

OFFICINA
TEXTOLOGICA

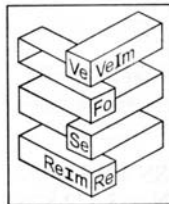
10.

A szövegorganizáció
elemzésének aspektusai

Fogalmi sémák

Szerkesztette

Petőfi S. János
Szikszainé Nagy Irma

Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
2004

Officina Textologica

Főszerkesztő:
PETŐFI S. JÁNOS

Szerkesztőbizottság:
HOFFMANN ISTVÁN
KERTÉSZ ANDRÁS
KISS SÁNDOR
KOCZSÁNY PIROSKA
PELYVÁS PÉTER
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA
SZTANÓ LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:
DOBI EDIT

Borítóterv:
VARGA JÓZSEF

A kötetet lektorálta:
PELYVÁS PÉTER
SZABÓ ZOLTÁN

Ez a kiadvány az OTKA (T 43350)
támogatásával készült

ISSN 1417-4057

ISBN 963 472 879 0

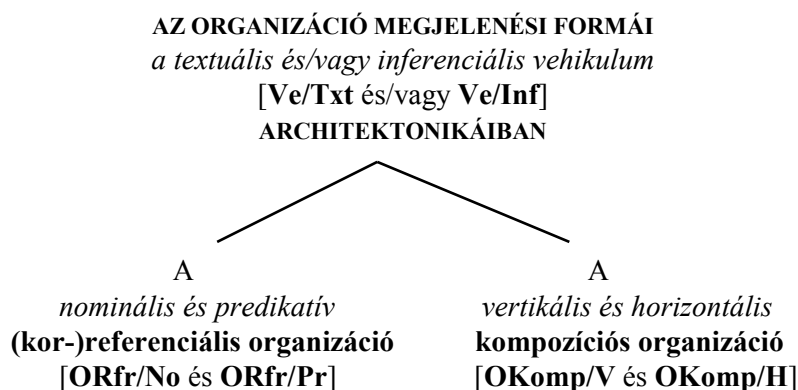
Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Nyomta a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt.

Tartalom

PETŐFI S. JÁNOS: Előszó	7
1. PETŐFI S. JÁNOS A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai	11
2. CSŰRY ANDREA Tudáskeretek, referencia, névmások	23
3. BODA I. KÁROLY—BODÁNE PORKOLÁB JUDIT A tudáskeretek szerepének vizsgálata költői szövegekben	31
4. ÁGNES DE BIE KERÉKGYÁRTÓ Fogalmi sémák és szövegösszefüggés Kosztolányi Dezső <i>Omlette à Woburn</i> című elbeszélésében	52
5. JAGUSZTIN LÁSZLÓ Az ÍRÁS mint sajátos kognitív objektiváció	71
6. SKUTTA FRANCISKA Meghatározatlan helyek kitöltése	77
7. KISS SÁNDOR A dekódolás útjai	87
8. CSŰRY ISTVÁN Hogyan készítsünk furcsa szótárakat?	93
9. DOBI EDIT—KUKI ÁKOS A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben. A formalizálás lehetőségei	107
<i>Officina Textologica 10. Abstract</i>	139

Előszó

1. A szövegarchitektonikákra vonatkozóan különféle organizációformákat különböztethetünk meg (lásd **1. ábra**).

1. ábra: Az organizáció megjelenési formái az architektonikákban

Az 1. ábrában használt szakkifejezések értelmezése röviden a következő:

1.1. Textuális és inferenciális vehikulum

Az architektonikák elemzésekor figyelembe vehetjük csupán azokat az elemeket/egységeket, amelyek az elemzendő vehikulumban fizikailag ténylegesen jelen vannak, vagy kiegészíthetjük az adott vehikulumot mindazokkal az elemekkel/egységekkel, amelyek fizikailag nincsenek ugyan jelen benne, de a fizikailag jelen lévő elemekből/egységekből levezethetően annak részét képezik; az első esetben *textuális* [=Txt] vehikulumról beszélünk, míg a másodikban *inferenciális* [=Inf].

1.2. (Kor)referenciális nominális és predikatív organizáció

Az *organizáció* [=O] (*kor*)referenciális [=Rfr] *nominális* [=No] és (*kor*)referenciális [=Rfr] *predikatív* [=Pr] fajtája közül az első [=ORfr/No] azokra a személyekre, tárgyakra, tényállásokra utaló nominális nyelvi elemeknek az organizációját jelzi, amelyekről a szöveg feltehetően szól; a második [=ORfr/Pr] pedig azoknak az egyszerű vagy összetett igei szókapcsolatoknak/szintagmáknak

az organizációját, amelyek az adott szöveg közléstartalmát hordozzák; a referenciális/korreferenciális nominális organizációt célszerű tematikus hálóként ábrázolni.

1.3. Vertikális és horizontális kompozíciós organizáció

A *vertikális kompozíciós organizáció* [=OKomp/V] és *horizontális kompozíciós organizáció* [=OKomp/H] közül az első a vehikulum ‘hierarchikus’ felépítésének az organizációja, azé a felépítése, amelyik a vehikulum azonosítható minimális egységeiből kiindulva ér el a szövegvehikulumhoz mint maximális organikus egységhez. (A vertikális organizációt — a szemléletesség biztosítása érdekében — célszerű ágrajzként ábrázolni).

A második organizáció ezzel szemben egyrészt a vehikulumot alkotó elemek (szövegmondat-összetevők, illetőleg szövegmondatok) ‘lineáris, szekvenciális egymáshoz kapcsoltága’, másrészt a vertikális kompozíció különböző hierarchiaszintjein fellelhető ismétlődő formai és szemantikai konfigurációja.

Míg a *vertikális* kompozíciós organizációban a tényállások közötti tényleges vagy feltételezhető kapcsolat (az úgynevezett *konstringencia*) különféle megnyilvánulási formái játsszák az alapvető szerepet, a *horizontális* kompozíciós organizációban a szövegmondatok között kimutatható formai kapcsolatok (a *konnextitás*), valamint a lexiko-szemantikaiak (a *kohézió*).

2. A *kompozicionális organizáció* elemzésében a *fogalmi sémák* központi szerepet játszanak. Azt a konferenciát, amelynek aktáját ezzel az *Officina Textologica* számmal tartja kezében az olvasó, e sémák különféle aspektusai vizsgálatának szenteltük.

2.1. Petőfi S. János *A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai* című tanulmányában a szövegösszefüggés elemzésének egyedi aspektusára: a verbálisan megnyilvánuló tényállás összefüggésének, a konstringenciának a reprezentációjára irányítja a figyelmet. A szövegösszefüggés hordozói közül a szöveg mikrokompozíciós egységei közötti relációkat, valamint a fogalmi sémákat emeli ki. Az utóbbiak közül a tudáskeretek egy speciális tezausztikus reprezentációjával foglalkozik.

Csúry Andrea *Tudáskeretek, referencia, névmások* című tanulmányában négy szövegrész elemzésével a francia nyelv néhány határozatlan névmásának szerepét mutatja be úgy, hogy a fogalmi sémával, azaz a tudáskerettel és a forogatókönyvvel való összefüggésére mutat rá.

Boda I. Károly és Bodáné Porkoláb Judit a versértelmezés folyamatának sajátos kognitív modelljét dolgozzák ki *A tudáskeretek szerepének vizsgálata költői szövegekben* című tanulmányukban. A verseket a hozzájuk asszociatív

módon kapcsolódó szövegrészekkel összefüggésben elemzik. A vizsgálat korpusza számítógépes szövegvilág, melynek hipertext szerveződése egyedi elemzési modellt hív életre, és ebben a tudáskeretek vizsgálatának is fontos szerep jut.

Ágnes de Bie Kerékgyártó *Fogalmi sémák és szövegösszefüggés Kosztolányi Dezső Omlette à Woburn című elbeszélésében* című tanulmányában az elbeszélést kognitív alapon elemzi úgy, hogy a kognitív orientációjú sémaelemző modell mellett a szemiotikai széma-rekurrencia elemzési módszerével is élt. A szerző elméletének központi mozzanata az, hogy egy szöveg sikeres értelmezése — azaz jelentéses szöveggé váló feldolgozása — az alkotó és a befogadó valóságismeretének egymással összehangolt mozgósításában rejlik.

Jagusztin László tanulmányában (*Az ÍRÁS mint sajátos kognitív objektiváció*) az írás (a szöveg) és a világ viszonyának aspektusait vizsgálja, ahogy azok Tinyanov „Kinevez... Tetik hadnagy” című novellájában tükröződnek.

Skutta Franciska tanulmányában (*Meghatározatlan helyek kitöltése*) Márai Sándor *A gyertyák csonkig égnek* című regényének néhány bevezető bekezdésében a szövegösszefüggés olyan jelenségeire összpontosít, amelyek értelmezéséhez a verbálisan kifejtett kontextuson túli, azaz az interpretáló világismeretén alapuló információk szükségesek. A szerző arra a következtetésre jut, hogy az ún. „meghatározatlan helyek” (Roman Ingarden-fogalom, l. im.) soha nem tölthetők ki egészen.

Kiss Sándor tanulmányában (*A dekódolás útjai*) Kármán József *Fanni hagyományai* című regényének 1. fejezetét elemzi azzal a céllal, hogy rávilágítson az interpretáció során végbemenő dekódolás menetére, arra, hogy hogyan alakul ki a szöveg értelmezőjének tudása egy szövegvilágról. Ennek a folyamatnak a tanulmányozásához fontosnak tartja az elemzett szöveghez rendelhető tudáskeretek ismeretét.

Csúri István tanulmányában (*Hogyan készítsünk furcsa szótárakat?*) a tudáskeretek és a forгатókönyvek reprezentációs lehetőségeivel foglalkozik. Mindezt a klasszikus lexikológiai gyakorlatból kiindulva teszi. Ez alapján fogalmaz meg elméleti és gyakorlati kérdéseket egy fogalmi sémák reprezentálását szolgáló teaurusz szempontjából úgy, hogy a fogalmi sémák leírásakor felvetődő problémákat példaelemzéssel illusztrálja.

Dobi Edit és Kuki Ákos tanulmánya (*A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben. A formalizálás lehetőségei*) azt igyekszik feltárni, hogy ugyanahhoz a szöveghez rendelhető tudáskeretek elemei közötti jelentéskapcsolatok jellemzésében milyen szerep juthat a formális leírásnak. A szerzők egy igen egyszerű és könnyen értelmezhető szaknyelvi szövegrész — illetve az ehhez a szövegrészhez rendelhető tudáskeretek — elemzésével igyekeznek rámutatni a szövegrész jelentésszerkezete és a tudáskeretek elemei közötti (formálisan is megragadható) jelentéskapcsolatok összefüggéseire.

1.

A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai

PETŐFI S. JÁNOS

1. A szövegség kritériumai. Bevezető megjegyzések

A *szövegség* (más szóval a *textualitás*) *hagyományos fogalmát* a következő módon értelmezem: „szöveg”-nek nevezek minden olyan (verbális vagy verbális összetevőt is tartalmazó) nyelvi objektumot, amely egy adott vagy feltételezett kommunikációs helyzetben, egy adott vagy feltételezett funkciónak (intenciónak) eleget tevő, összefüggőnek és teljesnek tekinthető *tényállás-konfigurációt* juttat kifejezésre összefüggő és teljes megformáltságúnak tekinthető *szövegmondat/szövegmondatlánc* formájában.

A *tényálláskonfigurációk* összefüggőségével és teljességével kapcsolatban *konstringenciáról* beszélek (amely a szövegek lineáris organizációjától független, vertikális (hierarchikus) *relációs* organizációforma). A *szövegmondatláncokkal* kapcsolatban különbséget teszek *tényállás-specifikus* és *nyelvspecifikus* összefüggőség és teljesség között (amelyek a szövegek *tényállás- és/vagy nyelvspecifikus* jólformáltságát biztosítani tudó, horizontális *lineáris* organizációformák). A *nyelvspecifikus* összefüggőség és teljesség két hordozórelációjára a *konnexitás* illetőleg a *kohézió* szakszavakkal utalok.

A *szövegségnek* a konnexitás és/vagy kohézió se nem szükséges, se nem elégséges feltétele; egyedüli feltétele a *konstringencia* és a *tényállás-specifikus horizontális organizáció*, amely feltételt a *koherencia* feltételének nevezem.

2. A szövegösszefüggést biztosító relációk. Két példa

Hogy a koherencia egyedüli feltétele a *konstringencia* és a *tényállás-specifikus horizontális organizáció*, többek között a következő banális példával is igazolható:

T0

A fiam tegnap nem engedtem iskolába. Nagyon rossz volt az idő.

Bár e két mondatot se konnexitás, se kohézióreláció nem kapcsolja össze, mégis minden probléma nélkül elfogadjuk szövegnek, mert — korábbi tapasztalataink alapján — a között a két tényállás között, amelyekre ezek a mondatok utalnak, ok-okozati (azaz egyfajta *konstringens*) kapcsolatot tu-

dunk értelmezni. Ami a horizontális organizációt illeti, azt a nyelvi objektumot is el tudnánk fogadni szövegnek, amely a két mondatot fordított sorrendben tartalmazza, az adott sorrend azonban jobban megfelel a *tényállás-specifikus horizontális organizáció*-ra vonatkozó elvárásnak.

T1-részlet

Következő példaként Örkény István *Gondolatok a pincében* című szövegének első felét választottam. A teljes szöveg — amelyet Petőfi 2004-ben részletesen elemeztem — egy, a szöveg címét képező, nominális kifejezésből ([K0]: *Gondolatok a pincében*), egy bevezető szövegmondatból ([K1]: *A labda egy betört ablakon leesett az alagsori folyosóra.*), valamint két ötöd-fokú makroegységnek ([K1]⁵ és [K2]⁵) tekinthető tematikus szövegmondat-tömbből áll. A teljes szöveg itt elemzett (T1/1-gyel, illetőleg T1/2-vel jelzett) első fele a [K0]-t, a [K1]-et és a [K1]⁵-t tartalmazza.

Annak érdekében, hogy a szemiotikai-textológiai szövegmegközelítés aspektusai iránt bővebben érdeklődő olvasó az itt szemléltetésként tárgyalt parciális elemzéshez bővebb kontextust találhasson, ebben a szemléltetésben a Petőfi 2004-ben bemutatott teljes elemzésre támaszkodom, megtartva az ott használt terminológiát és reprezentációformákat.

T1/1

Az *első fokú* (egyszerű) [=K], valamint az egyszeresen összetett *másod-[◊]* [=K[◊]] és a kétszeresen összetett *harmadfokú* [=K^{◊◊}] lexikai makroegységek láncá *konkatenált* (szintaktikailag egymástól elválaszthatatlanul összekapcsolt) *összetevőkkel*:

[K0]Gondolatok^a^pincében []

[K1]A^labda egy^betört^ablakon leesett az^alagsori^folyosóra [.]

[K2]Az^egyik^gyerek^ [K3]a^házmesterék^tizennégy^éves^kislánya,]
lebicegett érte [.] [K4^{◊◊}] [K4.1]Szegénykének a^villamos levágta
a^fél^lábát, s [K4.2[◊]] [K4.2.1]boldog^volt, ha [K4.2.2]labdát^szed-
hetett a^többieknek [.]

[K5^{◊◊}] [K5.1]Az^alagsorban félhomály^terjengett, de azért
[K5.2[◊]] [K5.2.1]feltűnt neki, hogy [K5.2.2]egy^sarokban megmoz-
dult valami [.]

[K6[◊]] [K6.1] Cicus [!] [K6.3] — szólt^oda a^falábú^házmes-
terkislány. —] Hát [K6.2]te hogy^kerülsz ide, kiscicám [?]

[K7[◊]] [K7.1]Fölkapta a^labdát, s [K7.3] ahogy^csak^tudott,]
[K7.2]elsietett vele [.]

Ebben a reprezentációban a „[]” szimbólumok a horizontális (lineáris) makroegység-lánc nem lexikalizált, hanem mondatzáró írásjelek formájában kifejezésre jutó makrokötőelemeit jelölik.

T1/2

Az első fokú (egyszerű) [=K], valamint az egyszeresen összetett másodfokú [=K[◊]] és a kétszeresen összetett harmadfokú lexikai makroegységek lánc *konkatenált* (szintaktikailag egymástól elválaszthatatlanul összekapcsolt) *összetevőkkel és nominális referenciaindexekkel*:

[K0]Gondolatok^a^pincében[=o0]

[K1]A^labda[=01] egy^betört^ablakon[=02] leesett az^alagsori^folyosóra[=03].

[K2]Az^egyik^gyerek[=04],

[K3]a^házmesterék^tizennég^éves^kislánya[=04], lebecgett(04) érte(01). [K4[◊]][K4.1]Szegénykének[=04] a^villamos[=05] levágta(05) a^fél^lábát[=06](04), s [K4.2[◊]][K4.2.1]baldog^volt(04), ha [K4.2.2]labdát[=01]^szedhetett(04) a^többieknek[=07].

[K5[◊]][K5.1]Az^alagsorban[=03] félhomály[=08]^terjengett(08), de azért [K5.2[◊]][K5.2.1]feltűnt[=K5.2.2] neki(04), hogy [K5.2.2]egy^sarokban[=09] megmozdult(010) valami[=010].

[K6[◊]][K6.1] — Cicus[=011]! [K6.3] — szólt(04)^oda(09) a^falábú^házmesterkislány[=04].- [K6.2]Hát te(011) hogy^kerülsz(011) ide(09), kiscicám[=011](04)?

[K7[◊]][K7.1]Fölkapta(04) a^labdát[=01], s [K7.3]ahogy^csak^tudott(04), [K7.2]elsietett(04) vele(01).

Ebben a reprezentációban a következő referenciaindexeket alkalmaztam:

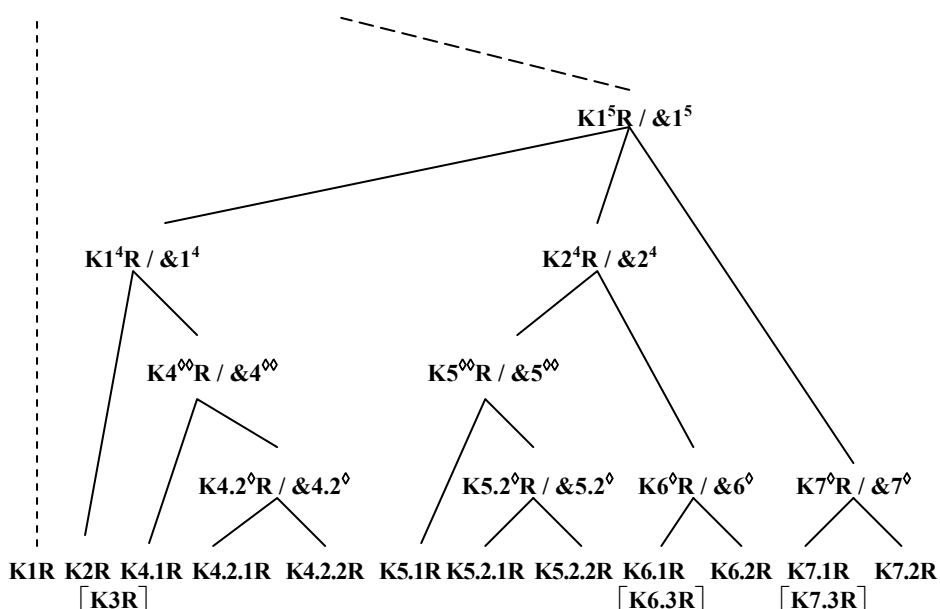
01 = a labda	05 = a villamos	09 = egy sarok
02 = a betört ablak	06 = a 04 fél lába	010 = valami
03 = az alagsori folyosó	07 = a többiek	011 = a kiscica
04 = a falábú házmesterkislány	08 = a félhomály	

A T1.1 vertikális kompozíciós organizációja

Említett könyvemben a T1 vertikális kompozíciós organizációját egy úgynevezett konstringenciadiagrammal ábrázoltam. Itt e diagram egy részének szemléltetésére ágrajzot alkalmazok (lásd 1. ábra)

Ebben — a referenciaindexekkel ellátott **T1/2** alapján létrehozott — ágrajzban a tényállásokat „**K..R**” szimbólumok jelzik (amelyekben „**R**” a relátumra utal), a tényállások konstingenciáját (szerves összefüggését) kifejezésre juttató (makro-)kötőelemeket, (makro-)konjunkciókat, pedig az adott makroegységre utaló számmal kiegészített **&** szimbólumok. A szaggatott vonalak azt érzékeltetik, hogy a **K1R**-et és a **K1⁵R**-t (a **K2⁵R**-rel együtt) hatodfokú konstingens makroegységgé kell összekapcsolni.

1. ábra: A **T1**-részlet vertikális kompozíciós organizációjának reprezentációja ágrajzzal

A vertikális kompozíciós organizáció (makro-)kötőelemeinek értelmezése

A kötőelemek formalizmus alkalmazása nélküli deskriptív globális értelmezése a következő:

&4.2⁰: egy tényállást [*boldog volt*] és bekövetkezésének feltételét [*ha labdát szedhetett ...*] összekötő konstingens kapcsolat; mindkét tényállás szereplője a *falábú házmesterkislány* [=04],

&5.2⁰: egy perceptív tényállást [*feltűnt neki*] és a percepció tárgyát [*hogyan a sarokban megmozdult valami*] összekötő konstingens kapcsolat; az első tényállás szereplője a *falábú házmesterkislány* [=04],

&6⁰: egy megszólítást [*Cicus*] és a megszólítotthoz intézett kérdést [*hát te hogy kerülsz ide kiscicám*] összekötő konstingens kapcsolat, amelyet egy a

kommunikációs helyzetre utaló tényállás [K6.3R: *szólt oda...*] is jelez; e kommunikációs helyzet aktív szereplője *a falábú házmesterkislány* [=04], &7°: két, időben egymást követő tényállást a [fölkapta a labdát] és a [K7.3R: *ahogy csak tudott*] tényállással módosított [elsietett vele] tényállásokat összekötő konstingens kapcsolat; mindhárom tényállás aktív szereplője *a falábú házmesterkislány* [=04],

&4^{oo}: egy tényállást [szegénykének a villamos ...] és (komplex) következményét [boldog volt ha labdát szedhetett ...] összekötő konstingens kapcsolat; mindhárom tényállás szereplője *a falábú házmesterkislány* [=04],

&5^{oo}: egy tényállást, amely nem sejtet semmiféle következményt [az alagsorban félhomály terjengett] és egy bekövetkező tényálláskomplexumot [(de azért) feltűnt neki hogy a sarokban megmozdult valami] összekötő konstingens kapcsolat; a tényálláskomplexum szereplője *a falábú házmesterkislány* [=04],

&1⁴: egy tényállást [a [K7.3R: *a házmesterék tizennégy éves kislánya*] -ként azonosított *egyik gyerek lebicegett érte*[= a labdáért]] és egy azt motiváló tényálláskomplexumot [szegénykének a villamos ... s boldog volt ha labdát szedhetett ...] összekötő konstingens kapcsolat; a tényálláskomplexum szereplője *a falábú házmesterkislány* [=04],

&2⁴: egy komplex tényállást [*az alagsorban ... de azért feltűnt neki hogy a sarokban ...*] egy azt motiváltan követő másik komplex (kommunikatív) tényállással [*cicus – hát te hogy kerülsz ide ...*] összekötő konstingens kapcsolat; mindkét tényálláskomplexum szereplője *a falábú házmesterkislány* [=04],

&1⁵: e többszörösen összetett tényálláskomplexum konstingenciáját biztosító kapcsolatot az hozza létre, hogy mindez *a falábú házmesterkislánnyal* [=04] történt.

Egy szövegvehikulum (a horizontális kompozíciós organizáció) létrehozásakor a vertikális kompozíciós organizáció *kiindulópont*, egy szövegvehikulum *interpretálásakor* ezzel szemben *eredmény*.

A következőkben a horizontális kompozíciós organizáció néhány aspektusát az interpretációfolyamat nézőpontjából tárgyalom.

A T1.1 horizontális kompozíciós organizációja

A horizontális kompozíciós organizáció interpretatív megközelítésekor az egyik fő feladat a *korreferencialitás* megállapítása. (A másik a téma-réma szer-

kezeté és a tematikus progresszióé, ezek aspektusaival azonban itt nem foglalkozom.)

A korreferencialitás megállapításának feltétele a *konnexitás* és *kohézió* feltárása. Erről a feltárásról a T1.1-re vonatkozóan a következők mondhatók:

A [K2]-t **konnexitás** kapcsolja a [K1]-hez: *érte – labda*;

A [K3] a [K2] egyik gyerek összetevőjének azonosítója: *a házmesterék tizennégy éves kislánya*; az azonosító funkcióra egyrészt a [K3] közbeékeltszövegmondat jellege, másrészt a *gyerek* és *kislánya* kifejezések között értelmezhető **kohézió** alapján lehet következtetni;

A [K4.1]-t **kohézió** kapcsolja a [K2]-höz: *szegénykének [= a házmesterék tizennégy éves kislányának] – lebicegett*;

A [K4.2^o]-t az *s* kötőszó révén **konnexitás** kapcsolja a [K4.1]-hez;

A [K4.2^o]-n belül az azonos igei szuffixumok révén a [K4.2.1]-t és a [K4.2.2]-t **konnexitás** kapcsolja egymáshoz;

A [K5.1]-t **kohézió** kapcsolja a [K1]-hez (és a [K0]-hoz): *alagsor – alagsori folyosó (– pince)*;

A [K5.2^o]-t a *neki* révén **konnexitás** kapcsolja valamennyi szövegmondat-hoz, amelyben szerepel *a házmesterkislány* és **kohézió** a [K5.1]-hez: *egy sarok – alagsor*;

A [K6.3]-t **kohézió** kapcsolja a [K5.2.2]-höz: *oda – egy sarok*; és **konnexitás** valamennyi szövegmondat-hoz, amelyben szerepel *a házmesterkislány*;

A [K6.3] ezen kívül **konnex** kapcsolatot teremt a [K6.1] és [K6.2] között – egy kommunikatív aktussá egyesítve azokat;

A [K7.1]-t **konnexitás** kapcsolja a [K1]-hez: *a labda – a labda* kifejezések ismétlése révén és valamennyi szövegmondat-hoz, amelyben szerepel *a házmesterkislány*: a megegyező igei szuffixumok révén;

A [K7.3]-t **kohézió** kapcsolja a [K2]-höz: *ahogy csak tudott – lebicegett* kifejezések révén és valamennyi szövegmondat-hoz, amelyben szerepel *a házmesterkislány*: a megegyező igei szuffixumok révén;

A [K7.2]-t kettős **konnexitás** kapcsolja a [K7.1]-hez: egyrészt a *vele – a labda* kifejezések, másrészt a megegyező igei szuffixumok révén.

Összefoglalóan a T1.1-ben

- a **konnexitás** hordozói
egyrészt a *labda – érte – *labdát – a labdát – vele*,
másrészt a *lebicegett – a fél lábát – boldog volt – szedhetett – feltűnt neki – szólt – fölkapta – (ahogy csak tudott) elsietett* kifejezéssorok;
- a **kohézió** hordozói
egyrészt az *alagsori folyosó – az alagsorban – egy sarokban – *oda – *ide*,

- másrészt *az egyik gyerek – a házmesterék tizennégy éves kislánya – szegénykének (a villamos levágta a fél lábát) – a falábú házmesterkislány* kifejezések,
- részben **konnexitás**, részben **kohézió** hordozója: *cicus – te – kiscicám*.

A konnexitás és kohézió megkülönböztetését illetően határeseteknek tekinthetők a következők:

- amíg a határozott névelős *a labda* kifejezés megismérlése konnexitás hordozójának tekinthető, a névelő nélküli *labda* (mint generikus elem) tekinthető lenne kohézió hordozójának is,

- az **oda *ide* elemeket konnexitás hordozójának is lehetne tekinteni.

Ezeknek és az ezekhez hasonló eseteknek (például a *leesett – lebecgett* igék igekezdői kapcsolatának) a státusát természetesen tisztázni kell, ezzel a kérdéssel azonban itt nem foglalkozom.

A konnexitás és kohézió egyértelmű megkülönböztetésének alapja a formai (szintaktikai) és nyelvi-szemantikai relációk közötti egyértelmű különbségtétel.

A kohéziót illetően

- viszonylag egyszerű eset például *az alagsori folyosó* és *az alagsorban* kifejezések között kohéziórelációt megállapítani, mert ehhez segítséget nyújt e kifejezések nyelvi megformáltsága, nem ilyen egyszerű ezzel szemben kohézióreláció értelmezése e kifejezések és egyfelől a *pince*, másfelől az *ablak* és az *egy sarok* kifejezések között;

- hasonlóképpen viszonylag egyszerű *az egyik gyerek – a házmesterék tizennégy éves kislánya – a ... házmesterkislány* kifejezések közötti kohézió megállapítása, mert ehhez is segítséget nyújt nyelvi megformáltságuk, nem egyszerű ezzel szemben (az egymással részben konnexitás-, részben kohéziórelációban álló) *lebecgett – szegénykének a villamos levágta a fél lábát – a falábú házmesterkislány – ahogy csak tudott elsietett* kifejezések/tényállások között kohezív (konstringens?) kapcsolatok értelmezése.

A nem egyszerű esetek „nem egyszerű” voltának oka az, hogy értelmezésük a befogadók/interpretátorok részéről különféle természetű tudáselemek birtoklását feltételezi. Ezeknek a tudáselemeknek egy része egy enciklopédikus szótár (tezaurusz) tartalmához tartozó — és ennek következtében a kohéziórelációk rendszert képező alapjának — tekinthető, másik része viszont csak adott kontextusokban feltételezett konstringenciarelációkból vezethető le. Ennek következtében a kohézió- és konstringenciarelációkat a véglegesség igényével nem lehet egymástól egyértelműen elhatárolni.

A következőkben néhány tudáselemekkel kapcsolatos kérdéssel foglalkozom.

3. Fogalmi sémák mint a szövegösszefüggés hordozói

Ahogy a fenti elemzésekből látható, a szövegösszefüggést (a szövegkoherenciát) alapvetően a *konstringenciarelációk* biztosítják, azokat pedig arra a világdarabra vonatkozó tudásunk alapján értelmezzük, amelyre feltételezésünk szerint az interpretálandó vehikulum utal. E tudáselemek egy része úgynevezett fogalmi sémákba rendeződik, amelyek prototipikus részét az interpretálandó vehikulumoktól függetlenül birtokoljuk.

A fogalmi sémákról Tolcsvai 2001 280. oldalán összefoglalásképpen a következők olvashatók:

A fogalmi séma (tudáskeret, forgatókönyv) mint mentális modell, mint a tudás elméleti összetett elrendezése a szöveg [...] koherenciájához hozzájárulhat a pusztán említéssel, a fogalmi séma részleges kifejtésével (összetevőinek szövegbeli sorbavételével) és a fogalmi séma megnevezésével és egyidejű részleges kifejtésével. A fogalmi séma részleges kifejtése a szövegben történhet áttételesen, következtetés, bennfoglalás vagy előfeltevés révén is.

A fogalmi sémák — fenti összefoglalásban is említett — két típusának megkülönböztetésében én azok felfogását követem, akik a *tudáskereteket statikus*, a *forgatókönyveket dinamikus* ismereteket magukban foglaló sémákként értelmezik. E megkülönböztetés alapján például (a) az *étterem* fogalomhoz rendelhető *tudáskeret* tartalmát mindazoknak a helyiségeknek, személyeknek és tárgyakkal (statikus) konfigurációja képezi, amelyek egy étteremmel kapcsolatban relevánsak, míg (b) a *vacsora egy étteremben* fogalomhoz rendelhető *forgatókönyv* tartalmát mindazoknak az eseményeknek (történeteknek, cselekvéseknek) a (dinamikus) konfigurációja, amelyek egy éttermi vacsorával kapcsolatban relevánsak (az étterem kiválasztásától kezdve az étterem vacsora utáni elhagyásáig).

Örkény *Gondolatok a pincében* című szövegével kapcsolatban egy *pince-tudáskeret* „megnevezéséről és részleges kifejtéséről” beszélhetünk. A megnevezéssel a címben találkozunk, a részleges kifejtéssel a szövegben: *pince* – (pince) *ablak* – *alagsor* – *alagsori folyosó* – *félhomály* – /*patkány*/ – *szén*.

E tudáskeret alapelemeihez — mint *sztereotíp* ismereteket — a *Magyar értelmező kéziszótár* a következő értelmezéseket rendeli:

pince fn 1. Épületnek földalatti helyisége,

pinceablak fn A pincének felszíni szellőzőnyílása,

alagsor fn A földszint alatti helyiségek szintje,

folyosó fn 1. Épület egy szinten levő részeit összekötőhosszú, keskeny térség (, amelyből helyiségek nyílnak),

félhomály fn Gyenge szürkületszerű megvilágítás.

Könnyű észrevenni, hogy Örkény szövegének ezt az aspektust illető értelmezése nem kíván többet, mint e sztereotíp ismeretek kombinációjának a birtoklását.

Arra, hogy **az alagsori folyosóból** nyíló helyiségekben mi tárolható, az ÉKSz. Természetesen nem térhet ki, már csak azért sem, mert az idő- és helykontextustól függ — ma például a központi fűtés dominanciájának korában — egyre kevesebb olyan városi pince van, amelyben, többek között, **szenet** is tárolnak. A szótár természetesen arra se térhet ki, hogy egy szenet (is) tároló pincében **patkány** is lehet. Ettől függetlenül a **pincével** kapcsolatos fogalmi sémánk ezeket az ismereteket is tartalmazza.

Örkény *Gondolatok a pincében* című szövegével kapcsolatban *forogatókönyv*-típusú fogalmi séma nem értelmezhető.

A továbbiakban kizárólag a *tudáskeretek* — általam teaurisztikusnak nevezett — optimálisan integratív reprezentációjának kérdéseivel foglalkozom.

4. Adalékok a tudáskeret-típusú fogalmi sémák speciális teaurisztikus reprezentációjához

4.1. A teaurusz szakszónak az *Idegen szavak és kifejezések kéziszótára* a következő, jelen témánk szempontjából releváns értelmezését nyújtja:

thesaurus gör ...2. olyan egynyelvű szótár, amelyben a szavak fogalmi körök, logikai v. jelentésbeli összefüggések alapján vannak elrendezve

4.2. Ennek az értelmezésnek megfelelő teauruszt állított össze például Roget az angol, Dornseiff a német nyelv számára. Ilyen fajta teauruszunk tudomásom szerint a magyar nyelvre vonatkozóan nincs.

Mínhogy egyrészt ezek a teauruszok könnyen hozzáférhetők (felépítésük bárki érdeklődő számára könnyen átlátható), másrészt nem tartalmaznak *integratív fogalomkör-reprezentációkat* (márpedig a kohézió- és/vagy konstringenciarelációk explicit alapon végrehajtható értelmezéséhez ezekre lenne szükség), struktúrájuk tárgyalását itt nem tartom szükségesnek.

4.3. Választott témánk tárgyalása szempontjából nagyobb relevanciájú az úgynevezett *dokumentációs teauruszok* struktúrájának elemzése. Ezeket a teauruszokat azért hozták létre, hogy ha egy adott tárgyra/jelenségre vonatkozó dokumentumokat keresünk egy számítógépben tárolt dokumentumhalmazban, a szóban forgó tárgyra/jelenségre utaló *kulcsszóból* kiindulva, az általa jelölt fogalomhoz bármilyen jelleggel, de szisztematikusan kapcsolódó közeli és távoli fogalomhoz könnyen el tudjunk jutni, hogy azután az azokra utaló nyelvi kifejezéseket további kereső kérdéseinkben fel tudjuk használni.

(A dokumentációs teauruszokhoz lásd Petőfi 1969a és Soergel 1969.)

Egy integratív teaurusz-szócikk struktúráját a **2. ábra** szemlélteti. Az ábra

- első oszlopa azoknak a kategóriáknak a rövidítéseit tartalmazza, amelyeket Soergel egy teaurusz-szócikk strukturálásakor az akkor rendelkezésre álló relevánsabb dokumentációs teauruszok vizsgálata alapján figyelembe veendőnek tartott;
- második oszlopa ezekhez a rövidítésekhez hozzárendeli a szóban forgó kategóriák magyar neveit, zárójelben megadva azokat az angol szavakat, amelyek alapján az alkalmazott rövidítések értelmezhetők;
- harmadik oszlopa a „tenger” kulcsszóhoz rendel az arra alkalmazhatónak vélt kategóriáknak megfelelő nyelvi elemeket,
- negyedik oszlopa a „pince” kulcsszó hasonló jellegű teaurisztikus feldolgozásának eredményeit mutatja.

	<i>kulcsszó</i> (descriptor)	<i>tenger</i>	<i>pince</i>
<i>SY</i>	szinonim terminus	<i>óceán</i>	
<i>EQ</i>	ekvivalens terminus		
<i>TR</i>	fordítás /translation/		
<i>DEF</i>	explicáció /definition/	*	**
<i>SN</i>	tartomány /scope note/		
<i>SF</i>	szemantikai elemei /sem. factors are/		
<i>ISF</i>	szemantikai elem /is sem. factor of/	~ <i>part</i> , ~ <i>szint</i>	boros ~
<i>FIELD</i>	tematikai csoport /thematic group/		
<i>CAT</i>	kategória [anyag, tulajdonság stb.]		földalatti helyiség
BT	szélesebb /broader/ értelmű terminusok	-----	
<i>BT-LOG</i>	logikai értelemben véve	<i>állóvíz</i>	
<i>BT-WH</i>	egész /whole/ értelemben véve	<i>földkerekség</i>	épület
<i>BT-CON</i>	más módon kapcsolódó		
NT	szűkebb /narrower/ értelmű terminusok	-----	
<i>NT-LOG</i>	logikai értelemben véve	<i>északi ~, keleti ~</i>	
<i>NT-PT</i>	rész /part/ értelemben véve	<i>öböl</i>	alagsori folyosó
<i>NT-CON</i>	más módon kapcsolódó	<i>sósvíz, édesvíz</i>	pinceszőlés
COL	társ /collateral/ terminusok	-----	
<i>COL-LOG</i>	logikai értelemben véve	<i>tó</i>	
<i>COL-PT</i>	rész /part/ értelemben véve	<i>szárazföld</i>	kamrák
<i>COL-CON</i>	más módon kapcsolódó		lépcsőjáró
ASC	asszociált terminusok	-----	
<i>ASCR</i>	reflexív módon asszociált	<i>végtelesség</i>	
<i>ASCT</i>	asszociált –hoz /to/	<i>hullámok</i>	szén
<i>ASCF</i>	asszociált –ból /from/	<i>sírály</i>	alagsor
<i>EC</i>	empirikusan kapcsolódó	<i>part, kikötő, világítótorony, hajó</i>	félhomály, patkány

2. ábra: Egy integratív teaurusz-szócikk struktúrája

A csillaggal jelölt helyekre behelyettesítendő a kulcsszavakkal jelölt fogalmak értelmezései, amelyek, ha elfogadjuk az ÉKSz.-ban található értelmezéseket, a következők:

- * **tenger** fn 1. Nagy kiterjedésű, sós állóvíz,
- ** **pince** fn 1. Épületnek földalatti helyisége.

Azt hiszem, könnyű belátni, hogy az ilyen módon strukturált teaurusz-szócikkek alkalmas eszközül szolgálhatnak a kohézió és konstringencia vizsgálatához, minthogy lehetővé teszik a legkülönbözőbb fogalmi relációk explicit reprezentálását.

A teaurisztikus szócikkek szövegelemzésben való alkalmazásával itt nem foglalkozom, annak aspektusait Petőfi 1969b-ben tárgyaltam, amelyben Áprily *Madarak a tenger felett* című írását használtam fel szemléltető szöveggént, innen ered a „tenger” kulcsszó kategorizálása. (Ennek a szövegnek az elemzéséhez lásd Petőfi 1997-t is.)

5. Záró megjegyzések a szövegösszefüggés vizsgálatához

Ebben az írásban adalékokat próbáltam szolgáltatni

- a szöveggént elfogadott nyelvi tárgyak *vertikális és horizontális organizációja* vizsgálata szemiotikai-textológiai módszerének,
- a *konstringencia* szövegösszefüggés biztosításában betöltött elsődleges szerepének,
- a *kohézió és konstringencia* egyszer s mindenkorra való elkülönítése problémáinak,
- a *fogalmi sémák* (elsősorban a *tudáskeretek*) figyelembevételének fontosságának, valamint
- a *dokumentációs teauruszok* mintájára létrehozható/létrehozandó teaurusz-szócikkek tudáskeretek explicit reprezentálásához való hozzájárulásának megvilágításához.

A szövegösszefüggés vizsgálatának további feladataiként egyrészt a felsorolt témákhoz kapcsolódó kérdésekkel foglalkozó nemzetközi szakirodalmat kell feldolgozni, másrészt különböző nyelvű szövegeket (vagy viszonylagos önállóságú szövegrészeket) kell elemezni az elméleti megfontolások helyességének tesztelésére és/vagy a problémakatalógus kibővítése érdekében.

Irodalomjegyzék

Petőfi S. J. 1969a. *A teauruszkérdés jelenlegi helyzete különös tekintettel a tudományos műszaki-gazdasági tájékoztatásra*. Budapest, OMKDK.

- Petőfi S. J. 1969b. *On the problems of co-textual analysis of texts* [= International Conference on Computational Linguistics (COLING) 1969, Preprint n. 51. – Megtalálható az Interneten „coling 1969 / Petofi” Web-címen.] (Lásd Petőfi 1971-et is.)
- Petőfi S. J. 1971. Probleme der ko-textuellen Analyse von Texten. In: *Literaturwissenschaft und Linguistik. Ergebnisse und Perspektiven*, hg. von Jens Ihwe. Frankfurt, Atheneum. 173-212. (Petőfi 1969b német nyelvű változata.)
- Petőfi S. J. 1997. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. Officina Textologica* 1. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Petőfi S. J. 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegselejtebe*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Soergel, D. 1969. *Klassifikationssysteme und thesauri*. Frankfurt am Main.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

2.

Tudáskeretek, referencia, névmások

CSÚRY ANDREA

Ha tudáskeretről, forгатókönyvről, fogalmi sémáról beszélünk, mindig entitások és események szószemantikai reprezentációjára, fogalmi jelentésű, úgynevezett „tartalmas” szavakra: főnevekre, igékre gondolunk. A tudáskeret és forгатókönyv ugyanakkor mint a szöveg mezoszintű jelensége egyben a szöveg mikroszintű korreferenciaviszonyainak megértését is segíti. Mivel azonban a korreferencia szerkezeti változatai közül a névmásit prototipikus változatnak tekintjük, ezért úgy gondolom, nem lehet érdektelen megvizsgálni a tudáskeret szerepét a névmási korreferencia interpretálásában. Itt most csak a francia nyelv határozatlanok nevezett névmásaiból vizsgálók néhányat. Ebbe a csoportba ugyanis jobbra olyan elemek tartoznak, melyek — más névmásokkal ellentétben — morfológiailag szegényesek: némelyiknek csak egyes száma, másoknak csak többes száma létezik, van olyan, amelynek hímnemű és nőnemű alakja is van, de ugyanakkor van több olyan is, amelyeknek csupán egyetlen alakja létezik. Ebből következik, hogy a szövegbeli lehetséges referensek közül az adekvát kiválasztását a névmások esetében megszokottnál kisebb mértékben segítik grammatikai jegyek: a határozatlan névmási utalás feloldásában kisebb mértékben támaszkodhat a befogadó a szöveg mikroszintű grammatikai kötéseire, sokkal inkább a mezoszintű kohéziós tényezőkre: az izotópiáláncokra, a tematikus állandóság és progresszió dinamikus kettősére, inferenciális kalkulusokra vagy a nyelven kívüli valóságról lévő ismereteire, s ez utóbbi révén beszélhetünk a tudáskeret mezoszintű szövegépítő szerepéről.

Felvetődhet azonban az a kérdés, miért tulajdonítok az olyan nyelvi elemeknek, mint *senki* vagy *sokan* (*personne, beaucoup*) ugyanúgy névmási utaló funkciót, mint például az *ők* személyes névmásnak vagy az *akit* vonatkozó névmásnak, ahelyett, hogy pusztán kvantornak tekinteném őket. Ennek két oka is van. Névmásnak tekintem őket egyrészt azért, mert a közelmúltban (Riegel és társai: 1994) által kiadott nagyon alapos és modern francia leíró nyelvtan is névmásoknak nevezi őket. Másrészt — e formai érven túl — a francia hagyományos névmás-felfogás nehezen kikezdhető belső logikája is ezt erősíti meg. Abban a mondatban, hogy *Beaucoup sont venus* (*Sokan eljöttek*), az alany szerepe a francia nyelv szintaxisának szabályai szerint be van töltve, egyébként a mondat nyelvtanilag helytelen lenne:

Az alany egyike azon két elemnek, amelyek szükségesek egy mondat felépítéséhez. Tehát nem törölhető el és rendszeresen megelőzi az igei csoportot. (Riegel et alii 1994: 129, fordítás: Csúry Andrea)

Mivel pedig az alany szerepét főnévi csoport vagy névmás, esetleg alárendelt tagmondat töltheti be, s a *beaucoup* sem nem főnévi csoport, sem nem alárendelt tagmondat, ellenben tipikus névmási tulajdonságokat mutat, nem tehetünk mást, minthogy névmásnak tekintjük. S lévén, hogy a névmásokat referenciális elemeknek tartjuk, az olyan szavaknak is, mint *personne*, *beaucoup*, *peu* (*senki*, *sokan*, *kevesen*) valamiféle referenciát kell tulajdonítanunk.

A francia határozatlan névmások tehát referenciális elemek, amelyek azonban más névmásokhoz képest nagyobb számban vesznek részt egy olyan utalástípusban, amely a kotextuális (anforikus/kataforikus), a szituációs (deiktikus) és a generikus mellett egy negyedik referenciatípusnak tekinthető: a „hiányos” utalás (*par défaut*)¹. Annak ellenére, hogy általában a generikus utalásmód szinonimájaként használatos, ez a referenciatípus attól jól elhatárolható, miként azt az első példában bemutatom. A generikus referenciamódot nem azonosított és egyedileg nem is azonosítható, a végtelenig kiterjesztett körű referensek esetében, a „hiányos” referenciamódot pedig expliciten nem azonosított, de a ko(n)-textusból nyelvi és/vagy a nyelven kívüli ismeretek révén egyedileg is azonosítható referensek esetében állapíthatjuk meg. A generikus utalás leggyakrabban a közmondásokban valósul meg, melyeknek az interpretálása nem függ a kontextustól, s ez az utalási típus marginálisnak tekinthető a határozatlan névmások esetében: *Chacun pour soi, Dieu pour tous* (Mindenki magáért, Isten mindenkéért), *Nul n'est prophète en son pays* (Senki sem lehet próféta a saját hazájában). A „hiányos” referencia jellemzője, hogy olyan referensre utal, amelyet nem lehet a kotextusban explicit módon jelenlévő antecedenssel azonosítani, vagy legalábbis nem az egészüket, ám a kotextusbeli információk és a világról való tudásunk alapján mégis interpretálni tudjuk, azaz végső soron mégis azonosítható. Tehát a szövegben meg nem nevezett, ám megnevezhető referensekre utalnak a „hiányos” referenciamóddal a francia határozatlan névmások, s ez az a pont, ahol a tudáskeretnek fontos szerepe van a referensek meghatározásában, az utalás megértésében.

A *personne* (*senki*) névmás nagyon alkalmas arra, hogy vele szemléltessem a generikus és a „hiányos” referenciamód közti különbségtétel létjogosultságát.

¹ A francia *par défaut* kifejezés magyar megfelelőjét nem könnyű megadni. A *défaut* főnév valaminek a hiánya mellett hibát is jelent, az informatikában pedig a *par défaut* beállítás a számítógép alapbeállítását jelenti. A „hiányos” utalás megnevezésre azért esett a választásom, mert ez a referenciatípus a referensek szövegben nem explicitált halmazára utal, azaz a szövegből ugyan hiányzó, de megnevezhető referensekre.

Personne n'est parfait (Senki sem tökéletes). Ebben a mondatban a *personne* generikus referenciájú, nincs szükség kontextusra, a *parfait* (tökéletes) szó jelentése által az egész kijelentés abszolút irányultságot kap, következésképp a *senki* minden emberre vonatkozik, kivétel nélkül. Ha viszont korán reggel megyek be a tanszékre, és az irodában egyedül tartózkodó titkárnőtől azt kérdezem: *Nincs itt senki?*, akkor a közös tudáskeretünkből fakadóan mindketten a hiányzó, még nem megérkezett munkatársainkra gondolunk és nem másra. Azaz a *senki* névmást „par défaut” módon utaló szónak tekintjük. Ha azonban erre ő nevetve azt kérdezi: *Miért, én senki vagyok?*, az azt jelenti, hogy kérdésemben a *senkit*-t szándékosan az itt hibás generikus referenciával interpretálta, s éppen ez lesz reakciójában a humor forrása.

Az (1) példaszöveg esetében is kontextusra vonatkozó és tudáskeretből származó ismeretek szükségesek a helyes interpretációhoz: tudnunk kell, hogy egy óvónő beszél az óvodai személyzet fluktuációjának a gyermekekre gyakorolt káros pszichológiai hatásairól.

(1)

[C01] Si un enfant s'attache à *une personne* mais que celle-ci est remplacée par *une autre*, puis par *une autre*, il préférerait bientôt ne plus s'attacher à **personne**. (Canadian Hansard)

[C01] Ha egy gyerek kötődik *egy személyhez*, de azt *egy másikkal* helyettesítik, majd ismét *egy másikkal*, [a gyerek] hamarosan jobbnak látja majd, hogy **senkihez** se kötődjön.

Kire vonatkozik itt a *personne*? Adekvát referensének megtalálásában semmilyen morfoszintaktikai kötés nem segít minket. A szövegrészlet megértésében mint műveletben az explicit módon nem megnevezett „bölcsőde, óvoda” tudáskeret kifejtetlen, de bennfoglalt összetevői vannak segítségünkre. Mivel tudjuk, hogy egy gondozónő beszél, az *une personne*, *une autre* (*egy személy*, *egy másik*) szavaknak mindenki a *gondozó*, *óvónő* referenseket jelölné meg, tehát azon személyeket, akik hivatásukból eredően gyerekekkel foglalkoznak, hiszen övelük kapcsolatban van csak értelme kötődésről beszélni, senkinek nem jutna eszébe az óvodai szakácsra vagy karbantartóra gondolni, holott ők is személyek és ők is az óvodában, bölcsődében dolgoznak.

Ez az összetett mondat két párhuzamos állítást tartalmaz, amelyből a másodikat az első tagadásának kell tekintenünk, hiszen ugyanaz az ige és ugyanaz az ágens mindkettőben: *un enfant* (*egy gyerek*) – *il* (*ő*) és *s'attacher* (*kötődni*). Ebből következik, hogy az első állítmány virtuális referensét (*gondozó*, *óvónő*) fogjuk tulajdonítani a *personne* (*senki*) névmásnak is. Összefoglalva tehát azt lehet mondani, hogy az a tartalmi elem, fogalom („bölcsőde, óvoda”), amely az

utalást konceptuálisan is elősegítené, nincs explicit módon jelen a szövegben, azt csak a beszédhelyzet ismerete alapján tudjuk megnevezni. A fogalmi séma összetevői is csak részlegesen vannak kifejtve (*gyerek és kötődik*), a *personne* (*senki*) határozatlan névmás pedig egy olyan izotóplánc része, amelynek a többi tagja is „homályos” szemantikai tartalmú (*une personne, une autre – egy személy, egy másik*). A hiányzó fontos összetevő, a *personne* (*senki*) referense tehát részben a kontextusban kifejtett összetevők, részben pedig a beszédhelyzetből származó ismeretek egymás mellé helyezéséből következtethető ki az „óvoda” fogalmi sémánk által: azaz a *personne* itt „hiányos” (*par défaut*) módon utal.

A (2) szövegben a *rien* (*semmi*) névmás antecedensének megtalálása semmilyen gondot nem jelent első látásra.

(2)

[C01] Si on réfléchit un peu à l’histoire, on peut se demander ce que les gens pensaient quand ils sont arrivés ici il y a 100 ans ... et les malheurs qu’ils ont connus. [C02] Ils avaient vraiment des problèmes. [C03] Ils n’avaient ni *électricité* [*i01*’], ni *pénicilline* [*i02*’], ni *routes* [*i03*’]. [C04] Ils n’avaient **rien** (*électricité, pénicilline, routes et d’autres choses encore que nous avons et qui sont nécessaires pour une vie confortable*) [*i=i01*’+*i02*’+*i03*’...+*i_n*]. (Canadian Hansard)

[C01] Ha egy kicsit a történelemre gondolunk, eltöprenghetünk azon, mit gondoltak az emberek, amikor 100 évvel ezelőtt ideérkeztek... és milyen nehézségekkel kellett szembe nézniük. [C02] Igazán voltak problémáik. [C03] Nem volt *elektromos áramuk* [*i01*’], nem volt *penicillinük* [*i02*’], sem *útjaik* [*i03*’]. [C04] **Semmijük** nem volt (*elektromos áram, penicillin, utak és más olyan dolgok, amelyek nekünk megvannak és, amelyek szükségesek a komfortos élethez*) [*i=i01*’+*i02*’+*i03*’...+*i_n*].

Antecedenst mondtam, hiszen úgy tűnik, a *rien* (*semmi*) az öt megelőző mondatban felsorolt dolgokra utal anaforikusan, összegezve azokat. Azonban a valóságra vonatkozó ismereteink ellentmondanak ennek az interpretációnak. Ha a *rien* névmás anaforikus értelmezése szerint ennek az állításnak az ellentétét veszem, világossá válik, hogy egy olyan állítást kapok, amely a valóságban hamisnak bizonyul: „*ha van elektromos áramunk, penicillinünk és útjaink, mindenünk megvan*”. E kijelentés hamisságának fényében jól látható, hogy ebben a szövegben nem csupán a *rien* névmás antecedenseiről kell beszélnünk, hanem célszerűbb a referenseiről, s ennek halmaza tágabb, mint a szövegben explicit módon felsorolt három dolog.

Ez a három összetevő aktiválja a „komfortos élet”-re vonatkozó tudáskere-tünket és az általuk alkotott izotóplánc asszociatív úton felidéz bennünk más

olyan dolgokat is, melyek nélkül manapság már nem tudjuk elképzelni az életünket, de amelyek még nem léteztek 100 évvel ezelőtt, például vezetékes ivóvíz, telefon stb. Ily módon a tudáskeret hiányzó, meg nem nevezett részei is előhívódnak, egy többé-kevésbé jól körülhatárolható halmazt alkotnak, melyből bárki egyedileg is azonosítható újabb elemeket tudna megnevezni. A szövegelemzésben alkalmazott koindexálás tehát a *rien* (*semmi*) kettős referenciamódját hivatott tükrözni: az $i01' + i02' + i03'$ összetevőkre anaforikusan utal, az i_n -re „hiányos” módon. Az (1) példához képest a fogalmi séma nyelvi reprezentációja a (2) szövegben erősebb: maga a fogalmi séma („komfortos élet”) és több konkrét összetevője is megneveződik benne.

A (3) példa hasonló az előzőhöz, azzal a különbséggel, hogy itt a [C02] *tout* (*minden*) határozatlan névmása kataforikus viszonyban áll a [C03] – [C12] mondatokban felsorolt eseményekkel:

(3)

[C01] [...] à regarder *les faits divers* survenus en milieu scolaire au cours des mois écoulés, on frémit: ils font penser à *un catalogue* de fin de siècle. [C02] On y trouve de **tout** [*i*] (= $i01' + i02' + i03' + i04' + i05' + i06' + i07' + i08' + i_n'$) [C03] **Une^bataille^rangée^d'une^heure** [*i01'*], avec haches, couteaux, barres de fer, poings américains, pierres et bombes lacrymo, dans un lycée du Val-d'Oise. (...) [C06] **Un^entraînement^de^pitbulls** [*i02'*] dans une cour de récré. [C07] **Des^jeux^nouveaux** [*i03'*], du type «chasse aux boches» (ou «aux intellos»): le jeu consiste à foncer sur un élève faisant de l'allemand, à lui enfoncer un bonnet sur la tête et à le frapper. [C08] **Des^incursions^de^jeunes^cagoulés** [*i04'*], une arme à la main. [C09] Un lycée qui a vécu en trois ans **trois^expéditions^punitives** [*i05'*] avec armes à feu. [C10] **Un^emploi-jeune^qui^sort^son^couteau** [*i06'*] pour se défendre contre un élève armé lui-aussi, et le blesse. [C11] **Un^prof^en^colère** [*i07'*] qui vire un élève de la classe et lui sectionne une phalange en claquant la porte sur lui. [C12] Et même **une^grève** [*i08'*] contre le «mal-vivre» dans un des collèges les plus innovants de Marseille. [C13] *Arrêtons là.* (Le Nouvel Observateur)

[C01] [...] ha az eltelt hónapok során iskolai környezetben megesett, az újságok *napi hírek rovatába illő eseményeket* nézzük, megborzongunk: egy kész századvégi *tablót* juttatnak eszünkbe. [C02] **Minden** megtalálható benne. [*i*] (= $i01' + i02' + i03' + i04' + i05' + i06' + i07' + i08' + i_n'$) [C03] **Egyórás^szabályszerű^csata** [*i01'*], fejszével, késekkel, vasrudakkal, bokszerral, kövekkel és könnygázbombákkal, a val-d'oise-i gimnáziumban. (...) [C06] **Pitbull^edzés** [*i02'*] egy iskolaudvaron. [C07] **Új^játékok** [*i03'*], «németesekre való vadászat» (vagy «entellektüelekre») típusú: a játék abban áll, hogy egy németet tanuló gyerekre rárontanak, a fejére sapkát húznak és ütlegelik. [C08] **Csuklyás^fia-**

talok[^]berontásai [i04'], fegyverrel a kezükben. [C09] Egy gimnázium, amely három év alatt **három[^]tűzfegyveres[^]büntető[^]hadjáratot** élt meg [i05']. [C10] **Egy[^]fiatal[^]pedagógiai[^]asszisztens[^],[^]aki[^]előkapja[^]kését** [i06'], hogy egy fel-fegyverkezett diák ellen védje magát, és megsebesíti azt. [C11] **Egy[^]feldühö-dött[^]tanár** [i07'], aki kizavar az osztályból egy diákot, és eltöri egy ujjpercét rávágva az ajtót. [C12] Sőt még **egy[^]sztrájk** is [i08'] Marseille egyik legújított általános iskolájában a «rossz érzést keltő körülmények» ellen. [C13] *Alljunk meg itt.*

A szövegrész legelső mondata megnevezi a fogalmi sémát: „faits divers”, (napi hírek), ami az „újság” tudáskeretet aktiválja. Felismerjük, hogy azokat az általában negatív tartalmú eseményekről szóló rövid híreket jelenti (természeti katasztrófák, tömegbalesetek, bankrablások, repülőgép-eltérítések), amelyeket az újság azonos nevű rovatában találunk. Ez a „napi hírek” fogalmi séma kijelöl egyúttal egy sokösszetevős halmazt, az „újság” tudáskeret egy részartományát, az újságok egy jellegzetes rovatát, s ezáltal felerősödik „a sokelemű halmaz” fogalmi sémaösszetevő. Ez lesz a következő izotópiálanc alapja: *faits divers, catalogue de fin de siècle, tout.*

A *tout* (minden) névmás azonban kotextuálisan előre ható is: kataforikusan utal a következő mondatokban megvalósuló felsorolásra, amire már a *catalogue* szó is készíti az olvasót. A [C03] – [C12] mondatok i01' – i08' indexekkel jelölt elemei a *tout* referensei. Határozatlan főnévi csoportok ezek, amelyek a „napi hírek” fogalmi séma jellemző példáiként kifejtett összetevői, s amelyek elé oda-képzhetjük a „mint például” szavakat. Tudáskeretünk és a kotextusból származó információk alapján ugyanis felismerjük, hogy a *tout* „par défaut”, „hiányos” módon utal azokra is, ezt jelöli az i_n ...index. Tehát a *tout* itt kettős referenciájú: a kotextusban kifejtett fogalmi séma-összetevőkre kataforikusan, az explicit módon nem kifejtett, nem azonosított elemekből álló, ám azonosítható halmazra „par défaut” módon utal.

A fogalmi séma ilyen jellegű nyelvi megvalósulását tulajdonképpen a tematikus progresszió szemszögéből is vizsgálhatnánk, amire Tolcsvai Nagy Gábor is felhívja a figyelmet: „a fogalmi séma témájával kapcsolatban [azonban] itt kell megemlíteni, hogy a mellérendelő mondatkapcsolások mellett a tematikus progresszió is szoros kapcsolatban lehet a fogalmi sémával, különösen a levezetett témájú típusa” (Tolcsvai Nagy 2001: 278). A fogalmi séma a legfontosabb szövegfókusz, ebben a példában mezoszintű szövegszervező egység: a névmási utalás nem csupán egyetlen szövegvilágbeli dologra irányul, hanem egy mezoszintű értelmi egységre, amelynek sémába tartozó összetevőit fejt ki a mezoszintű rész. Fontosabbnak, szövegkoherencia-szervező erőnek tűnik a mezoszintű tematizálása azon fogalmi séma-összetevőknek, amelyek a mondat mikroszintjén rematikus szerepűek (lásd: határozatlan névelővel bevezetett főnévi csoportok).

A (4) példaszöveg a névmási referencia és a tudáskeret kapcsolatának egy újabb nyelvi megvalósulását adja.

(4)

[C01] (Bouvard et Pécuchet) se mirent à *étudier la grammaire*. [C02] Avons-nous dans notre idiome des articles définis et indéfinis comme en latin ? [C03] **Les^uns** pensent que oui, **les^autres** que non. [C04] Ils n'osèrent se décider. [C05] Le sujet s'accorde toujours avec le verbe, sauf les occasions où le sujet ne s'accorde pas. [C06] Nulle distinction autrefois entre l'adjectif verbal et le participe présent, mais l'Académie en pose une peu commode à saisir. (Flaubert: Bouvard et Pécuchet)

[C01] (Bouvard és Pécuchet) nekifogtak *a nyelvtan tanulmányozásának*. [C02] Vannak-e nyelvünkben határozott és határozatlan névelők, mint a latinban ? [C03] **Egyesek** azt *gondolják*, hogy vannak, **mások** azt, hogy nincsenek. [C04] Nem mertek dönten. [C05] Az alanyt mindig egyeztetjük az igével, kivéve azokat az eseteket, amikor nem egyeztetjük. [C06] Régen semmilyen különbség nem volt az adjectif verbal és a participe présent között, de az Akadémia tesz különbséget, amit nem könnyű felfogni.

Ebben a szövegben a *les uns... les autres (egyesek...mások)* névmások nincsenek koindexálva semmilyen kotextuális elemmel, lévén, nincs többes számú élőlényre utaló főnévi csoport. Tehát nem állnak anaforikus viszonyban egyetlen szövegelemmel sem. Ez a regényrészlet nem is szituációs orientációjú, következőképpen nincs beszédhelyzet sem, amely segítene a referensek meghatározásában. A *les uns ... les autres* névmások utalásának megértése csak a felidézett szövegvilág, inferenciális kalkulusok, tudáskeretünk alapján lehetséges.

A [C01] mondatban a fogalmi séma csupán egyszerű említést kap: „nyelvtan”. Összetevői a további mondatokban nincsenek kifejtve, azonban hozzá kapcsolódó fogalmak hálózák be a szöveget: *article, s'accorde, verbe, Académie*, stb. Ebből az izotópiáláncból következik, hogy a [C01] mondat *grammaire* szavának az *ouvrage, manuel* jelentést kell tulajdonítanunk, az *étudier la grammaire* kifejezést pedig *consulter plusieurs ouvrages de grammaire* jelentéssel kell értelmeznünk. Tehát a „nyelvtan” fogalmi sémát felidézi ugyan, valójában mégis annak csak egy összetevőjére utal: a könyv alakban materializálódott nyelvtanra. Márpedig, s ez tudáskeretből származó ismeret, minden nyelvtani munkának van szerzője, s az is nyelven kívüli ismeret, hogy ezek a szerzők gyakran különböző álláspontot képviselnek a különféle nyelvtani jelenségeket illetően. A [C03] mondat *les uns ... les autres* névmásait tehát úgy interpretáljuk, mint amelyek „hiányos” módon utalnak nyelvtankönyv-írókra: *egyek szerzők azt mondják, hogy vannak határozott és határozatlan névmások, más szerzők azt, hogy nincs*. A *les uns ... les autres* névmásokkal gyakran együtt szereplő *gondol*,

mond, *hisz* típusú igék szintén kedvező nyelvi környezetet teremtenek a „hiányos” referenciamód megvalósításához.

Négy különböző szöveg, egy irodalmi, egy sajtó- valamint két lejegyzett orális szöveg, és a fogalmi séma négy különböző nyelvi reprezentációja alapján igyekeztem meggyőző bizonyítékát adni a névmási referencia, azon belül is a francia határozatlan névmási referencia, létező negyedik típusának. A „par défaut”, „hiányos” módú névmási utalás a szöveg mikro- és mezoszintje közötti sajátos átjárást jelent: a mikroszint konnexiók kötéseinek és a mezoszinten a tudáskeretre támaszkodó megértési folyamatoknak a dinamikus kettősét testesíti meg.

Források

Canadian Hansard Corpus

Le Nouvel Observateur (<http://www.nouvelobs.com>)

Gustave Flaubert: *Bouvard et Pécuchet*. Association des Bibliophiles Universels (<http://www.abu.org>)

Irodalomjegyzék

Adam 1990. *Éléments de linguistique textuelle*. Liège, Mardaga.

Kiefer Ferenc é. n. *Jelentélmélet*. Budapest, Corvina.

Riegel et alii 1994. *Grammaire méthodique du français*. Paris, Presses Universitaires de France.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

3.

A tudáskeretek szerepének vizsgálata költői szövegekben

BODA ISTVÁN KÁROLY—PORKOLÁB JUDIT

1. A versek értelmezése szinte elképzelhetetlen anélkül, hogy az értelmezési folyamat során segítségül ne hívnánk olyan, az értelmezendő vershez közel álló idézeteket, amelyek a kiválasztott vers bizonyos részeit, részleteit feltárják, megvilágítják, azaz érthetőbbé teszik. Az idézetek a legkülönbözőbb forrásokból származhatnak: a vers szerzőjétől, a szerző kortársaitól, a „klasszikusoktól” vagy más szerzőktől. Azonban ezekben az idézetekben két dolog közös: egyrészt mindegyik kapcsolódik valamilyen szempontból az értelmezendő vershez, másrészt azonban az értelmezendő verstől különböző, attól „idegen” szövegekből származnak, így formális beillesztésük a versbe közvetlenül nem valósítható meg — márpedig használatuk a versértelmezési folyamat során implicit módon ezt tételezi fel.

Formálisan a fenti problémakör a következőképpen fogalmazható meg:

- az értelmezési folyamat előkészítéseként — az értelmezendő versből kiindulva — meg kell adnunk azokat a szempontokat, amelyek alapján egy (kellően nagy) szövegtörzsből visszakereshetjük a vers értelmezése során felhasználható idézeteket;
- az értelmezendő vers és a hozzá rendelt idézetek együtt egy olyan heterogén *hipertext struktúrát* alkotnak, amelynek *szövegszerúségét* az értelmezési folyamat során kell biztosítanunk.

Tanulmányunk talán legfontosabb megállapítása az, hogy a szövegösszefüggést hagyományos szövegek esetében biztosító relációkhoz¹ hiperszövegek esetén hozzá kell vennünk a hiperszöveget alkotó, különböző forrásokból származó szövegek megfelelő fogalmi tartományai közötti leképezéseket, mint a hipertext szövegszerúségét biztosító alaprelációt.

2. Az alábbiakban először megkíséreljük a fenti két probléma elméleti háttérét felvázolni, majd olyan konstruktív megoldásokat javaslunk, amelyek a gyakorlatban a versértelmezési folyamat során közvetlenül is alkalmazhatóak.

Végül néhány példával bemutatjuk a leírt eszközök és módszerek használatát.

A versértelmezési folyamat kognitív modelljét — a végletekig leegyszerűsítve — az **1. ábrán** ábrázoljuk.

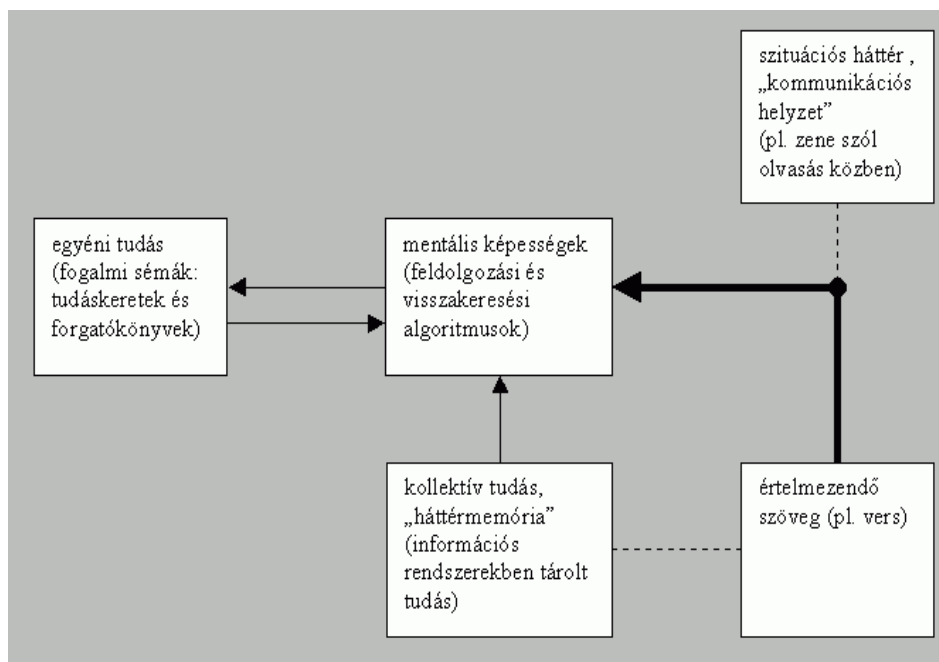
A fenti modellből legalább két alapvető kutatási irány adódik:

- az egyéni (és kollektív) tudás, a sémák/tudáskeretek szerveződésének vizsgálata;

- az emberi vagy mentális információ-feldolgozás folyamatának vizsgálata — például: hogyan kapcsolódik össze egy értelmezendő szöveg a már meglévő fogalmi sémákkal/tudáskeretekkel?

A kutatás nehézségét (a kísérleti beállítottságú kognitív pszichológusok szerintⁱⁱ) és szépségét (például a nyelvészek szerint, úgy gondoljuk) egyebek között az adja, hogy csak közvetett eszközök állnak rendelkezésünkre. Ilyen közvetett eszközök — saját gondolkodásunk megfigyelése mellett — az emberi kultúrának mindazok a produktumai, amelyek a fenti folyamat megkönnyítésére, az emberi gondolkodás és memória lehetőségeinek kiterjesztésére hivatottak (a lista szinte végtelen):

- szótárak, lexikonok, teauruszok,
- enciklopédiák, (szak)könyvek, tanulmányok, elemzések,
- számítógépes információs rendszerek
- ...

1. ábra: a versértelmezési folyamat kognitív modellje

Ebben a megközelítésben a szövegek sajátosságai szükségképpen tükrözik az emberi gondolkodás sajátosságait, és ezáltal felhasználhatók azok vizsgálatára (és megfordítva). Például párhuzamba állíthatjuk a szövegek szerveződésének két alapvető fogalmát, a kohéziót és koherenciát az emberi gondolkodás (tudás) szerveződésének alapvető sajátosságaival (ld. **1. táblázat**). Mindez azonban elsősorban a fogalmak kapcsolatrendszerének áttekintését segíti, következtetések levonására önmagában nem elegendő. A fogalmak párhuzamba állításának egyik nehézségét ugyanis az adja, hogy a szövegek vizsgálatának, ill. értelmezésének különböző szintjeit különíthetjük el:

egyrészt

- a „felszínen”, a szöveg alaki vagy szintaktikai szintjén a szöveg (formálisan) különböző verbális vagy egyéb, multimediális jellegű elemei állnak, ilyenek például a szövegmondatok vagy szövegmondatláncok, az ezekhez kapcsolódó képek stb. és ezen a szinten értelmezhető például a konnexitás;
- a „mélyben” ezekhez meghatározott valóságelemek vagy entitások (ill. ezek mentális — képet, hangot, illatot stb. (is) tartalmazó — reprezentációi) kapcsolódnak; például ezeket a kapcsolatokat tükrözik az egyes szövegelemek közötti szemantikai relációk, és ezen a szinten értelmezhető a kohézió, a korreferencialitás, a téma-réma kapcsolatok stb.

másrészt

- adott, konkrét szituációk leírása kapcsán beszélhetünk tényállás-konfigurációkról; egy tényállás-konfiguráción belül vagy egymással kapcsolatban álló tényállás-konfigurációk esetén beszélhetünk lineáris vagy horizontális organizációról;
- absztrakt szinten a konkrét szituációkra vonatkozó tudásunk fogalmi sémákba — tudáskeretekbe és forgatókönyvekbe — szerveződik,ⁱⁱⁱ amelyek maguk is különböző absztrakciós szinteken vannak; ilyen értelemben beszélhetünk nyelvi, enciklopédikus, lexikális stb. tudásról, ezen a szinten értelmezhetjük a különböző szövegek hierarchikus vagy vertikális organizációját, és itt jelennek meg például a szövegek közötti logikai kapcsolatok.

(szövegek)	(emberi gondolkodás / tudás)
konnexitás és kohézió koreferencialitás téma-réma kapcsolatok <i>hipertextuális kapcsolatok</i> stb.	asszociációs képességek; például <ul style="list-style-type: none"> • összefüggőség („minden mindennel összefügg”), „lineáris vagy horizontális organizáció”
koherencia konstringencia relációk (pl. ok-okozati kapcsolatok) <i>fogalmi tartományok közötti leképezések</i> stb.	logikai képességek; például <ul style="list-style-type: none"> • absztrakciós képesség, „vertikális organizáció” (különböző szituációk összekapcsolása, fogalmi sémák kialakítása) • ellentmondásmentesség, belső (logikai) összhang • teljesség, az információk kiegészítése alapfeltevésekkel (a logikailag hiányzó elemek hozzáadása az adott szituációhoz)

1. táblázat

3. Rátérve a versértelmezési folyamatra, emeljük ki a fentiekből számunkra legfontosabb megállapítást:

Egy vers értelmezése csak „a jéghegy csúcsa”: az értelmezés a versszöveg elhelyezését jelenti az értelmező egyéni, individuális tudásában. Másképpen megfogalmazva **egy vers értelmezése a versszöveg „lefedését” jelenti a rendelkezésre álló fogalmi sémák (esetünkben elsősorban tudáskeretek) segítségével.** Azonban mivel a versértelmezés nemcsak egy embernek szól

- az individuális tudásból csak azt használhatjuk fel, amely feltételezhetően minden megcélzott befogadó számára rendelkezésre áll egy adott kulturális környezetben — tipikusan ilyen a nyelvi tudás és az enciklopédikus tudás általános (nem szakmai) része;

- minden nem „nyilvánvalóan ismert” tudáselemet explicitté kell tenni a hozzáférhető kollektív tudás felhasználásával.

A kollektív tudást az alábbiakban egy megfelelően összeállított *korpusz*al modellezzük (amelynek része az értelmezendő versszöveg, mint a „jéghegy csúcsa”). A korpusz azonban jóval bővebb, mint amire szükségünk van (ha nem így lenne, csak bizonyos típusú szövegeket tudnánk a segítségével értelmezni). Tehát szűkíteniük kell a korpuszt: például úgy, hogy a versértelmezési folyamat előkészítéseként visszakeressük a versszöveg meghatározott *kulcsszavai* alapján

a számunkra fontos szövegrészleteket mint *konkordanciákat*. A korpusz szűkítésének folyamata tipikusan iteratív eljárás, azaz átnézve azokat a konkordanciákat, amiket egy adott szűkítési fázisban kaptunk, a keresési eredmények pontosítása vagy teljességének növelése érdekében a kulcsszavak körét és szerveződését módosíthatjuk (például új kulcsszavak hozzávételével). Mivel az értelmezendő versszöveg a korpusz részét képezi, a keresési profil jóságának egyik alapvető fokmérője az, hogy az értelmezendő versszöveg konkordanciái minden keresési fázisban minél nagyobb számban legyenek benne a keresési eredmények halmazában.

Egy érdekes mellékeredménye a fenti eljárásnak, hogy a keresés során a korpuszt alkotó szövegekből rendszerint különböző számú konkordanciát kapunk. Ez a szám a kereséshez felhasznált kulcsszavaktól (az ún. keresési profiltól) függ, amelyekkel lényegében azokat a tudáskereteket modellezzük, amelyek alapján a kiválasztott versszöveget értelmezni akarjuk. Tehát a „találatok” (ti. a visszakeresett konkordanciák) száma a korpusz egy adott szövegében a kulcsszavakkal megadott tudáskeretek előfordulásának jellemzője, és ezáltal az értelmezendő versszöveggel való hasonlóságnak a fokmérője. Az általunk választott vers esetén például a konkordancia program a következő információkat adta (a használt keresési profilt később adjuk meg):

```
**** Concordance program ****  
  
input file = ELIOT~11.TXT  
output file = temp.lst  
kwic mode = 0 (continuous processing)  
verse mode = true (insert line break signs)  
concordance id = [Eliot, T S - Marina.txt]  
Number of lines: 47  
Number of words: 255  
Number of relevant concordances found: 48  
Relevance factor: 18.823529411764707%
```

Ebből most számunkra az utolsó három sor ad meg fontos információkat: T.S. Eliot „Marina” c. verse esetében a használt keresési profil mellett 48 konkordanciát találtunk lényegesnek a vers 255 elvileg lehetséges konkordanciájából (ti. a program ennyi szót talált a versben, és mindegyik szó előfordulhat egy konkordancia kulcsszavaként). Vezessük be a lefedettség mutatóját („relevance factor”), mint a kettő hányadosát százalékban kifejezve:

lefedettség = $48 / 255 * 100 \% = 18,82 \%$

Ezek után megadjuk a korpusz néhány szövegére a program által szolgáltatott mutatók értékét sorszám / szószám / konkordanciák száma / lefedettség formátumban. Azokat a szövegeket aláhúzzuk, amelyek vagy a lefedettség (pl. 3% vagy annál nagyobb), vagy pedig a kapott konkordanciák száma (pl. 30 vagy annál nagyobb) alapján a legközelebb állnak az általunk választott vershez.

Eliot, T S - A Song for Simeon: 50 / 289 / 11 / **3.81%**

Eliot, T S - Animula: 61 / 463 / 5 / **1.08%**

Eliot, T S - Ash-Wednesday: 268 / 1643 / 58 / **3.53%**

Eliot, T S - Burnt Norton: 209 / 1206 / 53 / **4.39%**

Eliot, T S - The Dry Salvages: 273 / 1841 / 39 / **2.12%**

Eliot, T S - East Coker: 250 / 1770 / 24 / **1.36%**

Eliot, T S - Eyes That Last I Saw In Tears: 19 / 90 / 4 / **4.44%**

Eliot, T S - Journey Of The Magi: 76 / 350 / 10 / **2.86%**

Eliot, T S - Landscapes: 51 / 201 / 10 / **4.98%**

Eliot, T S - Little Gidding: 298 / 1959 / 53 / **2.71%**

Eliot, T S - Marina: 47 / 255 / 48 / **18.82%**

Eliot, T S - Rock I.: 71 / 450 / 9 / **2.00%**

Eliot, T S - Rock VI.: 46 / 294 / 3 / **1.02%**

Eliot, T S - The Hollow Men: 132 / 444 / 24 / **5.41%**

Eliot, T S - The Waste Land (I): 94 / 643 / 11 / **1.71%**

Eliot, T S - The Waste Land (II): 108 / 794 / 0 / **0.00%**

Eliot, T S - The Waste Land (III): 162 / 911 / 13 / **1.43%**

Eliot, T S - The Waste Land (IV): 143 / 839 / 21 / **2.50%**

Shakespeare, William - Pericles Prince of Tyre (I): 757 / 4247 / 30 / **0.71%**

Shakespeare, William - Pericles Prince of Tyre (II): 969 / 4674 / 15 / **0.32%**

Shakespeare, William - Pericles Prince of Tyre (III): 566 / 2636 / 27 / **1.02%**

Shakespeare, William - Pericles Prince of Tyre (IV): 1080 / 5095 / 26 / **0.51%**

Shakespeare, William - Pericles Prince of Tyre (V): 788 / 3497 / 32 / **0.92%**

(Megnéztük az első színt külön is, amelyben Pericles és Marina egymásra talál. Ebben a kapott értékek 564 / 2478 / 20 / 0.81% érdekes módon még kisebb relevanciát mutatnak, mint a teljes felvonás esetén.)

Shakespeare, William - The Tempest (I): 773 / 5192 / 39 / **0.75%**

Shakespeare, William - The Tempest (II): 602 / 4389 / 30 / **0.68%**

Shakespeare, William - The Tempest (III): 458 / 3263 / 30 / **0.92%**

Shakespeare, William - The Tempest (IV): 336 / 2308 / 19 / **0.82%**

Shakespeare, William - The Tempest (V): 434 / 3031 / 36 / **1.19%**

A technikai megvalósítást illetően a következőket mondhatjuk el:

- a korpusz elektronikus formában állt számunkra rendelkezésre egy 5 MB nagyságrendű szövegállomány formájában (ez kb. 5000 A/4-es oldalt jelent);

A tudáskeretek szerepének vizsgálata költői szövegekben

- a korpuszból a konkordanciák visszakeresését egy saját fejlesztésű, Java nyelvű programmal végeztük el;
- a kapott konkordanciákból egy újabb Java program segítségével egy HTML formátumú konkordancia szótárt generáltunk (ebből egy részletet bemutattunk a mellékletben).

4. A korpusz több szövegből összetevődő hiperszöveg (multimédiás elemekkel most nem foglalkozunk), így ez érvényes a korpuszból kialakított konkordancia-szótárra is. A **2. ábra** a konkordancia-szótár egy részletét mutatja:

people		supposed they	
by my silver bowl / Awake, and tell thy dream / [Disappears] / PERICLES. / Celestial Dian, goddess	[Shakespeare, William - Pericles Prince of Tyre (V).txt]
By strength and submission, has already been	discovered	/ Once or twice, or several times, by men whom one	[Eliot, T S - East Coker.txt]
a dialogue between / The spirit and the dust. / "	Dissolve	, " says Death. The Spirit, " Sir, / I have	[Dickinson, Emily - Poems vol 1.txt]
globe itself, / Yea, all which it inherit, shall	dissolve	, / And, like this insubstantial pageant faded	[Shakespeare, William - The Tempest (IV).txt]
of pine, and the woodsong fog / By this grace	dissolved	in place / What is this face, less clear and	[Eliot, T S - Marina.txt]
show of thine, / Fall fellowly drops. The charm	dissolves	apace, / And as the morning steals upon the night	[Shakespeare, William - The Tempest (V).txt]
think / Thou couldst have spoke so well, ne'er	dream	'd thou couldst. / Had I brought hither a	[Shakespeare, William - Pericles Prince of Tyre (IV).txt]
and happy, by my silver bowl / Awake, and tell thy	dream	, / [Disappears.] / PERICLES. / Celestial Dian	[Shakespeare, William - Pericles Prince of Tyre (V).txt]
the bird sang down / Redeem the time, redeem the	dream	/ The token of the word unheard, unspoken / Till	[Eliot, T S - Ash-Wednesday.txt]

2. ábra: részlet a konkordancia-szótárból

A HTML formátumú konkordancia-szótár egy táblázat, amelyben

- minden sor egy konkordanciának felel meg;
- a második oszlop tartalmazza az egyes konkordanciák cím- vagy kulcsszavát (félkövér betűstílussal kiemelve és középre igazítva a cellán belül), ami alapján a konkordanciák alfabetikusan el vannak rendezve (az ábrán szereplő különböző kulcsszavak a következők: *Disappears*, *discovered*, *Dissolve*, *dissolve*, *dissolved*, *dissolves*, *dream*);

- az első és harmadik oszlopok tartalmazzák a címszavak (max. 50 karakter hosszú) bal- és jobboldali szövegekörnyezetét, konkordanciáját, a verssorokat / jellel elválasztva egymástól; végül

- a negyedik oszlop annak a szövegfájlnak a nevét tartalmazza, amelyben a konkordancia előfordul (a szövegfájlok nevét úgy választottuk meg, hogy egyértelmű legyen, melyik szerző melyik művét tartalmazzák).

A konkordancia-szótár hipertextuális szerveződését a következők biztosítják:

- a konkordanciák mellett megadjuk a forrásszövegre történő utalást is;
- a konkordanciák címszavai alfabetikusan rendezettek, így az azonos címszóhoz tartozó (egymás alatti) konkordanciák a különböző forrásszövegek közötti hipertext kapcsolatokot reprezentálják (ha lenne egy teauruszunk, akkor ezt kiterjeszhetnénk az egymással szemantikai relációban levő címszavakra is).

Alapvető elméleti kérdés a konkordancia-szótár és a tudáskeretek viszonya. Ha elfogadjuk, hogy a tudáskeretek szerkezetére vonatkozóan az (egynyelvű) értelmező szótárak, nyelvészeti lexikonok, teauruszok és hasonló kiadványok adnak felvilágosítást, a konkordancia-szótár és a tudáskeretek viszonyának kérdése lényegében a konkordancia-szótár és a fentebb felsorolt szótári jellegű kiadványok kapcsolatára vezethető vissza. Ez azonban jól ismert, ugyanis a mai modern egynyelvű értelmező szótárak *példamondataikat* (amelyek egyébként a szócikkek többi elemének megalkotásakor is alapvető szerepet játszanak) szinte kivétel nélkül egy hatalmas méretű elektronikus szövegtörzsből kialakított konkordancia-szótárból veszik. Vagyis az általunk költői szövegekből generált és címszavak szerint alfabetikusan elrendezett konkordancia-szótár sorait gondolatban egy egynyelvű szótár címszavaihoz rendelve az egyes szócikkekben megadott példamondatok körét bővítjük ki (jelentős mértékben).

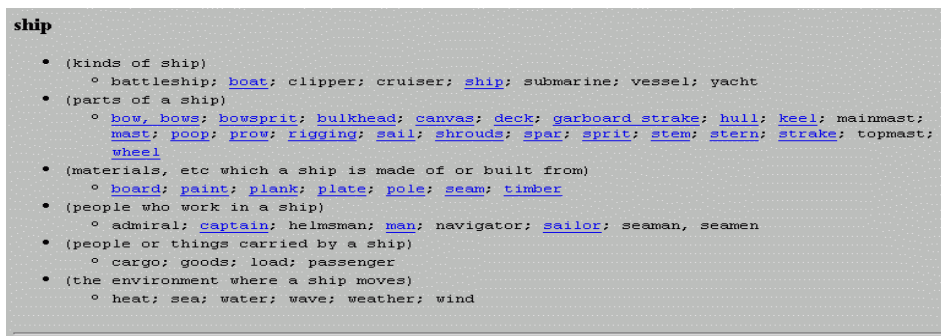
A tudáskeretek szerkezetének visszaadása szempontjából az egynyelvű szótárak legnagyobb problémája a címszavak alfabetikus rendezettsége. Ezáltal egy tudáskeret rekonstruálásakor általában nekünk kell a lényeges (azaz az adott tudáskerethez tartozó) címszavak *definícióiból és példamondataiból* az adott tudáskerethez tartozó további szavakat keresnünk, ezeket a szótárban visszakeresni (rendszerint a legkülönbözőbb helyekről), és hozzávéve őket az eddig talált lényeges címszavakhoz addig folytatni újabb és újabb szavak keresését, amíg a kérdéses tudáskeretet alkotó szavak kielégítő teljességgel rendelkezésre nem állnak. Ezt az eljárást hivatottak megkönnyíteni (tudáskeretek helyett rendszerint „témákról” vagy jelentéskörökről beszélve)

- a nyelvi teauruszok (amelyek csak címszavakat tartalmaznak lényegében tudáskeretek alapján csoportosítva),
- az ún. „szókereső” szótárak (amelyeknek szűkebb szókincsük van, de az egyes témákat bővebben fejtik ki),
- a nyelvi lexikonok (amelyek a jelentéskörök szerint elrendezett címszavakhoz szócikkeket is rendelnek),

- az aktivációs szótárak (amelyek főként a példamondatok körét bővítik az értelmező szótárakhoz képest, és bár megmarad a címszavak alfabetikus elrendezése, a szinonimák együtt szerepelnek, és az utalások rendszere is bővebb),
- és a kollokációsztárak is (amelyek lényegében a feldolgozott nyelvi anyag példamondataiban vagy konkordanciáiban „gyakran” együtt előforduló szintaktikai elemeket „hozzák össze” a címszavakhoz rendelt és jelentéskörök szerint szétválasztott szócikkekben).

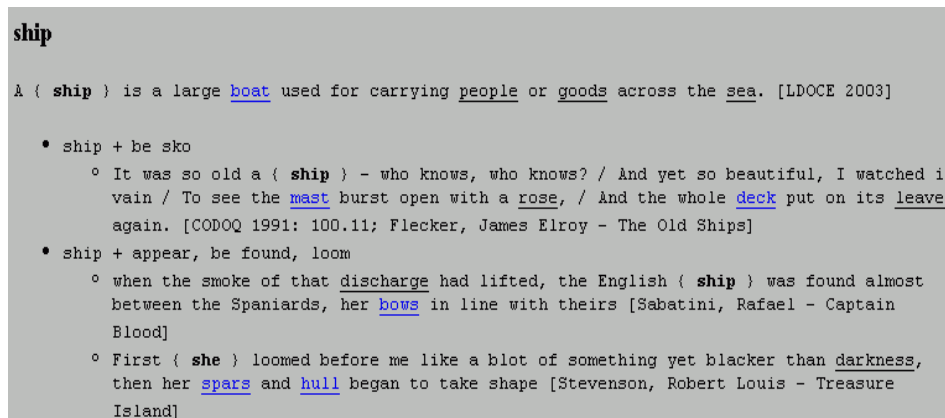
A fent körvonalazott eljárás lehetőségeit természetesen behatárolja a szótár jellegű kiadványok által lefedett nyelvi anyag, ami elsősorban a mindennapi, beszélt nyelvnek felel meg. Ebből következik, hogy az általunk generált konkordancia-szótár egy kiválasztott vers értelmezésekor nélkülözhetetlen segítséget nyújt, mert az értelmezéshez szükséges tudáskereteknek pontosan azokat az elemeket tárja fel, amelyek a szótár jellegű kiadványokban nem vagy csak korlátozott mértékben szerepelnek. Olyan funkciót tölt be, mint a versértelmezéskor kiválóan használható idézetszótárak. Az általunk számítógéppel generált konkordancia-szótár és az idézetszótárak közötti fő különbség az, hogy egyrészt az idézetszótárak „kézzel” szerkesztett konkordancia-szótáraknak tekinthetők, és ezáltal kevesebb tartalmilag nem megfelelő helyre került konkordanciát tartalmaznak (a címszavak alfabetikus indexéből kiszűrjük pl. az alaki egyezéseket), másrészt viszont az idézetszótárak nem egy adott vers értelmezéséhez készültek, tehát adott esetben jóval kevesebb releváns konkordanciát tartalmaznak (és sokkal több „zajt”, számunkra felesleges adatot, amelyből nekünk kell fáradságos munkával kikeresnünk az értékes információt).

A fentiekből következik, hogy a konkordanciákat más módon is elrendezhetjük. Kézenfekvő mód például a konkordanciákban előforduló releváns kulcsszavakat azok szerint a tudáskeretek szerint elrendezni, amelyekben előfordulnak. Ez a fajta elrendezés egyébként helyettesítené a tezaurusz korábban jelzett használatát is, viszont a kulcsszavak szerinti kereséshez ilyenkor szükséges egy alfabetikus index elkészítése is. A „ship” (hajó) tudáskeret fogalmi például elrendezhetőek a **3. ábrához** hasonlóan:

3. ábra: részlet egy „tezaurisztikus” konkordancia-szótár tartalomjegyzékéből

Az aláhúzott szavak hipertext linkek, amelyek a megfelelő címszavak közvetlen elérését teszik lehetővé. Például a „ship” címszóhoz rendelt konkordanciák egy része szerepel a **4. ábrán** (a szócikkben a „ship” címszó meghatározását is megadtuk):

ship

A { **ship** } is a large [boat](#) used for carrying [people](#) or [goods](#) across the [sea](#). [LDOCE 2003]

- ship + be sko
 - It was so old a { **ship** } - who knows, who knows? / And yet so beautiful, I watched in vain / To see the [mast](#) burst open with a [rose](#), / And the whole [deck](#) put on its [leaves](#) again. [CODOQ 1991: 100.11; Flecker, James Elroy - The Old Ships]
- ship + appear, be found, loom
 - when the smoke of that [discharge](#) had lifted, the English { **ship** } was found almost between the Spaniards, her [bows](#) in line with theirs [Sabatini, Rafael - Captain Blood]
 - First { **she** } loomed before me like a blot of something yet blacker than [darkness](#), then her [spars](#) and [hull](#) began to take shape [Stevenson, Robert Louis - Treasure Island]

4. ábra: szócikk egy „tezaurisztikus” konkordancia-szótárból

Az így elrendezett konkordancia-szótár szócikkeiben érdemes feltüntetnünk a címszavak metaforikus (vagy szimbolikus) jelentéseihez tartozó konkordanciákat is. Ezeket fogalmi tartományok közötti leképezéseknek tekintve a címszó a konkordanciákban mint a metafora forrástartománya jelenik meg. A metafora értelmezéséhez a céltartománynak azok a konkordanciái adhatnak kulcsot, amelyekben a metaforában kifejezett és a céltartományba „átvitt” kapcsolat szó szerinti értelemben jelenik meg. Formálisan az értelmezendő metaforát és az értelmezéshez használt konkordanciát vagy konkordanciákat célszerű egymás mellé helyezni, és együtt olvasni — úgy, mintha egy szövegben jelentek volna meg. Az ehhez szükséges alapvető műveleteket és relációkat a következő részben tárgyaljuk.

5. A versértelmezés során a megértéshez szükséges individuális tudást szövegszerűvé tesszük (ti. vagy önállóan, „kommentárként” megfogalmazzuk, vagy pedig segítségével kiegészítjük az értelmezendő szöveget, ld. alább), majd ezt az értelmezendő versszöveggel és a korpusz kiválasztott részével egységesítjük: azaz biztosítjuk a kohéziót, a koherenciát stb. a különböző forrásokból származó szövegek között. **Az unifikáció fő eszközének a különböző forrásból származó, de azonos sémához tartozó szövegek, szövegrészek, ill. szövegelemek egymásnak megfelelő fogalmi tartományai közötti leképezéseket tekintjük.** A leképezések explicit megadásához a versszöveg meghatározott részein és az értelmezéshez használt konkordanciákon két alapvető műveletet hajthatunk végre:

A tudáskeretek szerepének vizsgálata költői szövegekben

- a szövegrészleteket *kiegészíthetjük* azokkal a tudáselemekkel, amelyek pl. grammatikailag vagy az individuális tudás szintjén értelmezett szöveggörnyezet alapján implicit módon beleérthetőek a szövegbe;
- a szövegrészletek párhuzamba állításakor *elhanyagolhatjuk* az egyes szövegrészleteknek azokat az elemeit, amelyek nem unifikálhatóak a többi szöveggel (például konkrétságuk miatt), és amelyek elhagyásával a szövegrészlet még értelmes marad (ez kb. az invariancia elvének felel meg).

Lássunk erre egy példát. Válasszuk az értelmezendő versszövegnek T.S. Eliot „Marina” c. versét, és tekintsük ennek első három sorát:

Micsoda tengerek micsoda partok és ~~szürke~~ sziklák és ~~szigetek~~
 Micsoda vízcsapkodás (=a hullámok csapkodnak) a hajóorr körül
 És ~~fenyőillat~~ és a fenyőrigó füttye a ködben
 (T.S. Eliot: Marina)

az értelmezéshez tekintsük a következő idézetet:

S a néma köd szorítása alatt (=a néma ködben)

Szól a harang (a tengeren),

~~Méri az időt, mely nem a mi időnk~~, kongatja nemsietősen

A guruló (=az ütemesen / lassú ütemben a partnak / szikláknak / stb. csapódó) hullám,

(T.S. Eliot: Dry Salvages)

A két idézetet néhány helyen kiegészítettük (zárójelek között, dőlt betűstílussal), illetve a második idézetből egy részt elhagytunk (ezt áthúzott betűstílussal jelöltük). Ezek után állítsuk párhuzamba az egymásnak megfelelő fogalmi tartományokat:

Marina	Dry Salvages
tengerek	a tengeren
partok, sziklák	a part / sziklák / ..., amihez a hullámok csapódnak
hajóorr	
vízcsapkodás	A hullám(ok) „gurulása”, hullámozás
élénk, rendszertelen (vívcsapkodás)	ütemes, lassú (hullámozás)
köd	köd
hangos, hangokkal teli, „éneklő” (vö. fenyőrigó füttye a ködben)	néma (köd)
fütty(szó)	harangszó
fenyőrigó	harang (lélekharang?!)

2. táblázat

Szerencsére a versértelmezési folyamatban ezt nem szükséges minden esetben ilyen részletességgel elvégeznünk, mivel a fogalmi tartományok egymáshoz rendelése az emberi gondolkodás egyik alapművelete — emiatt vagyunk képesek metaforákat használni minden különösebb erőfeszítés nélkül (sőt bizonyos értelemben a *nem* metaforikus gondolkodás még nehezebb). A második leképezésben bekereteztük azt a többletinformációt, amely nem szerepel az értelmezendő versrészletben — valójában a második versrészletet emiatt érdemes felhasználnunk az értelmezés során.^{iv} A többletinformációt egy metaforikus leképezéssel adhatjuk meg:

AZ IDŐ TENGER (vagy ÓCEÁN / FOLYÓ / VÍZ / ...)

Mivel a tenger mindkét idézetben ténylegesen (azaz szó szerinti értelemben) is megjelenik, célszerűbb szimbólumnak tekinteni; ezért használjuk inkább a

A TENGER (vagy ÓCEÁN / FOLYÓ / VÍZ / ...) IDŐ^v

formát a tenger és idő közötti szimbolikus leképezés megadására. Ezt szem előtt tartva, „paradigmaként” használva a második szövegrészletet, olvassuk újra és értelmezzük az eredeti versrészletet:

a hullámok csapkodása az „éneklő” ködben az idő gyors múlását jelzi, mintegy az idő összesűrűsödését az adott pillanatban.

Mindez tökéletesen beleillik az értelmezendő versrészletbe, ha arra gondolunk, hogy az elképzelt hajón álló narrátor tengerekről, partokról, sziklákról és szigetekről beszél (többes számban!), ez csak az emlékképek egyidejű, egyszerre történő megjelenését, visszatérését jelentheti az adott pillanatban. Ezek után már ezzel a többletértelemmel olvasható a vers folytatása:

„Micsoda képek térnek vissza most”

majd később

„Az álom alatt, hol találkozására van minden vizeknek.”

Fontos kiemelnünk, hogy a többletinformáció az értelmezendő és az értelmezéshez használt szövegrészletek egymásnak megfelelő fogalmi tartományai közötti leképezés miatt vihető át az eredeti szövegbe, azaz a fenti példa jól szemlélteti, hogy — általánosan fogalmazva — egy hiperszöveg akkor tekinthető szövegszerűnek, ha a hiperszöveget alkotó és különböző forrásokból származó szövegek megfelelő fogalmi tartományai között leképezéseket hozhatunk létre. A leképezések teszik lehetővé, hogy a különböző szövegeket egységes szövegként olvashassuk: **a fogalmi tartományok közötti leképezések hiperszöveg esetén a szövegösszefüggést biztosító alaprelációnak tekinthetők.**

A leképezések jellegük szerint lehetnek

- szó szerinti, pl. azonos fogalmi tartományba tartozó szinonimák között; ilyen esetekben általában felesleges a leképezés explicit megfogalmazása, mivel részint ezt az emberi gondolkodás automatikusan elvégzi, részint pedig a *tezauruszok* pontosan ilyen célokat szolgálnak;

- metaforikusak, ilyenkor szokás forrás- és céltartományról beszélni; a metaforikus leképezések megadásához a modern metaforaelméletben szokásos CÉLTARTOMÁNY FORRÁSTARTOMÁNY formát használjuk;^{vi}

- szimbolikusak, amelyeket úgy értelmezzük, hogy a metaforikus leképezések forrástartományához *is* hozzárendelünk önállóan létező valóságkelemléket (vagy entitásokat) — ilyenkor tehát újabb jelentéssíkokat rendelünk az értelmezendő szöveghez. A szimbólumok megadásához az általunk bevezetett FORRÁSTARTOMÁNY CÉLTARTOMÁNY formát használjuk.

Megjegyezzük még, hogy ha a leképezéseket nominális kifejezésekhez kapcsolódó fogalmi tartományok között értelmezzük, akkor a különböző szövegrészletek olvasása során implicit módon mindig feltételezzük, hogy ezek azonos entitásokat, valóságkelemléket jelölnek.

6. Mivel eddigi megállapításaink helyenként meglehetősen absztraktak voltak, lássunk néhány további példát az alkalmazásukra. Fentebb említettük, hogy az értelmezendő versszövegnek T.S. Eliot „Marina” c. versét választottuk. (A verset Vas István fordításában a mellékletben adjuk meg.) A teljes versértelmezési folyamat bemutatására természetesen nincs módunk.

A kiválasztott vers értelmezéséhez egy angol nyelvű korpuszt állítottunk össze, amely tartalmazta egyebek közt

- TS Eliot válogatott verseit,
- Shakespeare két színművét, a Pericles-t és a Vihar-t,
- a Zsoltárok könyvét a Bibliából,
- angol és amerikai költők antológiáit a Project Gutenberg archívumából.

A korpuszban történő kereséshez két keresési profilt készítettünk, amelyek alapján a konkordanciákat megkerestük. Az elsőt a vers kulcsszavaiból és velük szemantikai relációban levő kulcsszavakból állítottuk össze, hogy a versben előforduló legfontosabb tudáskereteket lefedjük (például a hajóval kapcsolatos sémát vagy sémákat). A profil első sorában főneveket, a második sorban pedig igéket és mellékneveket adtunk meg. Ezt a profilt használtuk, amikor a korpusz egyes szövegeit a 3. részben relevancia alapján összehasonlítottuk. A második keresési profilt AZ IDŐ TENGER metaforához készítettük. A keresési profilok soronként VAGY logikával, a sorok között pedig ÉS logikával kapcsolják össze a megadott kulcsszavakat, vagyis az egy sorban levő kulcsszavak valamelyike minden megtalált konkordanciában előfordul, és minden sorból legalább egy szónak elő kell fordulnia a talált konkordanciákban.

1. keresési profil:

- air bow charm cliff death despair dream experience fancy fantas flower fog future globe grace heaven hope image island leaf leaves life lives magic meaning memor mind miracle mist music ocean pageant past picture pine place region response revival rock sail sea ship shore sleep soul sound speech spell spirit stage strength swell thrush time tree vision water wave wood word world wind,

- appear awake awoke becom became believe call clear conjure conscious dead die discover drift dying disappear dissolve enchant eternal fade fading faint float forget forgot imaginary immaterial insubstantial lap live living meet met melt purif raise raising real reappear recogniz recollect redeem reduce reducing releas reliev remember renewed resign return reveal revive reviv ring rang rung sing sang sung sink sank sunk speak spoke swim swam swum transient transparent unconscious unheard unknowing unknown unreal unredeemable unspoken unsubstantial.

2. keresési profil:

- time,
- beach boat coast current deep draw drew drip ebb eddy float flow flew flown flood fluent foam fountain furrow grow grew island lap ocean overflow pour retreat ring rang rung rise rose river row sand sea shift ship shore sink sank sunk splash spring stream surf swell swirl tidal tide wash water wave whirlpool withdraw withdrew.

Megjegyezzük még, hogy a program szótöveket keres, azaz a keresési profilokban előforduló szavak bármilyen toldalékos vagy egyéb módon kiegészített alakja találatként jelenik meg (pl. *ship* esetén *ships*, *shipping* stb., *sea* esetén *seas*, *seaman* stb. és — sajnos — *season*, *seasoned* stb.). Az első profil alapján kapott keresési eredményekből generált HTML állományból a **2. ábrán** már bemutattunk egy részletet; az **5. ábrán** pedig a második keresési profil révén kapott HTML állomány egy részletét mutatjuk be.

Végezetül a **3-5. táblázatokban** megadjuk néhány alapvető séma előfordulását, a teljes versértelmezési folyamatban nyilvánvalóan több sémára lenne szükség. (Igyekeztünk olyan részleteket választani, amelyek az általunk olvasott verselemzésekhez képest^{vii} új gondolatokat sugallnak.) A táblázatban az egyes verssorok mellett először a verssorokkal kapcsolatos tudáskereteket jelenítjük meg (vagy terjesztjük ki, ahogy tetszik) a korpuszból vett idézetekkel, majd a következő oszlopban a megfelelő metaforikus, ill. szimbolikus leképezéseket adjuk meg. Egyes idézetek mellett, ahol a gondolatmenet ezt szükségessé tette, végjegyzetben megadtuk az eredeti angol szöveget is.

A tudáskeretek szerepének vizsgálata költői szövegekben

The screenshot shows a Netscape browser window titled "Concordances from 'concord.tmp' - Netscape". The address bar shows the file path: file:///D:/_Vazlatok/Kutatas/Marina/Corpus/time/concord.html. The main content is a table with the following columns: Text, Time, Explanation, and Source. The table lists several instances of the word "time" in the poem "Marina" by T.S. Eliot, along with their context and the source of the text.

Text	Time	Explanation	Source
Learned /	Time	Explanation Walter	[The Home Book of Verse vol 1.tst]
in alienated days. / Ye there are anchored, while	Time	's stream / Has swept me past them: your white	[The Home Book of Verse vol 3.tst]
than day. / 'Tis rainy weather, my darling, /	Time	's waves they heavily run, / But taking the year	[The Home Book of Verse vol 2.tst]
mid season. / PROSPERO. At least two glasses. The	time	'twixt six and now / Must by us both be spent	[Shakespeare, William - The Tempest (1).tst]
a Tadpole and I was a Fish, / In the Paleozoic	time	, / And side by side on the ebbing tide, / We	[The Home Book of Verse vol 4.tst]
o' er us threw / Mantles of joy outlasting	Time	, / And up from the rosy morrows grew / A sound	[The Home Book of Verse vol 2.tst]
the waves sound of / the sea. / That noise is of	Time	, / As his feathers are spread / And his feet set	[Book of English Verse.tst]
THE LONG AGO / Oh, a wonderful stream is the River	Time	, / As it flows through the realm of Tears, / With	[The Home Book of Verse vol 1.tst]
on the horn between season and season, time and	time	, / between / Hour and hour, word and word, power	[Eliot, T S - Ash-Wednesday.tst]
rapture and flush, / The old forgotten lonely	time	, / Delicate thrush! / Spring' s at the prime, the	[The Home Book of Verse vol 3.tst]

5. ábra: részlet a konkordancia-szótárból

T.S. Eliot: <i>Marina</i>	egyes kulcsszavakhoz kötődő sémákkal kapcsolatos idézetek	(metaforikus) leképezések és magyarázatok
...		
<i>Micsoda tengerek micsoda partok és szürke sziklák és szigetek</i>	<i>S a néma köd szorítása alatt Szól a harang,</i>	A VÍZ / TENGER / ÓCEÁN IDŐ
<i>Micsoda vízcsapkodás a hajóorr körül</i>	<i>Méri az időt, ... kongatja nemsietősen</i>	• a hullám „gurulása” / csapkodása a néma / „éneklő” ködben az idő lassú / gyors múlását jelzi
<i>És fenyőillat és a fenyőrigó füttye a ködben</i>	<i>A guruló hullám,</i> (T.S. Eliot: <i>Dry Salvages</i>) <i>Az idő tenger nélkül elgondolhatatlan</i> ^{viii} (T.S. Eliot: <i>Dry Salvages</i>)	• a hullám hangja harang(szó) — lélekharang?
<i>Micsoda képek térnek vissza most</i>		
<i>Ó én lányom.</i>		

3. táblázat

T.S. Eliot: <i>Marina</i>	egyes kulcsszavakhoz kötődő sémákkal kapcsolatos idézetek	(metaforikus) leképezések és magyarázatok
<p>...</p> <p><i>Azok, akik a kutya fogát hegyezik és azt mondják</i></p>		<p>AZ IRÍGYSÉG KUTYA</p> <ul style="list-style-type: none"> • az irigy kutya a fogát vicsorítja / hegyezi^{ix} • az irigy ember (irigy) kutya
<p><i>Halál</i></p>		
<p>...</p> <p><i>Lényegtelenné váltak, semmivé csökkentette őket a szél,^x</i></p> <p><i>A fenyő lehellete, a köd erődala^{xii}</i></p> <p><i>Ez a kegyelem feloldotta őket e helyen^{xiii}</i></p>	<p><i>A játék véget ért. — Mondtam, hogy így lesz. — / Színészeim tündérek voltak és / Köddé foszoltak újra, könnyü köddé... / És mint e semmiből szőtt látomás: / A felhő-kámzsás tornyok, büszke várak / Szent templomok, s e roppant Glóbusz is, / Tenger népével köddé foszlik egyszer — / Akár az én illó színházam — elvész: / Szilánkja sem marad. Egész valónk / Csak álmok szövege; s kis életünk / Egy álom koronázza meg.^{xi}</i></p> <p>(Shakespeare: <i>The Tempest</i>. Act IV. Scene 1)</p>	<p>A VILÁG / VALÓSÁG SZÍNHÁZ</p> <ul style="list-style-type: none"> • az élet játék • az emberek (férfiak, nők) színészek / szellemek • a tornyok / várak / templomok / a Föld maga is csupán káprázat / látomás / levegő / szél / köd • a kegyelem álom (csak a magyar fordításban)

4. táblázat

A tudáskeretek szerepének vizsgálata költői szövegekben

T.S. Eliot: <i>Marina</i>	egyres kulcsszavakhoz kö-tődő sémákkal kapcsolatos idézetek	(metaforikus) leké-pezesek és magya-rázatok
...		
<i>És ez az arc mi le-gyen, e nem olyan tiszta, de tisztább</i>	<i>Szemek, melyekkel álmodni sem merek / A halál álmor-szágában / Nincsenek: / Ott a szemek / Tört oszlopon napsu-garak / Ott a fák, ha hajla-doznak / S a hangok / Ha a szélben dalolnak / Ünnepi-bek és távolibbak / Mint egy halványuló csillag.</i>	A HALÁL ÁLOM • a halálban / álom-ban a hangok / sutto-gások / nevetések / arcok távolibbak, mint a csillagok
<i>Ez az érverés a kar-ban, e nem oly erős, de erősebb —</i>	(T.S. Eliot: <i>Az üresék</i>)	
<i>Örökbe, kölcsönbe adták? távolibb mint a csillagok és köze-libb, mint a szem</i>	<i>Jelen idő és múlt idő / A jövő időben talán jelen van, / S a jövő idő ott a múlt időben.</i>	A VÍZ / TENGER / ÓCEÁN IDŐ • a jelen, múlt és a jövő találkozik az emlékezetben / álom-ban
<i>Levelek és siető léptek közt suttognak és hal-kan nevetnek^{xiv}</i>	...	• az élet haladás / utazás egy folyosón / a tengeren
<i>Az álm alatt, hol találkozása van min-den vizeknek.</i>	<i>Ami lehetett volna s ami volt / Egy célba fut és az mindig jelen van. / Léptek visszhang-ja az emlékezetben / A folyo-són át, ahol nem haladtunk / Az ajtóhoz, melyet ki nem nyitottunk / A rózsakertre.</i>	• a cél halál / rózsá-kert / sziget
	(T.S. Eliot: <i>Burnt Norton</i>)	

5. táblázat

Úgy véljük, a fenti táblázatok önmagukért beszélnek, és meggyőzőek abban a tekintetben, hogy a tanulmányban körvonalazott, hipertext alapú versértelmezési módszer a lehetséges jelentéseknek olyan mélységeihez vezethet el, amelyet „hagyományos” versértelmezési vagy verselemzési módszerekkel nagyon nehéz lenne elérni.

Irodalomjegyzék

- Beaugrande—Dressler 2000. Beaugrande, Robert de & Dressler, Wolfgang: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest, Corvina.
- Hankiss Elemér 1970. T.S. Eliot: *Marina*. In: Rónay György—Vargha Kálmán (szerk.): *Miért szép? A világirodalom modern verseiből*. Budapest, Gondolat, 188–201.

- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba—Győri Miklós (szerk.) *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó, 50–82.
- Lakoff, G. 1993. The Contemporary Theory of Metaphor. In: Ortony, A. (ed.) *Metaphor and Thought*. 2nd. ed. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 202–251.
- Leavis, F.R. 1962. T.S. Eliot's Later Poetry. In: Kenner, H. (ed.): *T.S. Eliot. A Collection of Critical Essays*. Englewood Cliffs. N.J., Prentice-Hall Inc, 110–124.
- Petőfi S. János 2004. A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai. (Lásd jelen kötetben.)
- Rooney, William J. 2002. *The Usefulness of Formal Analysis for Interpretation: Eliot's „Marina”*. Catholic University of America, Department of Archives, Manuscripts, and Museum Collections. (<http://www.propylaeon.org/Marina.html>)
- Sternberg, Robert J. 1996. *Cognitive Psychology*. Harcourt Brace College Publishers, Fort Worth, Philadelphia, etc.
- Takács Ferenc 1978. Jegyzetek T.S. Eliot verseihez. In: *T.S. Eliot versei*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Vass László 2003. Verbális és vizuális költői alkotások Nagy László, Kondor Béla és Szécsi Margit életművéből. Adalékok a verbális és képi összetevőből felépített kommunikátumok tipológiai vizsgálatához. 1. Arccal a tengernek. *Szemiotikai Szövegtan* 15: 107–130.
- Williamson, G. 1955. *A Reader's Guide To T.S. Eliot. A Poem-by-poem Analysis*. London, Thames and Hudson.

Források

- Allspirit. Spiritual writings, poetry, quotations, song lyrics. (<http://www.-allspirit.co.uk>)
- American Repertory Theatre. (<http://www.amrep.org>)
- T.S. Eliot versei*. (Takács Ferenc jegyzeteivel.) Budapest, Európa Könyvkiadó. 1978. (Lyra Mundi)
- The Heath Introduction to Poetry. 3rd ed. D.C Heath and Co. Massachusetts & Toronto, Lexington, 1988.
- Mészöly Dezső 1988. *Új magyar Shakespeare*. Fordítások és esszék. Budapest, Magvető Kiadó.
- Project Gutenberg. (<http://promo.net/pg>)

A fenti forrásokon kívül a szövegben utaltunk az Oxford University Press, a HarperCollins Publishers, a Longman és a Penguin Books kiadók szótáira, ill. egyéb szótárjellegű kiadványaira.

1. sz. melléklet

T.S. Eliot: Marina

Quis hic locus, quae regio, quae mundi plaga? (Mi ez a hely? Mily táj, mi sarka a világnak?)

Micsoda tengerek micsoda partok és szürke sziklák és szigetek
Micsoda vízcsapkodás a hajóorr körül
És fenyőillat és a fenyőrigó fűttye a ködben
Micsoda képek térnek vissza most
Ó én lányom.

Azok, akik a kutya fogát hegyezik és azt mondják
Halál
Azok akik a kolibri dicsőségében csillognak és azt mondják
Halál
Azok akik az elégedettség disznóólában ülnek és azt mondják
Halál
Azok akik az állatok önkívületét szenvedik és azt mondják
Halál

Lényegtelenné váltak, semmivé csökkentette őket a szél,
A fenyő lehellete, a köd erdődala
Ez a kegyelem feloldotta őket e helyen

És ez az arc mi legyen, e nem olyan tiszta, de tisztább
Ez az érverés a karban, e nem oly erős, de erősebb -
Örökbe, kölcsönbe adták? távolibb mint a csillagok és közelibb, mint a szem
Levelek és siető léptek közt suttognak és halkán nevetnek
Az álom alatt, hol találkozása van minden vizeknek.

Az orrfa jégtől, a festék hőségétől repedt meg.
Én tettem ezt, én vagyok az, aki ezt elfeledte,
De most emlékezik.
Az árbocot szű, a vitorlát a penész megette
Ama júniustól eme szeptemberig.
Nem tudva tettem ezt, félig akarva öntudatlanul azzal, ami enyém.
A fenékpálánsor léket kapott, az eresztékek tömítésre várnak.
Ez a forma, ez az arc, ez az élet
Él, hogy túléljen egy rajtam túli idővilágban -
Mondjak le életemről ezért az életért, szavaimról ama ki nem mondottakért,
Az ébredésért, a megnyílt ajkakért, az új hajókért.

Micsoda fenyvesek, micsoda partok és gránitszigetek a vitorlarúdjaim felé
És fenyőrigó rikkantása a ködben
Ó lányom.

(Vas István fordítása)

2. sz. melléklet

Briton Riviere: „Envy, Hatred, Malice” (Irigység, gyűlölet, rosszindulat) c. festménye

Forrás: Dog prints, hand colored pictures
(<http://www.intaglio-fine-art.com/prints/dog-pictures.html>)

Jegyzetek

ⁱ Beaugrande—Dressler (2003) a szövegszerűség hét ismervét (köztük a kohéziót, koherenciát, stb.) sorolja fel. A szövegösszefüggést biztosító relációk részletes elemzését adja Petőfi S. János (2004). A tanulmány I. részében elsősorban az utóbbi tanulmány szóhasználatát követjük.

ⁱⁱ „Ideally, cognitive psychologists would love to be able to observe directly how each of us represents knowledge ... Unfortunately, direct empirical methods for observing knowledge representation are not available now” (Sternberg, J. 1996: 158)

ⁱⁱⁱ lásd pl. Petőfi S. János (2004), Tolcsvai Nagy Gábor (2001: 279–280)

^{iv} Emellett érdekes lehetne még A HULLÁM HANGJA LÉLEKHARANG szimbólum kifejtése is, de most elsődleges célunk nem a vers értelmezése, hanem a leképezések alap gondolatának minél egyszerűbb kifejtése — többek közt ezért hagytuk el a „mely nem a mi időnk” részletet is. A HAJÓ TEST, AZ UTAZÁS (A TENGEREN) ÉLET szimbólumokkal a „Micsoda vízcsapkodás a hajóorr körül” képhez további értelmezési síkokat rendelhetnénk.

^v A metafora / szimbólum gyakoriságát jelzi, hogy az Interneten — a világ jelenleg hozzáférhető legnagyobb szövegkorpuszában — az „ocean of time” (=az idő óceánja) kifejezés 6140-szer, a „sea of time” (= az idő tenger) kifejezés pedig 32700-szor fordult elő a Google keresőrendszer szerint.

^{vi} vö. Lakoff, G. (1993), Kövecses Z. (1998).

^{vii} lásd Hankiss E. (1970), Takács F. (1978: 247), Leavis, F.R. (1962: 112–114), Rooney, W.J. (2002), Williamson, G. (1955: 185–187)

^{viii} We cannot think of a time that is oceanless.

^{ix} vö. „A képi reprezentáció elemeit és relációit lényegében az itt kiemelt metaforikus kifejezések vizuális megfelelői alkotják, illetőleg szervezik.” (Vass L. 2003: 109)

^x Are become insubstantial, reduced by a wind,

^{xi} „Our revels now are ended. These our actors, / As I foretold you, were all spirits, and / Are melted into air, into thin air; / And, like the baseless fabric of this vision, / The cloud-capp'd towers, the gorgeous palaces, / The solemn temples, the great globe itself, / Yea, all which it inherit, shall dissolve, / And, like this insubstantial pageant faded, / Leave not a rack behind.”

^{xii} „A breath of pine, and the woodsong fog”

^{xiii} „By this grace dissolved in place”

^{xiv} „Whispers and small laughter between leaves and hurrying feet”

4.

Fogalmi sémák és szövegösszefüggés Kosztolányi Dezső *Omelette à Woburn* című elbeszélésében ÁGNES DE BIE-KERÉKJÁRTÓ

„A fény nem kívülről jön, hanem belülről.”
(Kosztolányi Dezső)

Tanulmányom tárgya, Kosztolányi Dezső *Omelette à Woburn* című elbeszélése idegen hangzású címe ellenére azok közé a szövegek közé tartozik, melyek hosszú távon nyomot hagynak a magyar nyelvű olvasók emlékezetében. *Naplója* tanúsága szerint Márai Sándor hosszú évek távlatából emlékezik az írásra, amelyet iskolás korában olvasott¹, s a szöveg kiválasztásában szerepet játszott, hogy nekem is hasonló élményem van. Márai visszaemlékezése tanulmányom szempontjából nem irodalomtörténeti vonatkozása miatt érdekes, hanem mert arról szól, amiről a saját tapasztalatom: irodalmi szöveg és emlékezet összjátékáról, ezáltal példaértékkel világítva meg vizsgálatom elméleti háttérét, a kognitív nyelvészetet.

1. Elméleti háttér

Szövegség² (textualitás) és szövegfeldolgozás kognitív szempontú megközelítésben

A kognitív nyelvészeti irányzat a nyelvet a kogníció részeként és a kognícióval való kölcsönös egymásra hatásában vizsgálja. Ebből következően a beszélt vagy írott szövegekre való emlékezést egy bonyolult interaktív folyamat végeredményének tekinti, melynek során meghatározott nyelvi megnyilatkozások a befogadó tudatában értelemmel töltődnek fel, evaluálódnak, és koherens egészként bevésszük, vagyis szöveggé állnak össze. E folyamat a szövegfeldolgozás (befogadás) folyamata.

Kognitív megközelítésből szövegalkotás és szövegfeldolgozás nagy vonalakban egymást tükröző mentális aktusok, melyek az alkotó illetve a befogadó tudatában, emlékezetében tárolt hallgatólagos tudás (enciklopédikus tudás) aktiválásán és felhasználásán alapulnak. A tág értelemben vett enciklopédikus tudás ma-

¹ Márai Sándor: *Napló 1945-1957*. Washington. Occidental Press. 1958 (59)

² A szövegség fogalmát Petőfi S. János definíciójának értelmében használom. Lásd Petőfi S. *A szöveg-összefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai* c. tanulmányát ebben a kötetben.

gában foglalja mindazokat az általános ismereteket, amelyeket az ember személyes és társadalmi élete során szerez, így a nyelvi kód ismeretét, a nyelvhasználati szokások ismeretét, a világról alkotott mindennapi tudást, az interakciókról szerzett ismereteket, az illokutív ismereteket, valamint a különböző szövegtípusokról való ismereteket.

Az írott szöveg lineáris elrendezettsége nem jelenti azt, hogy csupán grammatikai alapokról kielégítően elemezni lehetne. A szövegséget nem az egymáshoz kapcsolódó elemek (szavak és mondatok) belső struktúrája (kohéziója) határozza meg, hanem egy egymást kölcsönösen konstituáló kapcsolat háromszöge: (1) a nyelvi megnyilatkozások, (2) a kommunikatív kontextus, amelyben a nyelvi megnyilatkozásoknak funkciója van (szituáció és szövegtípus), valamint (3) az a tudás, amely a nyelvi megnyilatkozások befogadójának tudatában az (1)-es és a (2)-es alapján aktiválódik. A háromszögű összefüggés eredményeként jön létre a nyelvi megnyilatkozásokat egységbe rendező koherencia, mely a szöveg-ség feltétele.

Tanulmányomban a háromszög (3)-as pontban megnevezett szárára összpontosítom a figyelmet: azt vizsgálom, milyen módon befolyásolja a szövegfeldolgozást mindaz a nyelven kívüli tudás, melyet a szöveg kommunikatív kontextusa, valamint a szöveg vehikuluma az olvasóban felidéznek. A kiindulási alap az (1)-es pontban megnevezett nyelvi struktúra, de nem az író, hanem az olvasó perspektívájából. A szöveg koherenciája ugyanis nem eleve adott, hanem azt — a nyelvi elemek által meghatározott váz szerint — az olvasó teremti meg a szövegfeldolgozás folyamán enciklopédikus tudáselemek bevonásával.

Aktivált tudás és fogalmi sémák

Az a tény, hogy enciklopédikus ismereteink vannak, előfeltételezi tudatunkban olyan kognitív hálózatok meglétét, ahol a megszerzett tudásanyagot tároljuk. E hálózatok szövevényéből áll össze — kategorizáló képességünk alapján szerveződő — konceptuális rendszerünk, melynek segítségével az új észlelések, tapasztalások feldolgozása történik.

Minthogy a világ jelenségeinek kategorizálása s ennek alapján fogalmi osztályok képzése prototípusok alapján megelőzi a nyelvi formában megjelenő gondolkodást, a szavak nem a dolgok nyelvi reprezentációi, hanem annak a rendszerzésnek a reprezentációi, amely agyunkban születik. A valóságot tehát nem közvetlenül észleljük és nevezzük meg, hanem közvetetten, kulturálisan (időben és térben) meghatározott konceptuális rendszerünkön átszűrve. Például egy *fa* alakú rajz megpillantásakor a vizuális inger olyan tudati állapotba juttatja a szemlélőt, melyben a FA konceptus mentálisan reprezentálódik. Ehhez kapcsolódik aztán egy adott nyelvi kód konvenciója szerint egy meghatározott nyelvi elem, esetünkben a *fa* lexéma. A belső megjelenítés (reprezentáció) azáltal ölt

formát (és kap nevet), hogy az új információ beleszövődik a már meglévő tudásba.

A mentális reprezentáció nem azonos a valóságos világgal, sem annak vizuális tükröződésével, hanem a szemlélő (észlelő) személy inger alapú mentális konstrukciója. Nemcsak külső, hanem belső inger is kiválthatja. Például ha képzelődünk, álmodozunk, vagy gondolkodunk valamiről, ugyancsak a meglévő tudásunkhoz integrálunk új belső képzeteket.

A nyelvi információ is egyfajta inger, mely mentális folyamatokat indít el. A nyelv olyan kommunikációs eszköz, melynek segítségével az emberek információt cserélnek a valóságról alkotott mentális konstrukcióikról.

Konceptuális rendszerünk belső egységei a kulturálisan meghatározott kognitív modellek. Ezek a modellek (más szóval kognitív vagy fogalmi sémák) olyan tapasztalatoknak az eredményeként öltenek formát, amelyet egy adott nyelv szövegvilágában szereztünk, mint azoknak a nyomoknak az akkumulációja és feldolgozása, melyeket egy-egy szöveg az emlékezetünkben meghagyott. Tudatunk működésének alapvető jellemzője, hogy a benne tárolt fogalmi sémák meghatározott helyzetekben aktiválódnak, előhívódnak. Interaktív struktúrák (kommunikatív szituációk a nyelvi megformáltságukkal együtt) befolyásolják e sémákat és fordítva, a fogalmi sémák meghatározzák egy-egy interaktív szituáció lefolyását. Egy adott szöveg megalkotása és befogadása interaktív folyamat, s mint ilyen, fogalmi sémákon alapul: tapasztalatok, események és helyzetek prototípusok köré rendezett mentális reprezentációin.³

A szakirodalom különbséget tesz a statikus ismeretstruktúrákat átfogó fogalmi sémák (tudáskeretek) valamint a dinamikus, időbeli egymásutániságra és okozati összefüggésekre épülő sémák (forgatókönyvek) között.

Tolcsvai Nagy Gábor⁴ a **barátság** tudáskeret kapcsán bemutatja egy séma szövegbeli kifejtésének prototipikus formáját, a lexikonszócikket. Ugyanakkor figyelmeztet arra, hogy más dolog a kifejtés, s más maga a séma. Fogalmi sémán ugyanis bizonyos szempontból összetartozó tudáselemek mentális reprezentációját értjük. A mentális struktúrák belső szerkezetét pedig nem lexikonszócikkszerű, hanem tezaurisztikus elrendezés jellemzi. A tudáskeret-típusú fogalmi sémák integratív tezaurisztikus megközelítéséhez Petőfi S. János⁵ dolgozott ki olyan szócikkstruktúrát, amelyben egy adott tárgyra, jelenségre vonatkozóan a kulcsszóból kiindulva el lehet jutni a szisztematikusan kapcsolódó, közeli és távoli fogalmakhoz.

³ Van Dijk, T. 1987 IN: Ensink, T. 1992 (175)

⁴ Tolcsvai Nagy 2001 (276)

⁵ Lásd Petőfi S. *A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai c.* tanulmányát ebben a kötetben.

2. Az *Omelette à Woburn* című elbeszélés kognitív szempontú szövegtani elemzése

Az elemzés célkitűzése, menete és módszerei

A következő vizsgálat a fentebb vázolt elméleti szempontok figyelembevételével követi a folyamatot, melynek eredményeként az olvasó tudatában egy konkrét szöveg, Kosztolányi Dezső *Omelette à Woburn* című írása jelentést kap, és összefüggő egészként reprezentálódik. Kiindulási alapom a szöveg fizikai teste.

Első lépésként a kommunikációs kontextus kérdésével foglalkozom. Ezt követően a szövegvilág konceptuális terét elemzem az idő- és térjelölések koordinátái között, majd bemutatom, hogyan strukturálják a szövegvilágot a nyelvi elemek által aktivált fogalmi sémák (tudáskeretek és foratókönyvek). A vizsgálatnak ebben a részében a nagyobb egységektől a kisebb egységek felé haladó (top-down) értelmezési stratégiát követem. Kiindulópontom azonban itt is maga a szöveg, hiszen egy fogalmi séma egy vagy néhány fontosabb összetevőjének szövegbeli észlelése az az inger, mely az olvasó tudatában elérhetővé teszi az egész sémát és ezáltal összefüggést kölcsönöz a szövegvilágnak.

Ezzel párhuzamosan alkalmazom a kisebb egységek felől a nagyobb egységek felé haladó (bottom-up) értelmezési stratégiát is: a lexémák szintjéről kiindulva Greimas⁶ izotópia (széma-rekurrencia) — fogalmának felhasználásával írom le a szövegvilág speciális jellemzőit. Ehhez először kiemelem a nyelvi anyagból azokat a lexémákat, melyekben egy bizonyos tartalmi jegy ismétlődik. Ezután a szöveg felszínétől elszakadva értelmezem az így nyert különböző fogalmi kapcsolatokat. Feltárom a szöveg nyelvi formájába szó szerint bele nem írt, de beleértett vagy beleérthető, implikált jelentéseket, melyek — mint látni fogjuk — szintén bizonyos tudáskereteket hívnak elő és alapvető szerepet játszanak a globális szintű szövegösszefüggés (értelmezés) létrejöttében.

A kommunikációs kontextus mint az értelmezés kerete

Az *Omelette à Woburn* kommunikációs kontextusa annyira kézenfekvő, hogy szinte nem is vesszük észre: megjelenési helye (elbeszélés gyűjtemény⁷) egyértelműen jelzi, hogy narratív szöveggel van dolgunk. Mégsem szabad szem elől tévesztenünk ezt a kérdést, mivel a kontextus, illetve ehhez kapcsolódóan a szö-

⁶ Greimas, A. J. 1979 IN: Spörri, H. 1993 (16–24)

⁷ Kosztolányi Dezső elbeszélései. Budapest. Helikon. 1965. (854–859)

vegtípus átfogó fogalmi sémaként — úgynevezett *szuperstruktúraként*⁸ — nagymértékben meghatározza, milyen összetartó erők működnek egy szövegben.

A narráció — egy általánosan elfogadott irodalomelméleti definíció szerint⁹ — múltbeli valós vagy fiktív események nyelvi megjelenítése. A narratív fogalmi séma időközpontú, szekvenciális és cselekvéses.¹⁰ Az egyes epizódokat (jeleket) oksági láncolatok fűzik össze. Az ok-okozati összefüggés és a kronologikus rend feltárása a narrációban szövegösszetartó erőként működik.

A szöveg feldolgozása szempontjából lényeges szerepet játszhat a keletkezési ideje (először 1927-ben jelent meg a *Nyugat*-ban) és mai (2004-es évbéli) befogadása közötti időkülönbség is: ma más az olvasó szövegen kívüli valósága, mint az interakcióban a szövegen keresztül résztvevő írónak, Kosztolányinak volt.

A kontextus említett jellemzői a következő módon határozzák meg a keretet, amelyben a szöveg értelemmel való feltöltése megtörténhet:

Az elbeszélő műfaj fogalmi sémája

Az Omelette à Woburn tartalmi struktúrája a kivel történt? mi történt? hol történt? mikor történt? kérdésekre válaszoló narratív fogalmi sémára épül. A sematikus narratív program íve a következő: a főszereplő (aktáns) a kezdeti helyzetből egy átmeneti, rendfelbontó szakaszon keresztül egy új helyzetbe jut.

Nézzük meg közelebbről, hogyan kölcsönöz összefüggést a szövegnek a fenti séma:

(A) Kezdeti helyzet: egy magyar diák külföldi tanulmányai után hazafelé igyekszik.

(B) Átmeneti szakasz (a rend felbontása): egy állomáson hirtelen elhatározással megszakítja utazását. Leszáll a vonatról, bemegy a városba, szállást keres magának egy éjszakára és megvacsorázik. Az elegáns vendéglőben pénztelensége miatt nagyon kínosan érzi magát.

(C) Új helyzet: Az éjszaka hátralévő részét a szabad ég alatt tölti, mielőtt másnap folytatja az útját tovább.

A diák neve Esti Kornél, a város, ahol eltölt egy estét és egy éjszakát, Zürich.

Intertextualitás

Fontos értelemadó kapcsolatokat létesíthetünk más Esti Kornél-szövegekkel. A téma nagysága miatt erre itt bővebben nem térek ki. Esti Kornél köztudottan

⁸ Ensink, T. 1992 (18)

⁹ Traugott, E.–Pratt, M. 1980 (248)

¹⁰ Andó, É. 2002 (3)

Kosztolányi tudatosan vállalt alteregója: a történeti író és a fikcióbeli Esti azonosítása az Esti-történetekben több helyen a szövegfelszínen is nyomon érhető. A „Ki ez az Esti?” — kérdésre a jelen elemzés szempontjai szerint a legpontosabb válasz a szó köznévi jelentését felhasználó névmagyarázat: „*Esti* minden jel szerint beszélő név: az életét este élő újságíró név általi jellemzése történik meg benne.”¹¹

A szövegvilág

Átlépés egy másik konceptuális térbe

Az író, a szöveg és az olvasó között lefolyó dinamikus folyamat kommunikációs tartománya a szövegvilág. Az író által szöveggé feldolgozott nyelvi anyag az olvasót arra készíti, hogy gondolatban átlépjen saját valóságából egy másik valóságba, a szöveg világába. Gyakran már a szöveg címe jelöli az átlépést. Az *Omelette à Woburn* cím idegensége (francia főnévi szerkezet) és szakkifejezés-jellege miatt erre nem alkalmas. Az átvezető funkciót a szöveg első két mondata tölti be:

Esti Kornél Párizsból igyekezett hazafelé a tanulmányéve után. Mihelyt azonban, beszállt a harmadosztályos fülkébe, a magyar kocsi-ba, s megcsapta orrát az ismerős, áporodott szag, szegény hazájának nyomorúsága, úgy érezte, hogy otthon van.

Esti Kornél nevével kezdődik a szöveg. Az olvasói valóságból a szöveg világába való határátlépés műveletét elősegíti a tulajdonnévvel vagy határozott névelővel való kezdés, mivel ismerősséget implikál. Az ismerősség pedig felkelti a meghittség érzését az olvasóban és arra ösztönzi, hogy aktiválja tudatában a nyelvi anyag — esetünkben egy prototipikus cselekvést jelölő ige (beszállt) és egy határozott névelős főnév (a harmadosztályos fülkébe) — által megnyitott fogalmi sémákat, az **utazás**-forgatókönyvet és az ehhez szorosan kapcsolódó **vo-nat**-tudáskeretet.

A nyelvi anyag csak elvétve nevezi meg e sémák valamely összetevőjét, közel sem tartalmaz (nem tartalmazhat) minden adatot. Az üres helyek kitöltése az olvasó tudatában történik a bevont mentális reprezentációk segítségével. Ezáltal nyer a szövegvilág egyre határozottabb, teljesebb és valóságosabb formát. A tulajdonnévnek és a határozott névelős főnévnek fogalmi sémákat beindító funkciója egyben bizonyíték arra nézve, hogy az olvasó valóban sémákba rendezett

¹¹ Lengyel, A. 2001

tudáselemek felhasználásával értelmezi a szöveget.¹² A szövegvilágban a nyelvi-
leg reprezentált entitások azonos értékűek a kiegészítéseként elképzelt entitá-
sokkal, a szövegvilág határai azonosak az író, illetve az olvasó kogníciójának
határaival¹³.

Nemcsak a határozottá-tétel nyelvi eszközeivel, hanem közvetett módon, a
lexémák jelentése révén is bevonódnak tudáselemek a szövegvilágba: az első
mondatban a *tanulmányéve után* közlés üzenetének dekódolása csak enciklo-
pédikus tudáselemek felhasználásával lehetséges. Az időmeghatározás értelme-
zéséhez tudni kell, hogy a tanév nem fut párhuzamosan a naptári évvel, hanem
ősztől nyár elejéig tart, tehát a közlés jelentése: 'nyár elején'. Ez időmeghatá-
rozásként pontos. Mi történik azonban, ha az eredeti közlés helyébe tesszük?

[Esti Kornél Párizsból igyekezett hazafelé a nyár elején.]

Ebből a mondatból hiányzik az eredeti üzenetnek a szöveg egésze szempont-
jából fontos része: a *tanulmányéve* elem, mely tudatja velünk, hogy Kornél diák,
egyetemi hallgató, vagyis olyan személy, akinek a tanulás a legfontosabb fela-
data. A szövegvilág háttérébe behívódik a **diák**-tudáskeret és a **tanulás**-forgató-
könyv, melyet a továbbiakban egy sor lexéma tart szinten: *a diák, diákbőröndjét,
diákszállót, tintatartóhoz, tinta, könyvet, incunabulum-ot, ősnymtatványt, papí-
ron, gépírással, szorozni és osztani.*

Ugyancsak a szöveg egésze szempontjából fontos információ, hogy Esti ma-
gyar nevét a francia főváros neve követi, jelezve Esti kettős szociokulturális kö-
tődését: magyar diák, de Párizsban tanult egy évet.

Végül nézzük meg az első mondat alapját képező proposíciót:

Esti Kornél ... igyekezett hazafelé ...

Mivel Esti neve alapján rögtön a mondat elején magyarként azonosítjuk, a
hazafelé jelentése 'Magyarországra.' A proposíció az egész szöveget átfogó illo-
kúciós láncot indít el, melynek kerete a már említett **utazás**-forgatókönyv. Esti
célja, Párizsból Magyarországra jutni, helyváltogatást implikál, hosszú út meg-
tételét. Ennek sztereotíp eszköze a szöveg megírásának idején a vonat.

Az utazás- séma konvencionizált fogalmi megfelelések alapján több abszt-
rakt kognitív modellt is leképez¹⁴, többek között az életút kognitív modelljét is:

AZ ÉLET UTAZÁS

- van kezdete és vége,
- valahonnan valamerre tart,
- szakaszokra osztható,
- változásokat hoz,
- az utazó az ember,

¹² Verdonk 1997 (21)

¹³ Tolcsvai Nagy 2002 (124)

¹⁴ Kövecses, Z. 1998 IN: Pléh, Cs.-Győri, M. 1998 (55)

- az úti célok az életben kitűzött célok,
- az akadályok az életben tapasztalható nehézségek.

A fogalmi megfelelések alapján így beszélünk az életről: életút, életszakasz, pálya, mellékvágányra fut, kisiklik az élete stb.

AZ ÉLET UTAZÁS modell jól beleilleszthető a narráció szuperstruktúrájába. Kosztolányi különösen kedveli, gyakran használja írásaiban. A *Boldogság* című elbeszélésben Esti Kornél így vall erről: „... az utazás szórakoztatni szokott. Az életet látom, mint képet és színjátékot, tartalmától megfosztva, leegyszerűsítve.”

Idő- és térjelölések a szövegvilágban:

1. Időt jelölő szövegelemek:

*tanulmányéve után — estefelé — az alkony homályában — {egy éjszakát, aztán még egy napot},
este nyolckor — {holnap} — a késő éjszakai órán — már egy félórája — körülbelül egy negyedóra múlva-{holnap} — a nyári éjszakában.*

A cselekmény ideje: alkonyat, este, éjszaka nyár elején. Az *Omelette à Woburn* szövszerint esti történet. („...az író munkája velejében játék” — vallja Kosztolányi *Ezerkilencszázharminchárom* c. írásában.)

Megtudjuk a hátralévő utazás várható tartamát (egy éjszaka s egy nap), valamint azt is, hogy az utazás a megszakítással nem zárult le, hanem másnap (holnap) folytatódik.

2. Helyszínt jelölő szövegelemek:

fülkébe — kocsiba — árnyékszékbe — Budapestre- zürichi állomásra — vasúti ruhatárba — városba — utcákon — diákszállót — tóhoz — egyik utcából a másikba — kerti vendéglőnek — utcára — a Zwingli-szoborig — a vendéglő elé — a tó partján.

A szövegvilág első helyszíne a Párizs-Budapest között közlekedő nemzetközi vonat egy harmadosztályos fülkéje. A második helyszín Zürich. Pontosabban Zürichben belül az állomás, a vasúti ruhatár, a belváros, egy diákszálló udvari szobája, a tópart, egy kerti vendéglő, és a tópart.

A szövegvilág tagolódása

A szövegvilágot az idő múlása és a helyszínek változása együttesen a következő négy jelenetre tagolja:

Alkonyat a harmadosztályú fülkében, Este Zürichben, Késő este a kerti vendéglőben, Éjszaka a tóparton.

A narratív program sémájába illesztve a jelenetek még határozottabban körvonalazódnak:

(A) Kezdeti helyzet: Alkonyat a harmadosztályú fülkében (Esti a vonaton)

(B1) A rend felbontása: Este Zürichben (Esti a városban)

(B2) A rend felbontása: Késő este a kerti vendéglőben (Esti a vendéglőben)

(C) Új helyzet: Éjszaka a tóparton (Esti a tóparton)

Szövegvilág és fogalmi sémák

Utazás-forgatókönyv

A szöveg kezdő szakasza nem felel meg az elvárásoknak, amelyeket a cím ébreszt az olvasóban: hosszú ideig nem esik szó sem étkezésről, sem ételekről. Az első mondatok propozíciói más irányba terelik a figyelmet, a felhasznált le-xémák a világról szerzett mindennapi tudásunk azon részleteire referálnak, melyeket az **utazás-forgatókönyv** foglal magába.

A séma aktivizálása és szinten tartása nem a megnevezése által történik, — az elbeszélés címe nem [Utazás] — hanem néhány prototipikus cselekmény (*igyekezett hazafelé, beszállt, egész úton állt, kikönyökölt az ablakon*) és egy prototipikus helyszín (*harmadosztályos* fülke*) említésével. A jellegzetes helyszín megerősíti az utazás-forgatókönyv beindítását, mivel behívja a kapcsolódó **vonat-tudáskeretet** a szövegvilágba: *harmadosztályos* fülke — kocsi — padló — árnyékszék* — falóca* — köszénfüst* — vonat*. E két fogalmi séma elemei értelemszerűen összemosódnak, keverednek egymással: *ér valahová — egész úton — berobog valahová — állomás — kikönyököl — ablak — leszáll — továbbutazik — megteszi az utat — csomag — vonat — jegy — lebélyegez — diákbörönd — vasúti ruhatár**.

Vonat-tudáskeret

A *Magyar értelmező kéziszótár* megfelelő szócikkei szerint a vonat-tudáskeret a következő sztereotíp ismereteket tartalmazza:

vonat fn 1. Mozdonnyal vontatott vasúti kocsik sora.

fülke fn 2. Vonaton, hajón elkülönített, (két sor ülőhellyel ellátott) szakasz.

kocsi fn 1. Négy keréken járó lófogató személyszállító jármű. 4. Vasúti kocsi.

jegy fn 10. Valamilyen szolgáltatás igénybevételére jogosító (a díj lerovását igazoló) nyomtatott, lepecsételt stb. lapocska.

ablak fn. 1. Épületen, járművön a világosság bebocsátására való (zárható) nyílás.

padló fn 1. Padlózat. [Helyiség aljának burkolata.]

A fentebbi felsorolás nem tartalmazza a tudáskeretet kifejtő *-al jelölt szakaszt. A kommunikációs kontextusnak megfelelő régies elemek a *Magyar értelmező kéziszótár* adatai szerint nem tartoznak bele a **vonat** — tudáskeretbe:

Harmadosztályos ----

harmadosztályú mn. 2. A másodosztálynál eggyel alacsonyabb o. / *pejor* Rossz minőségű, alacsony értékű.

árnyékszék fn. Gödör fölé épült, deszkaülőkéjű illemhely.

Falóca ----

lóca fn. 1. Támla nélküli egyszerű pad. 2. Több személyes, kárpitozatlan paraszti ülőbútor.

kőszénfüst ----

kőszén fn. Ásványi sz. / Feketeszén.

vasúti ruhatár ----

A mai olvasó szövegen kívüli valóságának a *Kéziszótár* adataiból rekonstruálható vonat–tudáskeret felel meg: nincsen harmadosztályú szakasz a vonaton, a falócák helyett kényelmes üléseken ülnek az utasok, a mosdót a vonaton nem nevezzük árnyékszéknek, vasúti ruhatár helyett csomagmegőrzőkről beszélünk. A különbségek ellenére vonat-tudáskeretünk annyira rugalmas, hogy a *-al jelölt lexémák reprezentációi is elférnek benne. Egyben elhelyezik a szövegbeli történetet a történelmi időben, utalva egy korábbi állapotra, amelyben a Budapest-Párizs között közlekedő vonatokat még a gőzmozdonyok „savanyú kőszénfüstje” kísérte.

Megerősíti és pontosítja az időbeli betájolást néhány, a szövegben később felbukkanó (ma már elavultnak számító) szó is: *hektikás* <tüdőbajos, köhögős>, *vascsacsi* <fogas>, *töltőírón* <töltőtoll>. A *visszavándorlók* lexéma kontextushoz kötött jelentésével közvetett módon apellál az olvasó (az elbeszélés megírásakor aktuálisnak számító, azóta történelmivé vált) ismereteire a Trianon utáni magyar társadalom mély válságáról. A XX. század elején Magyarországon sokak számára a válságból kivezető egyetlen út a kivándorlás volt. Tragikus próbálkozás volt ez, mely gyakran sikertelenségbe torkollott. A szövegvilágban Esti utastársai kudarcot vallott emberek, akik útban vannak vissza, hazafelé, Magyarországra.

Az elbeszélés szuperstruktúráján belül az utazás-forgatókönyv az átfogó jellegű séma. Ebbe illeszkednek bele a narratív programot kifejtő egyéb sémák: a **városnéző séta** forgatókönyve és a **Zürich**-tudáskeret (B1-es jelenet), valamint az **étteremi vacsora**-forgatókönyve, melynek háttérében időnként felvillan valami az **úrvacsora** — forgatókönyvből (B2-es jelenet).

A szövegvilág összefüggőségét az utazás-forgatókönyv biztosítja, a szöveg kohéziója (és értelmezése) ennek a sémának a kettős dimenziójában (utazás-élet-út) teremődik meg.

Perspektíva

A nyelvi megfogalmazás meghatározza, hogyan halad végig az olvasó a szövegvilágon.

Az *Omelette a Woburn*-ban az első szótól kezdve Esti Kornél alakja áll az előtérben. Esti Kornél diák, a világot megismerni vágyó, környezetét élénken figyelő és értelmező ember. Magatartását ez a viszonyulás határozza meg: *nagyszerű volt ... figyelni az embereket, figyelmét ... kötötte le, látta, gyanakodva nézett körül, fölfedezéseket tett, tüzetesen áttanulmányoz(ta), hirtelen ráébredt, mindenféle számárságról gondolkozott.*

A szövegvilág konceptuális struktúrája olyan valóságot mutat, amelyben az észlelés fogalmi sémája kiemelt helyet foglal el. Az olvasó Esti Kornél perspektívájából néz körül a szövegvilágban.

Fokalizáció: a szövegvilág hangsúlyozott jellemzői

A lexikális adatokban világos minták szerint fellelhető széma-ismétlődések meghatározott irányba terelik a gondolatokat, formálják az olvasó tudatában megnyíló konceptuális teret:

(A) Alkonyat, harmadosztályú fülke

Nyelvi anyag	Rekurrens szémák
<i>harmadosztályos fülke</i> <i>szegény haza</i> <i>nyomorúság</i> <i>szegény asszony</i>	[szegény]
<i>hazafelé</i> <i>hazájának</i> <i>otthon</i>	[ismerős]
<i>magyar kocsi</i> <i>Budapest</i>	[magyar]
<i>áporodott szag</i> <i>büdös állatsereglet</i> <i>ruhák kigőzölgése</i> <i>savanyú kőszénfüst</i>	[büdös]
<i>piszkos padló</i> <i>kőszénfüst</i>	[piszkos]

szerteszt [kaotikus]

csatatér

szétszórt

elkallódott

elgurult

estefelé [homályos]

az alkony homályában

ruhák kigőzölgése

savanyú kőszénfüst

a fáradtságtól feldöntve [fáradt]

visszasüppedtek az elcsigázottságba

A rekurrens szémák izotópiája a **szegénység**-tudáskeretet aktivizálja. A [szegény] — [büdös] — [piszkos] — [kaotikus] — [homályos] — [fáradt] egymást erősítő jegyek. Az [ismerős] — [magyar] jegyek összekapcsolása a **szegénység**-tudáskerettel rögtön a szövegvilág elején diszsonanciát okoz.

(B1) Este a városban

Ebben a jelenetben a nyelvi anyag aktiválja az olvasó Zürichről való enciklopédikus tudását. Ennek fő elemei:

Zürich az Alpok magas hegyvonulatai közt, a Zürichi-tó északi partján fekvő, elegáns, gazdag, nagy történelmi múltra visszatekintő város. A XIX. század vége óta Svájc pénzügyi központja s egyben a nemzetközi bankvilág fővárosa. A XVI. században ebből a városból irányította a svájci reformációt Ulrich Zwingli.

Nyelvi anyag

villák

kastélyok

udvarházak

Zürich

svájci frank

svájciak

ismeretlen utcák

semmi emlék

a levegő tiszta volt

párátlan

Rekurrens szémák

[gazdag]

[svájci]

[idegen]

[friss levegő]

<i>takaros kis kerti vendéglő</i>	[tisztá]
<i>világoskék (víz)</i>	
<i>kék hortenziák</i>	
<i>a levegő ... áttetsző, mint az üveg</i>	[világos]
<i>fényes lángocskák lobogtak</i>	
<i>lámpás</i>	
<i>fény</i>	
<i>a tó ... cölöpépítmények és védőgátak keretében ...</i>	[rendezett]
<i>az emberek ... nyugodtan, elégedetten sétáltak</i>	[elégedett]

A szöveg izotópiája ebben a részben antonímiával folytatódik. A rekurrens szemák a **jólét**-tudáskeretet aktivizálják. A [gazdag] — [friss levegő] — [tisztá] — [világos] — [rendezett] — [elégedett] egymást erősítő jegyek. Az [idegen]— [svájci] jegyek folytatják a disszonanciát.

A szövegvilág két helyszíne két világ szembeállításaként reprezentálódik az olvasó tudatában:

A vonaton	A városban
[szegény]	[gazdag]
[ismerős]	[idegen]
[bűdös]	[friss levegőjű]
[piszkos]	[tisztá]
[kaotikus]	[rendezett]
[homályos]	[áttetsző]
[fáradt]	[elégedett]

Mindez megfelel a sztereotíp országképek fogalmi sémájának:

piszok, káosz, szegénység	tisztaság, rend, gazdagság
Budapest	Zürich
Magyarország	Svájc

A szöveg felszíni szerkezete a nyelvi anyagban ölt formát. A mélyszerkezet a megnyitott konzeptuális bázishoz kötődik. A megnyitott konzeptuális bázis szintjén a két világ közötti szembenállás így fejeződik ki:

lent	<i>a piszkos padlón, feldöntve,</i>	fent	<i>a hegyeken elszórt város</i>
	<i>a falóca alatt</i>		
homály	<i>az alkony homályában,</i>	világosság	<i>a levegő .. áttetsző volt, mint</i>
	<i>ruhák kigőzölgése, kőszénfüst</i>		<i>az üveg</i>
			<i>fényes lángocskák lobogtak</i>
			<i>lámpás, fény</i>

Fogalmi sémák és szövegösszefüggés

piszok	<i>a piszkos padlón</i>	tisztaság	<i>(a tó vize) világoskék, kék hortenziák, takaros kis kerti vendéglő</i>
levegőtlenység	<i>áporodott szag, ruhák kigőzölgése, savanyú kőszénfüst, bűdös állatsereglet</i>	levegő	<i>a levegő tiszta volt, párátlan</i>
passzivitás	<i>alvók</i>	aktvitás	<i>sétágtattak, szorgalmas ...svájciak</i>
káosz	<i>heverték szerteszét szétszórt lábak, elgurult fejek fészkelődtek, elkallódott tagjaikat</i>	rend	<i>a tó cölöpépítmények, védőgátak keretében</i>
tudattalanság	<i>horkoltak, elgurult fejek</i>	tudatosság	<i>józan ... svájciak</i>
állatok	<i>bűdös állatsereglet</i>	emberek	<i>emberek</i>
természet	<i>bűdös állatsereglet</i>	civilizáció	<i>város</i>

Földi valóság

Égi idill

Esti Kornél az 'égi idill'-ről álmodozik, ez után vágyakozik: *magafeledten szemlélte, ellenállhatatlan vágy fogta el, varázsos erővel hatott rá, megáhitott mindent, merengett.*

Lidérces fények csalogatják, vezetik az egyik világból a másikba: *a villák ... ablakaiban idilli, fényes lángocskák lobogtak, a faburkolatos udvarházakban szakkók intettek feléje, csónak imbolygott ... a túlsó part környékén, regényes lámpásával, a lombok közt fényt pillantott meg.*

A séta során még csak külső szemlélő (*bekukkantani ... egy ablakon*). A szállodában megmosakodik, hogy beléphessen a másik világba. Álmodozásának az éhség vet véget. Az éhség kognitív modellje átfedéseket mutat a tudásvágy absztrakt kognitív modelljével (így beszélünk róla: tudáséhség, szellemi táplálék, stb.), de erre most csak annyiban térek ki, hogy megemlítem: érdekes ebben az összefüggésben az *alma* lexéma felbukkanása a szövegben. (*Egész nap két almát evett.*) Az 'alma' a konkrét lexikális jelentésén túl a (tiltott) tudás közismert szimbóluma.

(B2) Késő este a vendéglőben

A szöveg címében jelölt tojáslepény elegendő pénz híján előétel helyett főételként és kínosan hosszú várakozás után kerül Esti asztalára. Elegáns neve alapján túlzott várakozást kelt, ám csalódást okoz, mivel kiderül róla, hogy közönséges rántotta halformára sütvé. Az olvasó azonosul Estivel: fogalma sincs, mi lehet az a „Woburn”? Az étel denotatív jellegű leírása a következő jegyeket adja meg: *szakasztott olyan, mint a rántotta, melyet édesanyja szokott készíteni;*

*hal alakúra (van) sütvé; külsejében ... a halra emlékeztetett; (az étékfogó) lenyisszantotta a két végét, akár a hal élvezhetetlen fejét és farkát; sárga, fölöt-
tebb kívánatos darabkák.*

A jellemzésben feltűnő a 'hal' forma hangsúlyozása, mely közismert keresztény szimbólum. Az *örökmécs* és *oltár* lexémák már a tálalás előtt behívják a vacsora háttérébe az úrvacsora — fogalmi sémáját, melyben a majordomus a lelkész, a pincérek a segítők, a tálalóasztalka az oltár, a tálalás művelete az úrvacsora szertartása, az úrvacsorában részesedő személy pedig maga Esti Kornél. Az **úrvacsora** fogalmi sémája a szövegvilág háttérében hangsúlyozza a vendég-lői jelenet ünnepélyességét és komolyságát, valamint a transzformáció élményét.

A jelenet folyamán az „**égi idill**” értékrendje Esti Kornél percepciójában így módosul:

Álom	Valóság
[tágasság]	[behatároltság]
[rend]	[merev szertartásosság]
[nyugalom]	[közöny]
[gazdagság]	[értelmetlen fényűzés]
[emberek]	[szerepek]
[civilizáció]	[elidegenedés]

(C) Éjszaka a tóparton

A szövegvilág utolsó jelenete nem kapcsolható ismert fogalmi sémához. Sem a helyszín, sem a cselekmény nem foglalható ismert, statikus keretbe, hanem vibrálva, változó képekben villan fel.

A szövegvilág külső faszettái (a hős mozgása, környezete) a klimax után a zaklatottságtól a megnyugvás felé mozdulnak el. A külső lelassulással párhuzamosan Esti Kornél belső világában felgyorsulva váltják egymást a történések.

Klimax:

Föllélegzett → [beszívja a levegőt, ami láthatatlan, de elengedhetetlenül szükséges az élethez] → *futni kezdett* [felszabadul] → *tisztázta helyzetét* [feloszlik benne a megismerést gátló homály, elemzi a jelent és tervezi a jövőt, az utazás folytatását].

Külső világ

*futni kezd
rohan
kóborol, sétál
leül
lehajtja fejét*

*a Zwingli szobornál megáll
a vendéglő már sötét*

Belső világ

*tisztázza a helyzetét
boldog
gondolkozik, emlékezik
sír*

A hazatérés nem egyszerű helyváltoztatás, hanem fájdalmasan nehéz lelki át-hangolódás. E folyamatban Zürich egy alternatív világot képvisel. A szöveg arra ösztönzi az olvasót, hogy újra és újra egymás mellé állítsa a két világ különböző értékeit az aktáns percepcióján keresztül. Esti tud szemlélődni, érdeklődni és figyelni. Így fejlődik ki benne (és az olvasóban) a megértés és együttérzés karizmája.

A kezdeti értékszembenállás visszamenőleg módosul az éttermi jelenet közben és után. A visszavándorló magyar utastársak bemutatásának ellentétező képe az elegáns svájci vacsorázó társaság. A festett húsok között válogató estélyi ruhás nők és a vonatbeli kendős szegény asszony, aki az ölében altatja kislányát, két különböző világ lakói. A vonaton még negatívnak tűnő viszonyok némelyike az ellentétként szembeállított világ megismerése közben felértékelődik:

Földi valóság

*rongyokba bugyolálva, párnákkal,
dunyhákkal*

[puha, meleg]
cifra
[színes]
horkoltak

[nem verbális]

Égi idill

*jéghideg, hűtővedrekben, a személyzet...
melegíti a tányérokot,
hogy... ki ne hűljenek, hűvösen
csukott ernyőjükkel, cölöpépítmények,
üvegcsillár, gyémántok, fejékek,
kristálytálkán, ezüsttálak, ezüstdők, kés-
sel-villával megragadta,
lenyisszantotta, töltőirónjával,
[éles, szúrós, hideg]
fekete
[színtelen]
*a legfivalmasabb franciasággal
megkérdezte, hangsúlyozta, olaszul
társalognak, németül felelgetett, a társal-
gás fordulataira figyelve*
[verbális]*

Esti Kornél a kezdeti helyzetben (A) zavart viszonyban van a valósággal. Fizikai rosszullét környékezi, nem képes elfogadni a valóságot és abban saját helyét olyanak, amilyen. Menekül, nem tud továbbutazni, leugrik a vonatról.(B1)

Az elbeszélés leírja a változás folyamatát (B1, B2), melynek eredményeként Esti zavart viszonya a valósághoz elrendeződik (C) és folytatni tudja az utazást: hazatalál.

Az olvasás folyamán a behívott tudáskeretekkel összefonódottan különböző más jelentésrelációk is előkészítik az olvasó tudatában ezt a változást. A magyarság — idegenség ellentételezése a behívott tudáskereteken túl a nyelvi anyag sajátos megformálásában is formát ölt: a narrációs nyelv maszkja mögül Esti szelleme szól, a főszereplő Esti tudatában végbemenő történekekről a 3. személyű elbeszélő Esti saját beszédstílusában tudósít.

Az indirekt beszédet, gondolatot közlő szövegrészek arról tanúskodnak, hogy Estit a beszédstílus a magyar vidékhez, a *falócák* és a *kendős szegény asszonyok* világához köti. Jóllehet a vonaton még felsőbbrendűségi érzéssel és bántóan a „büdös állatsereglet” kifejezéssel minősíti utastársait (sorstársait). Zürichben azonban népies hangzású idiomatikus kifejezéseket használ, valahányszor „megszólal”, illetve „beleláthatunk” a gondolataiba:

kopogott a szeme, gondolta ...bekap valamit, nem tudta, hogy mi fán terem, cudarul éhes, fittyet hányva, ráébredt, hogy kelepccébe került, egykettőre bekapta, félfogára se elég, nyomban faképnél hagyták, mintha ... a halál torkából menekülne

Esti és a majordomus párbeszédéből is kitűnik, hogy Esti más nyelvet beszél, mint svájci beszélgető partnere. S ezen nem maga a nyelvi kód értendő, hiszen Esti jól beszél franciául, éppen Párizsban tanult egy évig. A diszkurzus nyelve más. Annyira, hogy a majordomus lefordítja Esti megnyilatkozását *Rántottát rendelt, három tojásból* a saját nyelvére: *illő tisztelettel ismételte, hangsúlyozta, hogy „előételül” tojásétket parancsol.*

Esti is érzi a beszédstílusbeli különbséget, és megpróbál alkalmazkodni: *Ezt így nyersen nem közölhette. Azzal próbálkozik, hogy kódot vált: Hallotta, hogy a pincérek egymás közt olaszul társalognak. Ezért a beszédet olaszra váltotta.* De ez csak ront a helyzeten. A majordomus „büntetésből” németül kezd el válaszolni: *Előkelő ember csak egy nyelven beszéljen.*

Az ital rendelésekor Esti már nem engedi meg, hogy a pincérek helyesbítsék, s ezzel a diszkurzus nyelvét megváltoztassák: *A vendég vizet kért. Ásványvizet? Nem, egyszerű vizet, kútvizet, vízvezetéki vizet. Igen. Igen.*

A vacsora során egyre jobban azonosul a magyar hagyománnyal: *a vendéglő hagyományait...határozottan rosszallotta.* A vacsora után pedig *nábobi örömeben* túlságosan sok borraalót ad a pincéreknek.

Esti Kornél nem tud kibújni a bőréből, hiába vetette le a vendéglőben való érkezésekor *viharvert, vásott esőköpenyét*. Amit azután a vendéglőből való távozáskor aztán újra magára ölt.

Esti a vendéglői „kaland” után új helyzetbe kerül:

1. állapot (A)

a „*magyar kocsi*”

[zárt, zsúfolt]
[piszkos]
[kaotikus]
[nincs levegő]

2. állapot (C)

a „csillagos nyári éjszaka”

[tágas]
[tisztá]
[rendezett]
[van levegő]

Esti Kornél a „kaland” előtt

[bizonytalan]
[passzív]
[nem része a valóságnak]
[rosszul van]
[boldogtalan]

Esti Kornél a „kaland” után

[magabiztos]
[aktív]
[elvegyül a valóságban]
[jól van]
[boldog]

Esti a valóság elutasítása helyett — (A) elkülönülés; (B1)álom — eljut a valóság helyes megítélésén (B2) alapuló elfogadáshoz, saját helyének elfogadásához (C), hazatalál.

A szöveg utolsó két mondata implikálja az ébrenlétet (eszméletet) és azt is, hogy ennek az ára fájdalom:

De nem aludt. Halkan és gyorsan sírt.

4. Összegzés

A fenti kognitív szempontú szövegtani elemzésben azt a folyamatot követtem, ahogyan az *Omelette à Woburn* című szöveg koherenciája az interpretációban megteremtődik. A koherencia létrejöttének előfeltétele a szövegben lévő üres helyek kitöltése, áthidalása. Az olvasónak nincsen szüksége minden adatra ahhoz, hogy megértse a szöveg ’mondanivalóját’. Az üres helyek kitöltését a kontextus és a nyelvi anyag által aktivált fogalmi sémák (tudáskeretek és forráskönyvek) bevonásával végzi el a szövegvilág konceptuális terében.

Az *Omelette à Woburn* első két mondatának elemzésével bemutattam, hogyan teremtetik meg a lexémák által hordozott jelentéstani információ és a már meglévő enciklopédikus ismeretek összegzéséből az olvasó tudatában az elbeszélés szövegvilága. Láthattuk, hogy az *Omelette à Woburn* szövegvilágában végig fontos szerepet játszanak a nyelvi anyag által közvetlenül vagy közvetetten

implikált fogalmi sémák. Ezek közül a sémák közül a szöveg összefüggése és értelmezése szempontjából a narráció fogalmi sémájába épülő **utazás**-forgatókönyv a legjelentősebb, mely kettős keretet (utazás-élet) kölcsönöz a szövegértelmezésnek.

A koherencia-kutatás központi problémája a különböző összefüggés-szintek közötti kapcsolatok tisztázása. A szövegelemek szekvenciájára támaszkodó szövegösszefüggések vizsgálatához a kognitív orientációjú sémaelemző módszer önmagában nem elég. Ezért vizsgálatomban kísérletképpen alkalmaztam a szemiotikai-orientációjú széma-rekurrencia elemzéses módszert is.

A vizsgálat eredményei azt bizonyítják, hogy a szöveg jelentése nem a szöveg felszíni szerkezetében, hanem a szövegbeli kifejtett elemek és az olvasó által hozzátett kiegészítések összjátékában konstituálódik.

A szövegvilág kezdő és záró jelenete között észlelt állapotváltozás fontos a főszereplő Esti Kornél identitása, személyiségének integritása és kontinuitása szempontjából. Ez a szövegvilággal (és Estivel) létesített empatikus kapcsolat révén az olvasóra is vonatkozik. Az aktivált fogalmi sémák — s bennük saját előhívott ismereteink és tapasztalataink — nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy az *Omelette à Woburn* összefüggő egészként hosszú távon megmarad emlékezetünkben.

Irodalomjegyzék

- Andó Éva 2002. A történetmondás kommunikatív jellemzői. Doktori értekezés tézisei. Budapest.
- Ensink Titus 1992. *De menselijke tekstverwerker. Functionele en cognitieve aspecten van tekstinterpretatie*. Amsterdam, Thesis Publishers.
- Lee, Jae-Won 2002. *Textkohärenztypologie. Ein Beitrag zur Textlinguistik*. Seoul.
- Lengyel András 2000. *Genézis és kompozíció viszonya az Esti Kornél-ban*. Forrás. 2000/6.
- Pléh Csaba—Györi Miklós (szerk.) 1998. *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya Kiadó.
- Spörr Hansruedi 1993. *Werbung und topik. Textanalyse und Diskurskritik*. Bern, Peter Lang Verlag.
- Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó,
- Traugott E.—Pratt M. 1980. *Linguistics for Students of Literature*. New York, Harcourt Brace.
- Verdonk Peter 1997. *Het bevrijde icoon. Van klassieke retorica naar cognitieve stilistiek*. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam.

5.

Az ÍRÁS mint sajátos kognitív objektíváció

JAGUSZTIN LÁSZLÓ

1.1. „Kinevez... Tetik hadnagy” (Podporucsik Kizse) címmel jelent meg az 1920-as években J. Tinyanov orosz író és teoretikus kulcs- vagy téziszovellája. Ismert XIX. századi orosz anekdotát dolgozott fel korszaktudást (és gyakorlatot) manifesztum tisztasággal formulázó szándékkal. Hogyan érvényesül és torzul az orosz társadalomban (és bármelyik társadalomban és korszakban) a tudás, az episztemé azáltal, hogy a tudás objektívációja, az ÍRÁS (az egyes létformái: papír, könyv, műfajnév) a hatalom manipulációja révén különleges attribútumokat vesz fel. Az episztemé, a dogma, a doxa, a tévhit, a kánon, az okkult tudás tulajdonságait mutatja, és így átfogja a közműveltség egész vertikumát.

1.2. A novella eseményvilága didaktikusan, példázatképzően egyszerű: Pável Petrovics cár jóváhagy, aláír egy írónoki íráshiba révén keletkezett (Tetik hadnagy) kinevezést. Az ÍRÁS erejénél fogva a hadnagyot kinevezik, számúzik, ki-házassítják, előléptetik, majd „meghalasztják” és eltemetik.

Egy másik írónoki tévesztés eredményeként az élő Szinyuhájev főhadnagyot az elhunytak listájába veszik, s ettől kezdve az írással szemben nem tudja élő voltát bizonyítani, s ebbe a léttelenségbe belepusztul.

1.3. Az aforisztikus tömörítő példázatsorsok a létezni annyi, mint neveztetni, írva lenni elvét, az életlét elpapirosítottságát (obumazsennoszty) bizonyítják mindkét pólusképző kimenettel.

2.1. Tinyanov (Gogol, Puskin, Csehov, Belij eredményeit ismerve és használva) a Világ mint Világ ↔ és a Világ mint Szöveg (jel, jelentés, információ; tudás; tárgy-, test- és szóbeszéddel kommunikálható) konceptualizálódott szembenállását három csomópontképző kohézió, konfliktus körében értelmezi.

Az első kohéziós csoport a Világ (V) és a Szöveg, Szövegszerűség (Sz) relációjában ősi, preepisztemikus, ontikus elvű és kiindulású:

– ha a V az elsődleges, akkor csak azt helyettesítjük jelekkel, csak azt nevezük meg, ami van, s a Sz így csak másodlagos, származtatott, függvény jellegű, leképez, tükröz, entitásokat, halmazokat, viszonyokat, tulajdonságokat, kölcsönhatásokat mér;

– ha viszont a Sz az elsődleges, akkor a Sz teremti a világot, (kezdetben vala az Ige) a referenciát. Tehát léteztet, a V elmondható, és a Sz kauzalitásai, viszonyai hívódnak elő a világban.

Ennek a szemiotizáló, deszemotizáló szemléletnek a konfliktusai korszakon átívelők s tudásfüggők, tudáskeretképzők. Nos, a XVIII. századi orosz világ-tudatot a szövegszerűség periódusának elve és gyakorlata hatja át. A Sz teszi kronotipikussá, biografikussá, alakulóvá a V-t, s elsősorban az írott szöveg. A kommunikációban nem igényli a személyes jelenléteket, tehát nem szorosan helyzetfüggő beszéd, így azt a ténylegesség-látszatot kelti, mintha az ÍRÁS, az írottság független, ható, cselekvő létező lenne, magában a műfajnévben perszonifikálódva. Ezzel a teoretizáló tézisfejezettel indul a történet:

„Az új írnok... az asztalnál ült, és írt... pontosan hat órára el kellett készülnie az ezredparanccsal...” (442) 1. A parancsnak mint létezőnek és léteztetőnek attribútumai vannak az uralkodó 940-es számú rendelete értelmében: a meg-szemlélni helyett csak megvizsgálni, a rendbe tenni helyett csak végrehajtani, a strázsa helyett csak őrség, a csoport helyett csak osztág, a fokozat helyett csak osztály, a társaság helyett csak gyülekezet, a polgártárs helyett csak kereskedő, polgár irható, a megszólítást egy sorba kell írni, mert a két sorba írás alázatot, udvariasságot jelent. A parancs ezáltal emelkedik ki a közbeszédből, ezáltal válik ÍRÁSSÁ, amely léteztet, vagy éppen felszámolja a Világban élőket: *„A parancs átadatott... a parancsot pedig végre kellett hajtani...”* (446)

Az elhunytak nyilvánított Szinyuhájev is így dolgozza fel a felolvasott írást:

„A parancsokat mindig úgy figyelte, mint valami kinyilatkoztatást, amely nem is hasonlítható az emberi beszédre. Nem értelme, nem jelentése volt, hanem független élete és hatalma... már ő is kételkedett, vajon él-e... Egy pillanatig sem gondolt arra, hogy a parancs tévedett. Ellenkezőleg, úgy rémlett neki, hogy ő csak tévedésből, hanyagságból él.” (448)

A világ, a biológikum ilyen ÍRÁS általi szabályozottságának, regularitásának a narrátor általi interpretációja kettős beszédű. Egyrészt Szinyuhájev Én-Én zárt-ságú belső beszéde, másrészt a narrátori tudás és helyzetértékelés által fogalmazott, aforisztikusan tömörítő, már-már a befogadást leíró metabeszéd jellegű. Az ÍRÁS; az írottság egyszerre üres és egyszerre perszonifikált entitás, amely tudást és akaratot nyilvánít ki. (A Szentírás, a Korán, a Sors Könyve, a Csillagokban kultúrákra, nemzedékekről nemzedékekre hagyományozottan, azaz MÉM jelleggel. A MÉM Dawkins óta használt fogalomként tudást jelölő elnevezés.) A hatalom (mindenkori) csele, trükkje abban rejlik, hogy az okkult, misztikus, nem mindenki által hozzáférhető („fekete”) tudást és a megszerezhető, „fehér” tudást manipuláló módon egymásra játssza, önkényesen „bürokratizálja”, s ezzel teszi hatékonnyá az ÍRÁST. Szinyuhájev parancsnokának eszébe jutott, hogy *„... a főhadnagy halott, és töröltetett a szolgálatból, így hát fékezte magát, nem tudván, hogyan kell beszélni az ilyen emberekkel...”* (449) Az ÍRÁS-mém ereje magasabb társadalmi szinten is érvényesül. Arakcsejev gróf *„szárazon jelentette az uralkodónak, hogy az elhunyt Szinyuhájev főhadnagy jelentkezett Gatcsinában... és kérvényben folyamodott, hogy vegyék vissza a lajstromba...”* (465)

Az uralkodói válasz: „Az elhunyt Szinyuhájev főhadnagyot, akit halála miatt töröltek a lajstromból, fenti ok miatt elutasítani.” Tehát kizárólag a lajstrom léteztet, a más minőségű, a biológiai, a világi lét nem lényegszerű, figyelmen kívül kell hagyni. A biológiai világ viszonyai, kauzalitásai, logikája nem érvényes az ÍRÁS szemantikus világában, arra visszafelé, felfelé nincs hatása, mert tudást, mém-tudást csak az ÍRÁS képvisel. [Csehov hőse is azért halt meg „önként”, mert a tábornok nem mondta ki a kishivatalnok előtt, hogy megbocsátok, és mivel a csinovnyik nem tudta, hogy szabad a tábornok kijelentését lefordítani a megbocsátás értelmére, „írásként”, megváltoztathatatlanként vette tudomásul az elhangzottakat.]

Az ÍRÁSnak ez a létszabó kezelése az egész szövegre érvényes, a szöveg a tudás-eszencialitását, érvényességét kötelezővé teszi anélkül, hogy igazságértékét vizsgálná, vizsgálhatná. Maga a leírtság garantálja, hitelesíti az igazságértéket és a normatív érvényességet. Tetik hadnagy léteztetése is így indul, a narrátori kijelentések interpretáló, önleíró módon teszik az elmondást (leírást) az elmondás (leírás) tárgyává:

„Pavel Petrovics kötekedő szeme rábukkant, és az ik szótaggal kétségbevonhatatlan életet lehelte bele – az elírás hadnagy lett, alaktalan, de nem névtelen.” (443) Ebben a helyzetben, kultúrában a név valóban minden, képes „referenciát” teremteni a maga kronotopikus következményeivel. Tetik hadnagy lesz a cselekményindító konfliktus bűnbakja, az ő „Segítség” kiáltása ébresztette fel a szunyókáló uralkodót, s ezért Szibériába száműzik. A cár szárnysegédje sajátos tudáshelyzetben van, ugyanis ismeri az uralkodó szokásait, szeszélyeit, szellemi szintjét, s ennek megfelelően él, illetve él vissza az ÍRÁS lehetőségeivel: „Az uralkodónak ne jelentsék, tartsák Tetik hadnagyot az élők sorában, jelöljék ki őrségbe.” (447) A szárnysegéd szinte archetipikus aktánsa, szervezője az eseményvilágnak, rejtve maradva irányítja a merev hatalmi hierarchia kommunikációját, s ezzel a hatalom fölé emelkedik, akárcsak a gogoli Revizor vagy Csicsikov és később a bulgakovi Csicsikov. – A modell régi, a középkori udvari bolondok, majd az utazó regények csavargó hősei, a szélhámosok, Balzac okos emberei profanizálták, ironizálták így a merev, elidegenedett hatalmi tudást, illetve hatalmi tudássá „szakralizálták” saját élettörekvéseiket. Az udvari emberek szintén felismerik a „furcsa helyzet” előnyeit, s részben a leleplezés következményeitől félve, részben a helyzet fenntartásának előnyeivel élve felépítik Tetik hadnagy hiteles, hétköznapi életét, és nem mondják ki, hogy „a király meztelen.”

A hatalmi hierarchia alsó szintjén viszont a „fekete tudás”, a teljes szó(-írás)-mágia érvényesül, amely elfogadja a hatalmi világ furcsa jelenségeit és szabályait, akkor is, ha a maga szenzualitásával nemigen tudja kezelni. Tetik hadnagyot az ezred előtt nyilvánosan megkorbácsolják. „...a deres nem látszott teljesen üresnek. Bár senki sem feküdt rajta, mégis mintha lett volna ott valaki!” (454)

Két eltérő tulajdonságú és viselkedésű világ érintkezik ebben a helyzetben, s a magasabb rendű érzékeléséhez nem mindenkinek vannak érzékszervei, de attól még az létezik, hiszen vannak, akik tudnak, rendelkeznek, írnak róla. (A szimbolizmus teurg elve, sőt az avangard irányzatok többsége is erre a kapott tudás-főlényre, és az ebből levezethető szemantikus világléteztetésre építkezik.)

2.2. A második kohéziós, konfliktusos Sz-V viszony ehhez a tudáskezeléshez kapcsolódik. A néppel, a hierarchizált rangtáblázat (I. Péter vezette be igen pontos és gazdag viselkedésszabályozással) alsó szintjein élőkkel elfogadtatják a Sz primátusának elvét és fölényét a szenuálisan tapasztalható V-al szemben. A cogito ergo sum osztoottsága úgy nyilvánul meg, hogy cogito képviselői mind a ranglétra felsőbb régióiban élnek, és kisajátítják a tudást és a Szövegek megalakítását, ám játszmaszerű viszonyt létesítenek egymással.

Két egyszerű katona kíséri Szibériába a hadnagyot: „*Egyenesen mentek, és félénken pillogtak a köztük lévő fontos úrra.*” (458)

A fontos úr számunkra létezik, az írás, a papír létezteti. Az egész út ennek a kettősségnek (az írásos fontos és a semmi, az úr) a magizáló feloldásaiban zajlik. Az első órállomáson szóbeli (saját) jelentkezésükkor a felügyelő elmeháborodottnak véli őket: „...*de az öregebb elővette az írást, hogy a fogoly titkos és nincs alakja, s a felügyelő már ugrott is...*” (459). A konfliktushelyzet feloldásának eljárása nem új, a mesék és mítoszok világrendkezelő észjárása óta ismert. A szenuálisan tapasztalható és a szupraszenuális világ közötti átjárásnak, kapcsolatteremtésnek tárgyasítható eljárásrendje van, amelynek alkalmazása harmóniát, engedelmességet teremt. Az írás kauzális ereje megfellebbezhetetlen, mert okkult, misztikus, tehát magasabb érvényű tudást hordoz. Így a második órállomáson... „*az öregebb egyszerűen a parancsnok asztalára dobta az írást.*” (459) Az örök rájöttek, hogy ők is ennek a tudásnak a hordozói egy kicsit, s ez megengedi a magabiztosabb viselkedést, és megemeli önmaguk fontosságának, a hatalomba tartozás előnyeinek tudatát. (Ennek az alattvalói viselkedéstorzulásnak, a „tudatlan” tudásbirtoklásnak igen gazdag vonulata van az orosz irodalomban Gogolon, Csehovon, Bulgakovon át napjainkig.)

A hierarchia emelkedése megnöveli az írás kezelésének szabadságát, az alkalmazkodás rafináltabb módjaira is alkalmat ad azoknak, akik maguk is készíthetnek írást. Az íráskészítés joga része a társadalmi érintkezési viszonyok szabályozott beszédjog-rendszerének, s ez burjánzón gazdag lett a XVIII. század folyamán (és a XIX. század első felében).

Szinyuhájev orvos apja kérvényt ír Arakcsejev grófhhoz, mert érzi a helyzet hamisságát, de tudja a helyzet fenyegető abszurditását is, ezért: „...*fiát mégsem merte otthon tartani, kórházba fektette és az ágya fölé ezt írta a táblára:*

Mors occasionalis (véletlen halál)”(463)

Ez a kétfős, két írásos helyzetkezelés megőrzés, teljesítés és leleplezés, feloldás is egyszerre, a Sz és a V kétirányú kauzális működtetése. Szinte mindenki így oldja fel a kohéziókat az imperátor és a nép közötti hierarchia-szinteken.

Az imperátornak korlátlan beszédjoga van, a népnek csak a számára előírt tudomásul vételi és válaszolási formulái. Ez a korlátlanság a hierarchia egészére érvényes, hiszen még Arakcsejev gróf is köteles az írás szabályainak megtartására, illetve tudomásul vételére. „*Engedelmeskedén akart a papírnak, mint szerény segéd, aki mindent megkérdez a gazdától.*” (465) A felterjesztésére kapott uralkodói választ is megérti: „... *Egyébként maradok a kegyes Pavel*”.

»*És nem: Örökre kegyes*«

ARAKCSEJEV PITYERGETT, MERT A HALÁL NEM SZERETI A MEGROVÁST.” (466)

Az imperatori beszédjog nemcsak az írások kezelésében korlátlan, hanem a tárgybeszéd és a testbeszéd dimenzióiban is. A cár hangulati fokozatai („...*az uralkodó dühös..., kezdődött a rettenetes düh... a szobában rettenetes félelem, az uralkodó bolyong..., körötte árulás volt és pusztaság..., a mindenség szeretetére vágyott, vagy akárcsak valakiére is..., a burnótszelencébe kell elbújnom..., a félelem könnyebbé vált, nevet kapott...*”) a történelmi és hatalmi öntudattól az idiotizmusig szeszélyesek, ezeknek az állapotoknak megfelelően viszonyul a környezetéhez is. Tárgyakat, írásokat vág hozzá a szárnysegédjéhez, megszabolja az embereit, amikor gyanakszik rájuk, figyelmeztetésül beléjük csíp, kastélya előtt ládikót helyeztet el a panaszok és levelek részére, mert a hon atyjának tudja magát, „...*a honnak beszélgetnie illik az atyjával... de a hon hallgatott*” (460), csizmafényesítő török szolgáját gróffá nevezi ki. Száműzött bárkit, akasztatott, nem egyénektől félt: „*nem félt tőlük, külön-külön. Együtt tenger volt ez, s ő fuldokolt benne.*” (450) Ő a hierarchia végső pontja, minden tudás és mindenfajta beszéd korlátlan forrása és emanációja, kiáradása, nem kikerülhető, de félrevezethető azzal, hogy olyan válaszokat kap, amelyeket kapni szeretne. Ám az eredményesség azért nem kiszámítható, mert nem lehet tudni, hogy az imperátor zsigeri, érzelmi vagy értelmi tudása szólal-e meg, és mindegyik válfaja az írás erejével kényszerítő, akarati jellegű.

Az íráshoz való hierarchizált viszonyulásokat az egyszerre auktoriális és perszonális jellegű narratori beszéd, a leírt elbeszélés foglalja keretbe és konceptuális rendezettségbe az orosz kultúra adott korszakának, illetve az elbeszélő értékelő viszonyának megfelelően.

2.3. A harmadik típusú Sz-V viszony jön létre ezáltal, a narratori szövegalkotás auktoriálisan (modálisan, kultúrafüggően és értékelőn) rendezi össze mind a perszonális szövegeket, mind pedig a virtuális történetvilágot. A modalitás azt az elbeszélői szándékot jelenti, amely a huszadik század eleji olvasónak egy több mint száz évvel korábbi társadalmi érintkezési viszonyrendszert mutat fel az analógiaképzésre való rendezett állapotban. Az ÍRÁS tekintélyelvű primá-

tusát minden hatalom felhasználja és kihasználja, a műfajok neveit (és a műfaj-szöveg szabályozottságát) a hierarchia működtetése érdekében kanonizálja.

Az ÍRÁS (műfaj) az információs szükségletkielégítés oly módja, amelyben a módozatok (műfajok) jelennek meg szükségletként (ezért léteztet, illetve világtalanít az ÍRÁS). Tulajdonképpen a kultúra lényege nyilvánul meg és ugyanakkor el is idegenül ebben a mechanizmusban: a társadalmi érintkezési viszonyok (anyagi, energetikai, információs jellegei) szükségletei kielégítésének a hatalmi szabályai, módozatai jelennek meg szükséglet jelleggel. A társadalom csoportjai, egyénei számára az képvisel, az jelent értéket, amivel a szükségletrendszer kielégíthető, s az értékének a mértéke a hozzáférhetőségtől függ. Ezért érték az ÍRÁS és az ÍRÁS produkálásának joga, hozzáférhetősége. Így az uralkodó számára képviselik a legkisebb értéket, ezért dobálja, javítja, halmozza őket, s a hierarchiában az érintettség mértékének megfelelően nő az ÍRÁS értéke. Tetik és Szinyuhájev érintettsége ebben a rendben már „elidegenítőn” létszabón maximalizált.

A narrátor (akárcsak az olvasó) kívül áll az akkori ÍRÁS érvényén, ezért kezelheti a virtuális történevilágot mindkettő az elutasítás fölényével. Ám maga a narratori ÍRÁS (a novella) azért arra figyelmeztet, hogy a rossz szövegvilág tudása óvhat, de nem véd meg a rossz megisméltetésétől. Ennek a tudatosítása az az örökítendő (MÉM) ismeret, amely felfrissülhet a novella mindenkor olvasatkészítésekor. Szemiotikus (jelezett, nevezett, tárgy- és írásbeszéd) létünk az alapszükségletek közé sorolódott: ezzel haladhatjuk meg kronotopikus, biológiai jelenlétünket és létünket. A kultúra „szemiotikus sebészete” el is tüntethet bárkit, de éltethet is. A novella záró fejezetében olvasható: Tetik hadnagy... „neve bejegyeztetett a Szentpétervári Nekropolisz-ba, és egyes történészek futólag még meg is említik.... De sehol sem jegyeztetett be az elhunyt Szinyukajev főhadnagy neve... mintha soha nem létezett volna.” (473)

Forrás

A forrófejű Andron Szovjet-orsz írók elbeszélései. 1920-1940. Budapest, Európa Kiadó, 1975.

6.

Meghatározatlan helyek kitöltése

SKUTTA FRANCISKA

A *meghatározatlan helyek* fogalmát Roman Ingarden *Az irodalmi műalkotás* (1931) című elméleti munkájából kölcsönöztem, hogy e fogalom segítségével megvilágíthassam a szövegkoherencia bizonyos jelenségeit, nevezetesen olyan jelenségeket, amelyeknek értelmezésében a szöveg meghatározatlan helyeinek *kitöltése* igényli többek között az értelmező világismeretének felhasználását.

A „meghatározatlan helyek” definiálása során Ingarden szembeállítja a reális tárgyakat és az irodalmi műben megjelenő ábrázolt tárgyiasságokat, amennyiben az előbbiek teljesen és tökéletesen meghatározottak, míg az utóbbiak — pozitív határozományaik mellett — meghatározatlan helyeket is tartalmaznak. Az ábrázolt (tehát kizárólag a szövegben létező) tárgyiasságok leírhatóságát pedig épp az az ellentmondás jellemzi, hogy míg bennük a meghatározatlan helyek száma végtelen — hiszen egy mégoly részletes kifejtésben is mindig maradnak határozományok, melyeket a szöveg nem tett explicitté —, a bármily hosszú, de zárt egységet képező szöveg csak véges számú mondattal képes leírni az ábrázolt tárgyiasságokat, s így a térre, az időre, a tárgyak milyenségére és az események fázisaira vonatkozó meghatározatlan helyek soha nem tölthetők ki teljesen (vö. Ingarden 1977: 253–262).

Az is igaz viszont, hogy az olvasó nem feltétlenül igényli a szerző részéről a meghatározatlan helyek explicit kitöltését, sőt olykor egyenesen bosszantja, hogy például egy hosszabb leírás vagy egy elbeszélői kommentár megszakítja az események sodrását. Azonban túl minden ízlésbeli különbségen, az olvasó általában nem érzi hiányát a ki nem mondott információnak, azok többnyire csak az utólagos reflektálás során tudatosulnak, hiszen egyrészt „sok meghatározatlan helyet eltakarnak a készenlétben tartott látványok, amelyeket a jelentésegységek előre meghatároznak, s amelyeket az olvasó olvasás közben aktualizál”, másrészt „az olvasó a mű olvasása és esztétikai megragadása közben rendszerint *tüllép* azon, ami tisztán szövegszerűen jelen van [...], s az ábrázolt tárgyiasságokat különböző szempontokból *kiegészíti*, úgyhogy legalábbis néhány meghatározatlan hely megszűnik” (Ingarden 1977: 259).

Ugyanakkor az, hogy az olvasó a szövegnek mely pontjain érez készletét a kiegészítésre s ezáltal a meghatározatlan helyek megszüntetésére, nem függhet kizárólag saját képzelőerejének működésétől: gyakran maga a szöveg hívja fel a figyelmet arra, hogy bizonyos kiegészítéssel egy-egy meghatározatlan hely kitöltése szükségessé válik a szöveg koherenciájának megteremtése, illetőleg felis-

merése érdekében. A szöveg azon pontjait, amelyeken felmerül a meghatározatlan helyek kitöltésének szükségessége, s ahol ennek következtében „az ábrázoló tényállások a meghatározatlan helyek *lehetséges* kitöltéseinek szilárdan körülhatárolt sokaságát írják elő” (Ingarden 1977: 260), általánosan úgy jellemezhetnénk, hogy ott valamilyen *implicit határvonal átlépése* következik be, s az olvasónak meg kell értenie, hogy az ábrázolt tárgy vagy helyzet egyszerre új az előzőhöz képest, és ugyanakkor meghatározott módon össze is függ vele. Feltételezhető, hogy az implicit határvonal felismerése és a határ két oldalán elhelyezkedő tényállások megfelelő összekapcsolása az értelmezés során nem független az olvasó tudatában, emlékezetében rögzült, a világra vonatkozó ismereteit tükröző *fogalmi sémák* működésétől. Az ‘implicit határvonal’ – ‘fogalmi séma’ – ‘koherencia’ fogalmak együttes alkalmazásának lehetőségeit irodalmi művek értelmezésében egy rövid szövegrészlet — korántsem kimerítő — elemzésével szeretném bemutatni.

Az elemzett szövegrészlet Márai Sándor *A gyertyák csonkig égnek* (1942) című regényének kezdete:

A tábornok délelőtt sokáig elmaradt a présház pincéjében. Hajnalban ment ki a szőlőbe a vincellérrel, mert két hordó bora erjedni kezdett. Tizenegy elmúlt már, mikor végzett a palackozással, s hazatért. A nedves kövektől dohos tornácban, az oszlopok alatt vadásza állott, és levelet nyújtott át az érkező úrnak.

— Mit akarsz? — mondta, és sértődötten megállott. Szalmakalapját, melynek széles karimája egészen beárnyékolta vörös arcát, hátratólta homlokából. Néhány esztendeje már, hogy nem bontott fel és nem olvasott leveleket. A postát a jószágigazgató irodájában bontogatta és válogatta egy gazdatiszt.

— Küldönc hozta — mondta a vadász, és mereven állott.

Megismerte az írást, átvette a levelet és zsebébe tette. Bement a hűvös előcsarnokba, s szólanul adta át a vadásznak kalapját, botját. Pápaszemét előkereste szivarzsebéből, az ablakhoz lépett, s a félhomályban, a félig csukott redőnyök réseinek világosságában olvasni kezdte a levelet.

— Várj — mondta, vállán át, a vadásznak, aki menni készült a bottal és kalappal.

A levelet zsebébe gyűrte.

— Kálmán fogjon be hat órára. A landauerbe, mert eső lesz. Öltön parádét. Te is — mondta, váratlan nyomatékkal, mintha megdühödött volna valamiért. — És minden ragyogjon. A kocsit, a szerszámot azonnal kezdjék tisztogatni. Libériát veszel, érted? És felülsz Kálmán mellé a bakra.

— Értem, kegyelmes úr — mondta a vadász, és farkasszemet nézett urával. — Hatra.

— Fél hétkor indultok — mondta és hangtalanul mozgatta ajkát, mintha szá-

molna. — A Fehér Sasnál jelentkezel. Csak annyit mondjál, hogy én küldtelek, s a kocsi eljött a százados úráért. Ismételd.

A vadász megismételte szavait. Akkor — mintha mondani akarna még valamit — felemelte kezét, a mennyezetre nézett. De nem szólt semmit, felment az emeletre. A vadász, feszes vigyázállásban, üveges szemmel nézett utána, megvárta, amíg a tömzsi, széles vállú alak eltűnik az emelet fordulójának faragott kőkoralátja mögött.

(Márai 2003: 5–6)

Márai Sándor írásművészetét közismerten a pontos, világos fogalmazás, a nyelvvel kialakított gondos bánásmód, az átlátható, koherens szövegalkotás jellemzi. Az általam egyébként véletlenszerűen választott szövegrészlet is ilyen; mindenesetre semmiképp nem törekszik arra, hogy az olvasót meghökkentse vagy minduntalan kizökkentse az olvasás folyamatából. Bár az elbeszélés kezdetén az olvasó teljesen új és ismeretlen világba „lép be” — s egyelőre azt sem tudhatja, mi lesz a regény címének jelentősége a későbbiekben —, hamar eligazodik a regényvilág tér-idő keretében s a színre lépő vagy a párbeszéd során felidézett szereplők viszonyaiban. Ezt segíti egyrészt a szereplők és a tervek rendszerint határozott névszói csoportokkal történő megnevezése: *a tábornok, a vincellér, a prэшáz, a szőlő* stb. — olyan regényírói konvenció ez, amely eleve ismerősként mutatja be a regényvilágot. Másrészt még inkább segíti az eligazodást az, hogy az ábrázolt tárgyiasságok „reális” tárgyakként és egymással összhangban álló „valószínű” helyzetekként mutatkoznak meg, amelyeket az olvasó általában azonnal és különösebb nehézség nélkül képes hozzákapcsolni a reális világban tapasztalt dolgokhoz, a róluk kialakult és őrzött fogalmi sémákhoz. A szöveg koherenciája tehát ebben a regénykezdetben elvileg könnyen felismerhető, s ahol az olvasó esetleg megtorpan — talán épp mert nehezebben átléphető határhoz érkezett —, segítségére siet saját világismerete (amelybe egyébként beleérthetjük magát az olvasás gyakorlatát is). Ez persze nem jelenti azt, hogy a szövegszerveződés szigorúbban nyelven belüli (s így a nyelvtanulás során elsajátítható) formái ne játszanának fontos szerepet a határokat feloldó koherencia megteremtésében vagy megvilágításában. „Határátlépésnek”, tehát figyelemkeltő szöveghelynek tekinthető akár a legtisztább *anafórikus* utalás, melynek révén a meghatározatlanból a határozottba, az új információból az ismertbe lépünk át:

[a vadász] *levelet nyújtott át* → [a tábornok] *átvette a levelet*
és zsebébe tette.

Elemzésemben azonban eltekintek a nyelvtanilag szabályozott *konnexitás* vizsgálatától, és csak a többféle tudáselemet feltételező, a világismeret, a fogal-

mi sémák segítségével megalkotható tágabb *kohézió-koherencia* néhány jelenségét kívánom bemutatni (vö. Petőfi 2004: 5–6).

Az olvasás során készenlében tartott és előhívható *fogalmi sémákat* Tolcsvai Nagy Gábor nyomán két nagy csoportra osztom, úgymint elsősorban névszói kifejezésekkel megnevezett és/vagy leírt statikus *tudáskeretek* és inkább igei kifejezésekkel megnevezett és/vagy leírt *forгатókönyvek* (Tolcsvai Nagy 2001: 280).

Az alábbiakban felsorolom a Márai-regény kezdetén könnyen felfedezhető, egy-egy főnévi hívószóval azonosítható tudáskereteket és a nekik megfelelő forгатókönyveket. A hívószót igyekeztem úgy megválasztani, hogy az egy a szövegben kirajzolódó tudáskeret elemeinek közkeletű összefoglaló megnevezése legyen. A hívószó így nem eleve adott, és nem elindítója egy asszociációsornak, hanem inkább annak végterméke, amely utólagos mérlegelés eredménye. Amennyiben maga a hívószó nem található meg a szövegben, szögletes zárójel alkalmazok. Ugyanígy járok el a lehetséges, sőt várható, de nem aktualizált tudáskeretek, illetőleg forгатókönyvek jelzése céljából. A forгатókönyvek jellemzésére minden esetben megadom a hozzájuk tartozó tudáskeretekkel fennálló összhang mértékét: így egy forгатókönyv az adott tudáskerethez képest lehet sztereotip vagy nem sztereotip, ez utóbbi esetben pedig lehet egyszerűen alkalmi vagy egyenesen váratlan; az egyes forгатókönyvek viszont — amennyiben nem váratlanok — az előzőek lehetséges következményei. Ha ezek a viszonylatok nem tudatosulnak is azonnal az olvasóban, a szövegértés hátterében bizonyára ott munkálnak, s a tudatos értelmezéskor könnyen előhívhatók.

Tudáskeretek (T) – Forгатókönyvek (F)

A főszereplőre vonatkozó tudáskeret és forгатókönyv I.

T: tábornok – [rendfokozatok] – nem aktualizálódik (kivéve: százados úr)

F: [sztereotip] – [haditervet készít] – nem aktualizálódik

A térre / térelemekre vonatkozó tudáskeretek és a terekben zajló események forгатókönyvei (az események résztvevőivel együtt)

T: szőlő – préház, pince, hordó, bor

F: [sztereotip] – erjed, palackoz, kimegy, elmarad, hazatér;
tábornok, vincellér

T: [kastély] – tornác, oszlopok, nedves kövek, dohos levegő

F: [váratlan] – levél átadása-átvétele;
vadász, tábornok

- T:** [kastély] – előcsarnok, ablak, félig csukott redőnyök, rések, hűvösség, félhomály, mennyezet, emelet, emelet fordulója, faragott kőkorlát
- F:** [lehetséges következmény] – levél olvasása, utasítások, távozás; tábornok, vadász
- T:** [kocsi] – landauer, bak, szerszám, parádé, libéria
- F:** [sztereotip] – befog, tisztít, ragyog, (parádét / libériát) ölt / vesz, felül (a bakra), indul, jelentkezik, üzenetet átad: „a kocsi eljött a százados úrért”; Kálmán [a kocsi], vadász
- T:** [fogadó] – Fehér Sas
- F:** [sztereotip] – [szállás utazás közben]; százados úr
- T:** [levél] – posta, írás
- F:** [sztereotip] – hoz, átnyújt-átvesz, megismeri az írást, olvas, zsebébe tesz / gyúr; küldönc, vadász, tábornok
- [nem sztereotip] – néhány esztendeje nem bont fel, nem olvas levelet; tábornok
bontogat, válogat (a jószágigazgató irodájában); gazdatiszt
- T:** [vadász] – [tábornok személyzetéhez tartozik]
- F:** [sztereotip] – [vadász] – nem aktualizálódik
- [nem sztereotip] – parancsot teljesít: mereven, feszes vigyázzállásban áll, farkaszemet néz, üveges szemmel néz, vár, tárgyakat átad-átvesz, üzenetet továbbít, parancsot meghallgat, elismétel

A főszereplőre vonatkozó tudáskeret és forgatókönyv II.

- T:** [tábornok] – vörös arc, homlok, tömzsi, széles vállú alak; széles karimájú szalmakalap, bot, zseb, szivarzseb, pápaszem
- F:** [alkalmi] – szőlőben palackozás, hazatérés
- [váratlan] – levél átvétele
- [következmény] – levél olvasása, utasítások, távozás; levél átvételekor kalapját hátratólja, átadja botjával együtt, előveszi pápaszemét; sértődött, némán cselekszik, majd szinte dühösen parancsol, végül rövid habozás után szótlánul felmegy az emeletre

A fenti felsorolás nagyjából követi az olvasás időbeli előrehaladásával gyarapodó információinkat, amelyek pedig folyamatosan módosítják a felidézendő tudáskeretek és forráskönyvek körét. Ez magyarázza azt is, hogy célszerűnek láttam a terekre vonatkozó információkból kiemelni a levél hívószo által felidézett ismereteket, ugyanis a számos lehetséges térelem közül ennek a kicsiny, mozgékony, de sokatmondó tárgynak minden másnál nagyobb jelentősége lesz a cselekményben, hiszen a rég nem látott ifjúkori barát, a *százados úr* váratlan érkezését adja hírül a tábornoknak. Ugyanígy a személyzet tagjai között pillanatnyilag fontosabb szerepet betöltő vadász személyéhez is több információ kapcsolódik. Végül a tábornok kétszeri szerepeltetése a felsorolásban azért látszott indokoltnak, mert az ő személye mintegy keretbe foglalja a jelenetsort, és a róla összegyűjtendő információk egészen a szövegrészlet végéig egyre bővülnek.

A regény első névszói kifejezése, *a tábornok* — szövegbeli kitüntetett helye miatt — valószínűsíti, hogy máris a főszereplővel találkozunk, annál is inkább, mivel ő az, aki a részlet végéig folyamatosan jelen van a színen. Azonban a *tábornok* főnév szótári leírásával összhangban várható tudáskeret és forráskönyv nem aktualizálódik a szövegrészletben, mert a továbbiakban a tábornok mint magánember jelenik meg, akinek rangjához méltón birtoka és személyzete van. Ezt egyértelműsíti előbb a *bora* főnév birtokos személyragja és egy sor bennfoglalás-viszony: *bora – két hordó[ban] – pincéjében – présház[ban] – szőlő[ben]*, majd később a *vadász*a kifejezés, amelynek révén a személyzet tagjaiként valószínűsíthetők a *vincellér*, *jóságigazgató*, *gazdatiszt* és *Kálmán* kifejezésekkel megnevezett szereplők is. Ez a tulajdonnév egyébként egy szövegbeli határra, ha úgy tetszik, *meghatározatlan helyre* hívja fel a figyelmünket, hiszen e szereplő esetében hiányzik az addig szokásos foglalkozás szerinti megnevezés (kezdve magával a főszereplővel). Azonban a szöveggörnyezet: *fogjon be, a landauerbe, öltön parádét, a kocsi, libériát veszel, felülsz mellé a bakra* megteremt a ‘kocsi’ tudáskeretet, illetőleg a szöveg tematikai folytonossága szempontjából a ‘kocsi’ *izotópiáját* (vö. Greimas 1966: 69 skk.), amennyiben az olvasónak vannak bizonyos „szakszerű” ismeretei régebbi korok előkelő társasági köreinek életviteléről, s így például a többjelentésű szavak — *parádé*, *ölt*, *vesz* — megfelelő jelentését hívja elő emlékezetéből. (Még ennél is speciálisabb ismeretre van szüksége az *A landauerbe, mert eső lesz* mondatban kifejezett ok-okozati viszony megértéséhez.)

A szövegrészletben ábrázolt tér-idő keret viszonylag folyamatos előrehaladást mutat (ezt követi, mint láttuk, a tudáskeretek és forráskönyvek fenti felsorolása). Itt is adódnak azonban meghatározatlan helyek, amelyek kitöltése igényli az olvasó többféle háttértudását. Az *idő* folytonosságában történik például megszakítás bizonyos időpontok megnevezésekor; hogy a *hajnal* és *tizenegy óra* között egy délelőtt vagy majdnem egy nap telt el, sugallja a szöveggörnyezet:

délelőtt sokáig elmaradt, de megerősítik azt más, a szövegvilágra vonatkozó adatok is, mint például a kintről a redőny résein át beszűrődő fény, ami nem utalhat ‘este tizenegy órára’. Egy ilyen széles határmezsgye átlépése amúgy sem képzelhető el a szöveg alkotójának explicit segítsége nélkül, így itt többek között az ‘este’ pontosítás *hiánya* is valószínűsíti a ‘délelőtt tizenegy óra’ értelmezést.

A cselekmény *színtereinek* változása során keletkező határátlépések különböző mértékben igénylik a meghatározatlan helyek kitöltésekor mozgósított világismeretünket. A *présház* és a *tornác* kifejezések utalhatnak ugyanarra az épületre, ha nem említene a szöveg a ‘hazatérés’ mozzanatát, vagyis a kérdéses tornác nem a présházhoz, hanem csakis a tábornok (később kastélyként említett) házához tartozhat. Ennél valamivel bonyolultabb s pillanatnyi megtorpanást előidéző térvizonyt ábrázol a *Bement a hűvös előcsarnokba, s szóltanul adta át a vadásznak kalapját, botját* mondat, amelyben úgyszólván tényleges fizikai határátlépés történt, kimondatlanul, hiszen az előbb még a tornácon álló vadásznak is be kellett lépnie az előcsarnokba, hogy átvehesse az említett tárgyakat. Ezt a tényt igazolja, hogy a továbbiakban minden az előcsarnokban történik, amíg a szövegrészlet végén a tábornok fel nem megy lakosztályába; ez egyébként a szöveg egészében is jelentős határvonal, hiszen itt ér véget a „szövegkezdet” azáltal, hogy a tábornok immár magányában visszagondol a *százados úr* és közte lezajlott negyven évvel korábbi eseményekre, és felkészül vendége közeli (s egyben utolsó) fogadására. Érdemes megjegyeznünk, hogy a jelen-múlt-jövő idősíkok kicsinyítve már megjelennek a regénykezdetben is; azt, hogy a későbbiekben a múlt kapja a legnagyobb teret a műben, előre sejteti a tábornoknak a levelekkel kapcsolatos csöppet sem sztereotip magatartása (*Néhány esztendeje már, hogy nem bontott fel és nem olvasott leveleket*).

Viszonylag meglepő határátlépések történnek *cselekvések* és *cselekvők* között is. Az *a levelet a zsebébe tette — olvasni kezdte — zsebébe gyűrte* cselekvés-sorban maradtak fontos meghatározatlan helyek, mégpedig a levél *kivétele* a zsebből és a boríték *felbontása*, ami nélkül a levelet sem olvasni, sem a zsebbe visszatenni nem lehet. Bármily furcsa is szigorúan véve ez a fizikailag így megvalósíthatatlan cselekvéssor, az olvasónak itt elegendő mindennapos tapasztalattára hagyatkoznia, hogy józanul értelmezze a jelenetet. Viszont a cselekvők közötti jelöletlen átmenet, amely többször is előfordul a szövegrészletben, nagyobb mértékben igényli az ábrázolt helyzet elemzését, amint ez a következő három esetből kiderül:

vadásza állott, és levelet nyújtott át az érkező úrnak.

— *Mit akarsz? — mondta, és sértődötten megállott.*

— *Küldönc hozta — mondta a vadász, és mereven állott.*

Megismerte az írást, átvette a levelet és zsebébe tette.

— *Értem, kegyelmes úr — mondta a vadász [...]*
— *Fél hétkor indultok — **mondta** és hangtalanul mozgatta ajkát.*

A fenti idézetek mondatfűzésében az egyes szám harmadik személyű igei állítmányok mellett váratlanul megváltozik az — egyébként ki nem fejezett — alany (*a vadász* → [a tábornok]), ami nemcsak mondattanilag meglepő, hanem a szövegalkotás szempontjából is, hiszen változatlan számú és személyű állítmány esetén általában a már témaként bevezetett alanyt értjük bele a mondatba, az elbeszélő szövegre mint szövegtípusra pedig amúgy is különösen jellemző az egyetlen szereplőt középpontba állító *állandó témájú* szövegszerkesztés. Hogy itt mégsem ezt találjuk, következhet az elbeszélés tömörségéből, sőt esetleg bizonyos, hirtelen váltásokban megmutatkozó szándékos töredezettségéből, amely viszont összhangban lehet a tábornok határozott, parancsoló magatartásával. Bárhogyan értelmezzük is azonban e váltásokat, mindhárom esetben eligazítást nyújt az ábrázolt párbeszéd, a tipográfiai is jelölt replikák és a kísérő attitűdök elemzése.

A negyedik esetben főleg fizikai cselekvések követik egymás:

*A vadász megismételte szavait. Akkor — mintha **mondani akarna** még valamit — felemelte kezét, a mennyezetre nézett. De nem szólt semmit, felment az emeletre.*

Ezen a szöveghelyen első olvasásra nehezebb megállapítani az implicit határvonal elhelyezkedését, mert a ‘még mondani akarás’ az adott helyzetben mindkét szereplőt jellemezhetné, ugyanis előzőleg mindkettő szólt valamit. Itt is segíthet azonban az úr-szolga viszonyra vonatkozó tudáskeret s a köztük zajló érintkezés sztereotip forgatókönyve, mely szerint a szolga nem lehet kezdeményező, mintegy meg van fosztva saját akaratától. Végül maga a szöveg teszi egyértelművé, ki mit cselekszik: aki *felment az emeletre*, csakis a tábornok lehetett, hiszen a vadász *fesztes vigyázzállásban, üveges szemmel nézett utána*, miközben ő kivonult az addig másokkal megosztott semleges térből, hogy egyedül maradhasson gondolataival.

Ennek a jelöletlen alanyváltásnak lehet ugyanakkor még egy — elsősorban elbeszéléstechnikai — magyarázata, nevezetesen az, hogy az elbeszélés főképp a tábornok nézőpontját követi, márpedig a nézőpont birtokosa önmagát nem észleli kívülről, és nem is nevezi meg. Ezért lehetséges, hogy a szöveg többször is említi szereplőként a *vadászt*, míg a *tábornok* kifejezés az elemzett regényrészletnek csak az elején jelenik meg, s a továbbiakban ilyen formában említ-

tetlen marad.¹

Az implicit határvonalak által kiemelt jelentőségűvé váló meghatározatlan helyek itt vázolt osztályozása elsősorban e helyek és határok tartalmi vonatkozásai alapján történt, s csak első lépés volt egy finomabb szerkezetű osztályozás felé, amelyben más szempontokat is szükséges alkalmazni. Ilyen osztályozási szempontok lehetnek egyrészt a különböző tudáselemek közötti logikai kapcsolatok, mint például a „következtetés, bennfoglalás vagy előfeltevés” (Tolcsvai Nagy 2001: 280). Másrészt elbeszélő szövegek vizsgálatakor az a kérdés is felmerülhet, hogy a szövegvilág szereplői vajon nem kerülnek-e maguk is gyakran értelmezői helyzetbe a többi szereplővel történő érintkezésük során. A válasz csakis ‘igen’ lehet, s így inkább a jelenség elbeszéléstechnikai megoldásait érdemes keresnünk. Azonban egy speciális elbeszélésbeli határvonal, az imént más összefüggésben említett *nézőpont* megváltozása mindenképp kiválik a többi közül; erre példa szövegünkben néhány, egymással korreferens megnevező, illetőleg megszólító kifejezés: *a tábornok, az úr, a kegyelmes úr, a tömzsi, széles vállú alak*, valamint a tábornok utolsó szavaiban a deiktikus elemek révén megvalósuló nézőpontváltás: *Csak annyit mondjál, hogy én küldtelek, s a kocsij eljött a százados úrért* (ahol előbb a tábornok, majd a százados úr nézőpontja érvényesül). Erre a nézőpontváltásra az üzenet továbbítójának figyelnie kell; bizonyára nem lennének nagy véleménynyel a vadászról, ha a tábornok mondatát tényleg *szó szerint* ismételné meg. Ez utóbbi példák egyben azt sugallják, hogy hasonló értelmezésbeli kérdések a reális világ hétköznapi beszédhelyzeteiben is adódhatnak, hiszen a beszélők általában csak annyira fogalmazznak expliciten, amennyire a közlés világossága azt megkívánja.

Végül az implicit határok mint az irodalmi mű különböző szintjein megvalósuló koherencia-jelenségek érdekesen szembeállíthatók az irodalmi mű ritmikái-tartalmi tagolását expliciten biztosító változatos demarkációs jegyekkel (vö. Kiss 1976). E két ellentétes és mégis egymást kiegészítő szövegszervező erő egyaránt az irodalmi mű tudatos művészi építkezéséről tesz tanúbizonyságot.

Forrás

Márai Sándor 2003. *A gyertyák csonkig égnek*. Budapest, Helikon.

Irodalomjegyzék

Greimas, Algirdas Julien 1966. *Sémantique structurale*. Paris, Larousse.

¹ Egyes elbeszélő művek szerzői szándékosan okoznak értelmezési bizonytalanságot a nyelvtani alanyok váltakozásának nem eléggé egyértelmű kifejezése révén. Francia irodalmi példára ld. Skutta 2002.

Skutta Franciska

- Ingarden, Roman 1977. *Az irodalmi műalkotás*. Fordította: Bonyhai Gábor. Budapest, Gondolat.
- Kiss Sándor 1976. Demarkációs jegyek az irodalmi műben. In: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 223–238.
- Petőfi S. János 2004. A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai. (Lásd jelen kötetben.)
- Skutta Franciska 2002. A személyes névmás — elválaszt vagy összeköt? A névmási utalás jellegzetességei egy Duras-regényben. In: Andor József—Benkes Zsuzsa—Bókay Antal (szerk.): *Szöveg az egész világ. Petőfi Sándor János 70. születésnapjára*. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 448–462.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

7. A dekódolás útjai

KISS SÁNDOR

1. Célkitűzés

Egy rövid szöveg elemzése révén szeretnénk néhány szempontot szolgáltatni annak a kérdésnek a vizsgálatához, hogyan épül fel az üzenet dekódolójának tudása valamely szövegvilágról. Mivel a mai nyelvtudomány modelljei elsősorban a mondatfelépítő szabályok működésével, tehát a kódolás folyamatával foglalkoznak, a dekódolás célzott vizsgálata mindenképpen indokolt. Az üzenet vevőjét akusztikai/grafikus benyomások érik, s ő ezekből kiindulva a kódoló partner útját „fordítva” járja végig, anélkül, hogy a két procedura között tökéletes tükörviszony állna fenn. A tudáskeretek tanulmányozása üdvös módon irányítja rá a figyelmet a dekódolás menetére.

2. Deduktív megfontolások

2.1. Az üzenet helyes megfejtéséhez a címzettnek több irányú előzetes tudásra van szüksége. Nemcsak a kódot (általában: adott természetes nyelvet) kell ismernie, hanem bizonyos mértékig a referensek világát is, amelyet a kód megformál. A kód ismerete persze azt jelenti, hogy a kódot tudjuk a rajta kívül álló világra vonatkoztatni – vagyis ismerünk tipikus tárgyakat, helyzeteket és eseményeket, amelyekre a kód vonatkozni szokott –, de egy üzenet értelmezése csődöt mondhat, ha nem veszünk tekintetbe bizonyos nyelven kívüli viszonyokat, különösen implicit vagy eleve elrejtett jelentéstartalmak esetében.¹ Valamennyire ismernie kell a megfejtőnek ezenkívül a kód változatait is, hacsak le nem mond eleve egyes üzenettípusok megértéséről. Az általam illusztrációként választott szöveg befogadása, sőt egyáltalában elfogadása függ attól, hogy az olvasó milyen viszonyban van a kód irodalmi változatával, vagyis attól, hogy az „irodalom” néven összefoglalt szövegekben keres-e és észlel-e valamilyen jelentéstöbbletet a közvetlen referenciális jelentéshez képest.

¹ Érdekes kérdés, hogy bizonyos nyelvi – pl. terminológiai – ismeretek mennyiben gyarapítják egyben a világra vonatkozó tudást (pl. sok magyar beszélő tudja, hogy a *tengelicé* nyelvi jel jelöltje logikailag a *madár* jelnek megfelelő fogalom fajfogalma, anélkül, hogy világos volna számára a „tengelicé”-re jellemző „differentia specifica”). A kérdéskörrel kapcsolatban vö. Bellert 1970: 338.

2.2. A dekódolás során természetesen várakozások és találgatások lépnek fel a szöveg, ill. szövegjelentés további alakulását illetően, ami pszichológiai tesztekkel könnyen igazolható. Ugyanakkor az érzékileg közvetlenül alá nem támasztott referencia-tartalmakat, valamint a mindig szükségképpen hiányos helyzet- és szekvencia-leírásokat az olvasó (vagy hallgató) egyébként meglévő ismeretei alapján kiegészíti. Így a megértésbe szubjektív mozzanatok kerülnek, amelyekről a szöveg pontos értelmezésére törekvő befogadó igyekszik elhatárolódni, ill. objektív alapjukat megtalálni.²

2.3. A megértés során a szövegvilágról alkotott tudás egyszerre több párhuzamos síkon épül fel. A részletek összehasonlítása és belőlük szintézis létrehozása specifikus performancia, amely a dekódoló részéről egyfajta „konfiguracionális” készséget igényel. Ez egyaránt vonatkozik a szöveg közvetlenül referenciális és retorikai szintjére, tehát a jelentésvilág állandó újraértelmezésére és a kódoló által a nyelven végzett „munka” érzékelésére (a legtágabb értelemben vett stílus percepciójára).

3. Szövegbemutató

3.0.1. Induktív jellegű megjegyzéseim Kármán József „Fanni hagyományai” című, naplót és leveleket elegyítő szövegének a felhasznált kiadás³ szerinti I. fejezetére vonatkoznak, amely a napló eleje, közvetlenül a fiktív szöveg létrejöttét előadó keret után következik (ld. Függelék). Fanni tehát itt kezd saját világáról beszélni, és az olvasó innen kiindulva építi majd fel a maga tudását erről a világról. Ennek fő koordinátáit ismeri már a keret által nyújtott összefoglalásból (a főszereplő neve, származása, szerencsétlen élete és halála), most azonban azt fogja megtudni, hogy Fanni hogyan látja önmagát és környezetét: az olvasó által kialakított tudás Fanni tudására fog vonatkozni s ugyanakkor természetesen a szövegfelépítés olvasás közben kibontakozó sajátosságaira.

3.0.2. Az induktív megjegyzések bizonyos mértékig szükségszerűen esetlegesek, tükrözik azonban a szövegtípus — esetünkben az elbeszélés és a leírás — alaptényezőit. A kiválasztott részletet a felépülő dekódolói tudás három vonulatának illusztrálására használom: 1. tér, idő és érzéki benyomások; 2. a naplóíró narrátor érzelmi és intellektuális viszonyulása világához; 3. poétikai szerkezet. Az első két szempont a szöveg belső referenciális világára vonatkozik, míg a

² A szubjektivitás természetesen nem mellőzhető irodalmi szöveg képi átültetésekor (festményen, filmen), a „kitöltetlen helyek” kitöltési kényszere miatt. (Vö. az általunk használt Kármán-kiadásban az idézett szövegrész illusztrációját Berki Violától: Fanni olvas lugasában: 8.) A kérdés filozófiai vonatkozásairól ld. Ingarden 1977: 256–257. Vö. még e kötetben Skutta Franciska fejtegetéseivel.

³ Magyar Helikon, 1974 (a szöveget gondozta Némediné Dienes Éva).

harmadik a Kármán József által alkotott szöveg jellegére, de természetesen nem függetlenül az első és különösen a második szemponttól.

3.1. Az én-központú szöveg tere érthető módon épül az 'én' köré, pontosabban az *én* névmás mintegy helyhatározó esetéből, az *itt* szóból indul ki, ahová többször és hangsúlyozottan vissza is tér. Az *itt* kifejtése egy futó növényekből álló *boltozat*, az alatta álló *asztalkával*: olyan hely, amely bizonyos értelemben a naplóíró Fanni szokásos tartózkodási helyeként jelenik meg (ld. később: *hajlékoman*). Ráismerünk a legköznapibban talán *lugasnak* nevezett helytípusra, s nem lesz meglepő a lehetséges érzéki benyomások közül a 'fény/árnyék' kiemelése: *zöld setétség* és a *helyyel-hellyel* odasütő *napsugárok*. E szűrt fényhez hasonló tonalitású — s a dekódoló számára akár várható — benyomás a hangvilágban: *dongása (...)* a *méhecskének* és a *forrás* ezzel párhuzamba állított *csergedezése*. Mármost ami az időre vonatkozó percepciókat illeti, a szöveg kezdettől megteremti bennünk a diszkontinuitás élményét, hiszen az összefüggő zárt tér, amelyet a papirosaiba merült Fanni szokásos környezetének láttunk, valójában csak *vasárnap délutánján* és *korán reggelen* az övé. Ez az idő töredezett számunkra, mert Fanni számára is az (sejtjük, hogy a későbbiekben is az lesz), így a részlet vége felé felvázolt egyedi esemény, az eltévedt méh megszólítása is csak látszólagos fogódzó a szakadozottan elfutó idő bizonytalan ismétlődései között.

3.2. A körülhatárolt térről és a széthulló időről szerzett, mondhatnánk, ellentétes élményünket igazolja a választott napló-részletben az érzéki tapasztalás univerzumával párhuzamosan feltáruló érzelmi viszonyulás, amely majd az intellektuális állásfoglalás síkjára is áttevődik.

3.2.1. Természetesen kezdettől nem lehet kétségünk afelől, hogy Fanni otthon van a világnak azon a darabján, amelyet leír (*Ó, be jó itt! ...*); az explicit kijelentéseken túl a leírt tárgyakat kommentáló jelzők (*nyájas boltozat*, a *kedves* szó ismétlése) és a kicsinyített változatban használt lexikai elemek (*kökényfácska*, *asztalka*) finoman adagolt betétekként hamar meggyőznek arról, hogy a leány számára ez a tér biztonságot nyújt. Azonban *jó* és *jóízű*, e banálisnak tetsző kifejezések súlyosabb tartalommal telítődnek, mihelyt dekódolói tudásunk bizonyos antitézisek szerint kezd felépülni. *Ide lopom ki magamat* és [ti. *itt*] *senki sem bánt* már felvázolnak egy másik, ellenséges teret, amely fizikailag hozzátartozik a regényszereplőhöz, de érzelmileg negatív töltetű; s miközben egyelőre hiába várjuk, hogy feltáruljon ez a másik világ is, a két minőség közötti határvonal élménye fog egyszerre élesen kirajzolódni. Hiszen a neki nem tetsző környezetből Fanninak újra és újra ki kell szakítania magát: lopva és *orozva* jut hozzá ahhoz a világhoz, amely nemcsak kedves neki, de egyedül az övé,

titkainak részese. Fanni maga is súlyosabbá válik számunkra: tudjuk, hogy valamit nem tudunk róla.

3.2.2. Anélkül, hogy egyelőre sok ismeretünk lenne Fanni két világáról mint a szöveg virtuális referenseiről, hamar átlátjuk, milyen válaszokat ad feszültséggel terhes helyzetére. Az egyik válasz testi: a sírás, amely inkább oldó és szabadító, mint szomorító; bár — mint nemsokára kiderül — jelentését a leány maga sem ismeri⁴ (és a „titok” egy része így önmaga lesz önmaga számára); a dekódoló azonban ráismerhet egy pszichológiai reakcióra vagy akár egy lelki alkatra, és vágyhat az adott érzelmi képlet pontosabb megismerésére. Fanni másik válasza, mondhatnánk, nyelvi: a sírás spontaneitásán túl egy megformált és formáló eszközhöz, a nyelvhez fordul segítségért. *Itt olvasok orozva, itt írok, itt sírok orozva*: ami az írást illeti, a válasz reflexív és önfelismerő.

3.2.3. Eközben újabb antitézis épül ki számunkra: a jó és az ellenséges világ közötti feszültséget Fanni végül *ábrándozással* oldja fel, tehát képzelete segítségével átlépi a valóságos világok határát, és berendez önmaga számára egy olyan univerzumot, amelyet nem kötnek amazok szabályai. A határátlépés révén megszerzett kötetlenségre utaló testi metaforákból — *szabadabb (...) pihegés, nehéz teher* lehullása — megértjük, hogy létszükségletről volt szó. Az ábrándvilág gyorsan és erőteljesen épül ki a szövegdarab második felében, mégpedig egyetlen központi jelentéstartalom körül. Fanni az emberi kapcsolatot keresi, melynek hiányától leginkább szenved. Emberi lényként viselkednek a *napsugárok, barátságos csalfaságukkal, a komlószar, nyájasan s hízelkedve* (a dekódoló nem fog tévedni, ha mindebben a 'vágy' motívumát felfedezve előrelát bizonyos eseményeket); s emberi lényekké lesznek persze a *méhecskék* a maguk munkálkodó társadalmában, akik az emberekkel összehasonlítatván és különbnek bizonyulván elnyerik helyüket a Fannival vigasztalóan kommunikáló képzelt világban.

3.2.4. Feltételezhetette a dekódoló az olvasó és író Fanniról, hogy a nem kívánt és kívánt világ közötti ellentétre talán nem csupán érzelmi választ fog adni. Az emberek és a méhek társadalmának rövid összevetése lesz ez a várt intellektuális reakció, amelynek révén az eddig affektív (jó ~ rossz) és irracionális (valóság ~ ábránd) antitézis racionális síkra kerül át, és a folyvást keresett „másik világ” meghatározása már nem egyszerűen *jó* vagy *édes*: az *egyező társaság* és a *közszerelem* elvére fog épülni.

3.3. Hogy egy könnyen átlátható megkülönböztetéshez tartsuk magunkat, a szövegről kiépülő „poétikai tudás” elemzése során megkísérelhetjük szétválasz-

⁴ *Valamilyen édes, nehéz, titkos, nem tudom, mely érzés fekszik kifejtetlen, homályosan mellyem rejtekében! (...) Az örömtől dobog szívem – és mégis könnyel telik szemem.* Idézett kiadás: 12.

tani a „szintagmatikus” és „paradigmatikus”, vagy talán célszerűbben: szimbolikus szempontot.

3.3.1. Az *Ó, be jó itt!* kifejezés feltűnő ismétlése (a szöveg végén ehhez: *oly igen jó itt!*) nem annak eszköze csupán, hogy a dekódoló világosan megértse a naplói író érzelmeit: a szöveg szerkesztettségére is utal, sőt arra is szolgál, hogy elkülönítsen egy első részt egy másodiktól (s ez utóbbi valóban egyetlen motívumra: a ‘méhek’ témájára épül)⁵. A „lineáris retorika” szintje épül tovább az első sorban emotív funkciójú elemek ismétlődése révén: nemcsak az indulatszó (*ó*) és a hasonló szerepű írásjelek (felkiáltójel, három pont) jönnek számításba, hanem a logikai kiegészítőjétől megfosztott s így felsőfokká emelkedő mutatószó, az *oly* is (és hasonló szerepben a *be*). Ebben a lineáris olvasatban érvényesül a fontos jelentéssz összefüggést felvillantó paronomázia: *itt írok, itt sírok orozva*.

3.3.2. Mindamellett a szöveg irodalmi jellegére határozottabban utal az, hogy a dekódoló Fanni lényéhez antitetikus univerzumokat kapcsol, amelyeknek ellentéte persze világos már a lexikai elemek szintjén (*meghitt ~ idegen, édes ~ keserű*), de egy mélyebb, szimbolikus szinten is ott rejtőzik, melynek feltárása a dekódoló számára nagyobb öröm forrása. Tömören talán úgy fogalmazhatnánk, hogy a napló első mondatai által berendezett zárt térnek kettős funkciója van: harmonikus kerete a naplói író titkainak, ugyanakkor azonban kiindulópontja egy rajta túllépő, nyitott és béklyóktól mentes világnak. Ez a magasabb világ azonban szükségképpen képzelt referensekkel népesül be, a dekódoló jól sejti, hogy Fanni egy határtalan és határtalanul irreális világba menekül: *Minden homályos szegletéből a bokroknak csuda árnyékformák ballagnak elé! (...) Ott a hold felett, dicsőült anyám! (...) ha lehet – anyám, én édes anyám, végy fel hamar magadhoz*⁶.

4. Záró megjegyzések

Nem állt szándékunkban a dekódolás útjainak érzékeltetéséhez felhasznált regényrészletet akár szemantikai, akár stilisztikai szempontból kimerítően elemezni, még kevésbé elhelyezni a XVIII. századi magyar irodalom irányai között. Természetesen az általunk elképzelt dekódoló lehet mindezen területeken többé vagy kevésbé művelt, és ez nagy mértékben fogja befolyásolni szövegpercepcióját. Célunk szerényebb volt: mintegy dinamikus dimenziót adni a legutóbb Petőfi S. János által hangsúlyozott tudáskeret-fogalomnak⁷ s felvázolni egy adott szövegről szóló tudás folyamatos és fokozatos felépülését. Az induktív megközelítés fent említett esetlegessége itt előny is lehet, mivel felhívja a figyelmet

⁵ A szövegben belüli ismétlés elhatároló szerepével kapcsolatban ld. Kiss 1976: 226–227.

⁶ Idézett kiadás: 12.

⁷ Petőfi 2004; vö. Tolcsvai Nagy 2001: 74.

a várható szövegsemantikai jegyek többféle csoportosításának lehetőségére, valamint a dekódolási eljárások összetettségére és szövegfajták szerint is változó hierarchiájukra.

Függelék

Ó, be jó itt! ... Veteményeskertünk ajtaja megett, melyen a gyümölcsösbe járnak, a sövényt vastagon befutotta a komló, amely általfonódik egy szép kökényfácskára, és ezen nyájas boltozat alatt áll az én kis asztalkám, amelynél oly jóízű az olvasás. Ide lopom ki magamat sok vasárnap délutánján és sok korán reggelen, mikor senki sem lát, senki sem bánt. Itt olvasok orozva, itt írok, itt sírok orozva.

Ó, te kedves zöld setétség, titkaim meghittje! mely édes alattad az ábrándozás, szabadabb alattad a pihegés, és midőn alád érek, malomkőnyi nehéz teher esik le mellyemről. A napsugárok csak helyyel-hellyel sűtnek papirosomra, és barátságos csalfasággal látszatnak hozzám beleselkedni ... egy komlószerű nyájasan s hízelkedve nyúlik által hozzám vállamon keresztül, s látszatik esmért barátneját általölelni ... Ó, be jó itt! Ez a hely engem oly jó szívvvel fogad, mások – tőlem mind idegenek ... Kedves szomorúságú dongása hallik a méhecskéknak, melyeknek kasai túl a sövény mellett vagynak kirakva, barátságos mormolásuk olyan, mint a forrás álomhozó csergedezése ... Néha egy eltévelyedett, lézengő méh rövid látogatást ad hajlékomban ... Kedves kis vendégem, örömmel látlak. Állapodj meg itt, nyugodj itt ki nálam. Nem félek én fullánkodtúl ... ó, mérgesebb annál az embereké. Te azzal csak a bántót bünteted, egyező társaságokban közszerelemmel munkáltok ... Az ember pedig az embernek teszi napjait keserűkké ... Itt távol vagyok tőlök ... Azért, ó, azért oly igen jó itt!

Irodalomjegyzék

- Bellert, I. 1970. On a Condition of the Coherence of Texts. *Semiotica* 2. 335–363.
- Ingarden, R. 1977. *Az irodalmi műalkotás*. Budapest, Gondolat. (Az eredeti dátuma: 1931.)
- Kiss S. 1976. Demarkációs jegyek az irodalmi műben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 11. 223–238.
- Petőfi S. J. 2004. *A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai*. (Lásd jelen kötetben.)
- Tolcsvai Nagy G. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.

8.

A kérdés: (hogyan) készítsünk furcsa szótárakat?

CSÚRY ISTVÁN

Bevezetés

Tanulmányomban a fogalmi sémák (tudáskeret, forgatókönyv) tezaurisztikus reprezentációjával kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdéseket vizsgálok; ezekből kiindulva a kutatási irányok közül a szakterületi tezauszok és a parciális lexikológiai modellek kidolgozását emelem ki, végül pedig az utóbbi probléma megvilágítására egy példaelemzést mutatok be.

A címhez két megjegyzés kívánkozik. Egyrészt az, hogy a kérdésföltevés bizonytalansága a kérdésre adható válasz bizonytalanságát, vagy inkább összetett voltát tükrözi. Másrészt pedig az, hogy amiképpen a „közönséges” szótárak csak korlátozottan alkalmasak a fogalmi sémák elemzésének céljaira, ugyanúgy nem felelnek meg a tezausz-jellegűek a nem szakképzett felhasználó hétköznapi céljaira, aki — tapasztaltuk — így egyszerűen csak „furcsának” tekinti (tekintené) őket (s ennek a szótárkészítésre messzemenő következményei vannak).

A tanulmány első részében egy ilyen „furcsa” szótár, illetve az azt létrehozó lexikológiai elmélet bizonyos sajátosságaira irányítom a figyelmet, s ehhez kapcsolódóan a szótári keretek korlátainak a fogalmi sémák terjedelmével való kibékíthetőségét vizsgálom.

1. A magyarázó-kombinatorikus lexikológia és a fogalmi sémák reprezentálásának általános/elméleti kérdései

Az elnevezés a saját (tükör)fordításom a francia *lexicologie explicative et combinatoire*-ból, mely Igor Melcsuk és kutatótársai terminusa. A kérdéses szótár pedig az általuk készített *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain* (DECFC – A mai francia nyelv magyarázó és kombinatorikus szótára.)

E lexikológiai elmélet számos vonatkozásában alapvető elvekkel szolgál a „közönséges” lexikológiai gyakorlat számára is. Itt most azon elemeit emeljük ki, melyek eszmecserénk központi témája: a fogalmi sémák és azok tezaurisztikus reprezentációja tekintetében leginkább relevánsak (noha a koncepció egésze bemutatható volna, hiszen részeinek és egészének szigorú koherenciája a lexika tezaurisztikus leírásának mint végcélnak van alárendelve).

A szótár mikrostruktúrájának (azaz a definícióknak) a szintjén először is a propozíciós forma szabályára kell rámutatnunk. Hogy ezt a formális meghatáro-

zások láncolatának idézése helyett könnyen érthető példákkal mutassuk be, vegyük az *álm*, a *vádol* és a *fizet* szavakat. A szótárnak valójában nem ezeket kell definiálnia, hanem az *X álma*, az *X vádolja Y-t Z-vel*, valamint az *X fizet Y-t Z-ben W-nek U-ért* propozíciós formákat. A változók jelei helyett tartalmas szavakat használva ilyen kifejezéseket kapunk:

- (1) *Malacka álma*
- (2) *Othello hűtlenséggel vádolja Desdemonát.*
- (3) *Az orgazda tízezer forintot fizet készpénzben a tolvajnak a lopott holmiért.*

Így a jelentés meghatározása ilyesféle¹ formát ölt:

- (4) *Y/Z tanára (W-ben)* = 'olyan személy, aki hivatásszerűen tanítja Y-t Z-nek (W oktatási intézmény alkalmazottjaként)' pl.: *a számítógépes nyelvészet tanára* (a Debreceni Egyetemen); *a fiam matematikatanára*

Ezeknek az úgynevezett szemantikai aktánsoknak a teljes körű és szigorúan szisztematikus feltüntetése eleve garantálja az elemi fogalmi sémák formalizált megjelenítését a szótárban. Ehhez adódik — még mindig a mikrostruktúra szintjén maradván — az úgynevezett lexikai funkciók módszere, melynek segítségével a szóképzési elemekhez kapcsolódóan mind a paradigmatis, mind a szintagmatis választási lehetőségek teljes köréről, azaz az egy jelentéstani paradigmába tartozó lexikai elemekhez való viszonyokról, valamint a más lexikai elemekkel való együttes előfordulásukra vonatkozó megszorításokról is képet kapunk. Természetesen a hagyományos szótárak is tartalmaznak szinonimákra vagy kollokációkra és hasonlókra történő utalásokat, de az a következetesen kidolgozott, egységes és formalizált módszer, mely a magyarázó-kombinatorikus lexikológia sajátja, minőségileg különböző eredményre vezet. A szótári definíció ily módon mindjárt az egyes lexikai elemekhez kapcsolódó fogalmi sémák reprezentációját is adja.

A szótár makrostruktúrájára vonatkozó felfogás is a szóképzés tezaurisztikus reprezentációjának kedvez. (Melcsuk et al. 1983: 157 sqq.) A szóképzési alapegység a jelentés egysége által jellemzett *lexie*², ez lehet lexéma és frazéma is. Mindazok a *lexie*-k, melyeknek 1. jelölője (*signifiant*) azonos, 2. közülük bármelyik kettő direkt vagy indirekt módon jelentéstaniilag kötve van egymáshoz, egy-

¹ Számos formális elem reprodukálásától eltekintettünk. Mellőzzük a nyelvtipológiai sajátosságok formai következményeinek számba vételét is.

² Miután ekvivalens magyar terminusokról nincs tudomásunk, és a különböző francia terminusok szótári megfelelője egybeesik, kénytelenek vagyunk francia terminusokat használni.

egy *vocable*-ba tartoznak.(159) *Szemantikai mezőt* alkotnak azok a *lexie*-k, melyeknek közös — e mezőt azonosító — szemantikai komponensük van. (173) Egy szemantikai mező *lexikai mezeje* mindazon *vocable*-k összessége, melyek alap-*lexie*-i ehhez a szemantikai mezőhöz tartoznak. (176) Ez a hierarchikus, hálózat-szerű rendszer, mely a szemantikai mezők révén (többszörösen is) átfogja a szókészlet egészét, kifogástalan elméleti eszköz a teaurusz létrehozásához.

Mihelyt azonban „valós” szövegek elemzésével kezdjük vizsgálni a lexikai egységekhez kapcsolódó fogalmi sémák működését az interpretációban, felvetődik a kérdés, hogy hol is van az a „reális” határ, ameddig a nyelvéírásnak, benne a lexikológiának és a teaurusz-készítésnek el kell (illetve el lehet) mennie ahhoz, hogy a szövegek (netán automatikus) interpretációjához megfelelő támogatást adjon. Ehhez jó példával szolgál a mostani eszmecsere gondolatébresztőjének szánt Petőfi-tanulmány. A 19. oldalon ugyanis Örkény: Gondolatok a pincében című szövegének elemzése kapcsán a következőt olvashatjuk:

A szótár természetesen arra se térhet ki, hogy egy szent (is) tároló pincében patkány is lehet. Ettől függetlenül a pincével kapcsolatos fogalmi sémák ezeket az ismereteket is tartalmazza.

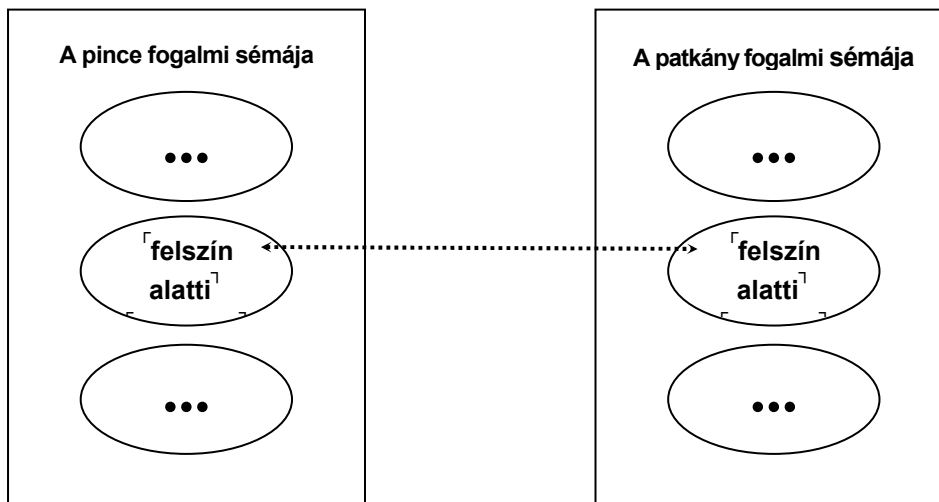
Ez a — helytálló — megállapítás azt vetíti előre, hogy a fogalmi sémák bizonytalanul behatárolható, végtelenbe vesző és — tegyük hozzá — dinamikus, mozgásban lévő mezők, melyek kimerítő leírására tett minden kísérletünk következképpen eleve kudarcra van ítélve. Talán bele kellene törödnünk ebbe, ám felcsillan némi remény. Az idézett példánál maradván ugyanis észrevesszük, hogy a *patkány* szó szótárban is rögzíthető fogalmi sémája tartalmazza a patkány jellemző élőhelyére, életterére vonatkozó információkat, sokkal inkább inherens módon, mint ahogyan a *pince* fogalmi sémája tartalmazhatná a mindazon élőlényekre vonatkozókat, melyek pincében előfordulhatnak. Lehetséges tehát, hogy a *pince* és a *patkány* asszociációjához egy ésszerű ökonómiával megszerkesztett szótár segítségével is eljuthassunk, az 1. ábrán bemutatott módon.

Jegyezzük meg, hogy ez az egyszerűsített ábrázolás egy lényeges momentumról nem ad számot: arról, hogy a jelzett kapcsolás nem csak közvetlenül, hanem áttételesen, további elemek/sémák közbejöttével is létrejöhet³. A fogalmi sémák teaurisztikus reprezentációját következképpen nem úgy célszerű elképzelni, hogy bár egységes kategóriarendszerben leírt, de végső soron egymástól elszigetelt elemek halmazát kapjuk, hanem dinamikus hálózatba foglalt hipertextuális rendszerként⁴. (Itt föltétlenül emlékeztetnünk kell a hipertext alkalmazására a szövegtani vizsgálatok egyéb területein is, amint arról Boda István

³ Melcsuk et al. (1983: 157): *pont sémantique* ('szemantikai híd').

⁴ Erre mintha Petőfi S.—Dobi (2000) is utalna, de nem teljesen explicit kifejtésben, és nem tisztán ilyen értelemben.

Károlynak — részben kutatóprogramunkhoz kapcsolódó — tanulmányaiban olvashatunk). Nyilvánvaló így az is, hogy az ekként felfogott teaurusz adekvát anyagi-formai megjelenése nem annyira a hagyományos, papír alapú könyv, mint valamilyen informatikai eszköz, illetve ilyen eszközök rendszere⁵.

1. ábra

Várható, hogy ez utóbbiak használata esetén inkább lehetséges felhasználóbarát módon megjeleníteni az információkat, de a szigorú formalizáltság miatt még így is „furcsa szótár” lesz a végeredmény. Ezt egyszerű belátni egyetlen példa alapján is: a szavak (pontosabban: a *lexie*-k) nemcsak definiálandó elemek, hanem definíció-összetevők is. Márpedig ha egy jelölő több *lexie*-t is megtestesít, tisztázandó, hogy egy adott definícióban ennek az egyetlen formának a jelenléte melyik *lexie* előfordulásával egyenértékű, s ez olyan formai eszközökkel lehetséges csupán, melyek következetes használata a hétköznapi szótárakban nem szokásos. Vessük össze Melcsuk et al. (1983) példáját annak forrásával. A *Petit Robert* szótárban ezt a meghatározást találjuk:

- (5) HAUTEUR $I.1$ = 'dimension dans le sens vertical, de la base au sommet'.
(= magasság = függőleges irányú kiterjedés, az alaptól a csúcsig)

Melcsuk et al. (1983) szerint ezt így kellene átalakítani:

- (6) HAUTEUR $I.1$ = 'dimension $I.2$ dans le sens 2 vertical, de la base $I.1$ au sommet $I.1$ '.

⁵ Melcsuk et al. (1983) utolsó fejezete is ebbe az irányba mutat.

A számozás ugyanúgy a *Petit Robert*-ból származik, ahol a kérdéses szavak meghatározásukkor meg vannak ugyan ily módon jelölve, de más definíciók összetevőiként már jelöletlenül fordulnak elő. S ez csak egy a szokványos és a „furcsa” szótárak közti különbségekből.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a fogalmi sémákra és az „intelligens” lexikológiára irányuló általános kutatásnak nemcsak a kategóriákra és a megragadhatóságra kell irányulnia, hanem az önmagukban elképzelt fogalmi sémák elemeinek az egyes lexikai egységek között a leírásban való célszerű elosztására és a hipertextuális hálózat kialakítására is.

2. A teaurusz-kérdés és a szótárkészítés gyakorlata; az elméleti kutatás lehetőségei

A lexikológiát és a lexikográfiát nem tekinthetjük csak úgy, mint elméleti és alkalmazott kutatást. Tudvalevőleg ez a talán leginkább idő-, munka- és költségigényes nyelvészeti tevékenység, egyúttal pedig azon területek par excellence reprezentánsa, melyek kapcsán a nyelvészet „hasznossága”, gyakorlatbeli hasznosíthatósága felvetődik. A szótárkészítés üzlet, így a szótárkészítésben a tudomány szempontja csak egy a számításba vett szempontok közül. Egy tisztán tudományos inspirációból fakadó lexikológiai projektum kilátásait tehát számtalan tudományon kívüli tényező határozza meg. Kérdés, meddig juthatnának el a magyar szókészlet fogalmi sémák szerinti teaurisztikus reprezentációját célzó munkálatok. (Jegyezzük meg, hogy a DECFC is csupán négy megjelent kötettel büszkélkedhet (1984, 1988, 1992, 1999), melyek összesen 510 *vocable*-ot ölelnek fel, s a kitűzött cél inkább kísérleti és elméleti, mint a gyakorlati hasznot célzó.)

A nyelvipart, a lexikográfiát mint üzletet véve speciális teauruszok elkészítése iránt lehet kereslet, és ez a nyelvészeti kutatás számára is szolgálhat tanulságokkal. Bizonyos szakterületekre, illetve bizonyos felhasználásokra kell gondolnunk. Erre példa az internetes adatkeresést szolgáló alkalmazások fejlesztése⁶ vagy a könyvtári dokumentumkezelés és információkeresés⁷.

Az elméleti kutatás lehetőségei a mondott okok miatt korlátozottak, legalábbis ami az extenzív munkálatokat illeti. Melcsuk et al. (1983: 177) erre nézve általános iránymutatással szolgál:

⁶ A magyar Origo portál is ajánl ilyet a figyelmünkbe, kifejtve, hogy „A teaurusz szavak közötti összefüggéseket tartalmazó szótár, mely ötleteket adhat a minél pontosabb, hatékonyabb kereséshez. Hasonlít a szinonimaszótárra, de annál lényegesen többet tud!” (Bővebben: <http://vizsla.origo.hu/pages/help hogyan7.html>.)

⁷ Mint például az OSzK teaurusza, illetve annak részállományai. (Bővebben: <http://www.oszk.hu/ujdonsag/teauruj.html>.)

Egy lexikai mezőnek — **természetétől fogva** — bizonytalanok a határvonalai: számos más lexikai mezőhöz kapcsolódik, melyek maguk is mind számos másikkal kapcsolódnak, és így tovább — olyannyira, hogy lehetséges: a lexikai mezők pókhálóként teljes egészében egybefogják egy nyelv szókincsét. Éppen ez teszi annyira lenyűgözővé, de egyben nagyon nehézé is a lexikológus feladatát: miután nem veheti tekintetbe a szókészletet a maga teljességében, el kell fogadnia a lehető legjobb kompromisszumot, azaz hogy töredékes, de kezelhető lexikai mezőkkel kell dolgoznia. Ez az eljárás a már elkészített leírások örökös kétségbe vonását követeli meg az újonnan tekintetbe veendő adatoknak megfelelően.

Mindezekkel a korlátokkal szembe kell néznünk, azonban fontos teendők vannak a főtebb megjelölt általános kutatási célok mellett és azokon belül is. Ezek egyike a parciális lexikológiai modellekre irányuló kutatás. A már idézett Petőfi-tanulmányból is kitűnik (de más szerzőkre és tanulmányokra is utalhatnánk, akár e kötet keretein belül), hogy a fogalmi sémák lexikológiai kezelésére irányuló reflexió középpontjában — mint ahogyan a lexikológiai reflexiók középpontjában általában is — a főnevek állnak, utánuk pedig az igék. Ez a főnév- (és ige-) centrikusság érthető és indokolt is persze, legalábbis részben, azonban (amellett, hogy ezen a téren is bőven van mit vizsgálni) nem volna helyes, ha más lexikai kategóriák kívül maradnának az intenzív kutatások körén.

Különös figyelmet érdemelnek a szövegek interpretálásának pragmatikai dimenziójában szerepet kapó elemek. Nem beszélve arról, hogy már egy főnév köré sem tisztán szemantikai relációi alapján szerveződik valamilyen sajátos fogalmi séma, ki kell emelnünk a fogalmi sémák aktiválásában, interpretációs kezelésmódjában szerepet játszó (nyelvi-lexikai) tényezők vizsgálatát. Más szóval el kell mennünk addig a pontig is, ahol a fogalmi sémák már nem statikus, ko(n)-textustól függetlenül adott szerveződésként, hanem a beszélői és a beszédértelmezői tevékenységben dinamikusan formálódó tudattartalmakként jelennek meg.

3. A fogalmi sémák és a procedurális jelentés

Ha a fogalmi sémák dinamikus viszonyainak, interpretációs kezelésmódjának vizsgálatával kívánunk foglalkozni, a szemantikaiakon túl a pragmatikai jelentéskomponenseket, a denotációs mellett a procedurális jelentést is tekintetbe kell vennünk. Ez utóbbinak az ismérveit Moeschler és Reboul (1994: 27–28) a következőképpen határozza meg:

Van a nyelvileg kódolt pragmatikai információnak egy sajátos kategóriája, melyet az instrukció fogalma takar: **a procedurális információ**. A

procedurális információnak két jellemzője van: nem verikondicionális (nem érinti a mondat igazságértékét), és arra a módra vonatkozik, ahogyan az információt kezelni kell az interpretálás céljából. [...] A procedura fogalmát a konnektorok példázhatják. A konnektorok egyik tulajdonsága, hogy a nyilatkozatok interpretálási módjára vonatkozó instrukcióegyüttest adnak. Ezek a szavak ugyanis semmilyen egyedi fogalomhoz nincsenek társítva.

A procedurális információt hordozó szavakhoz tehát, úgy tűnik, nem kapcsolódnak fogalmi sémák, miután egyedi fogalomhoz sincsenek társítva. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyen szavakra ne kellene figyelemmel lennünk a szövegekben megjelenő fogalmi sémák feltárásakor, illetve e sémák tezaurisztikus reprezentációjakor (a procedurális információ maga is egyfajta *forogatókönyv* lévén). Hogy miért és hogyan, ahhoz igyekszünk adalékokkal szolgálni a következőkben.

4. A konnektorjelentés mint fogalmi sémák aktiválója

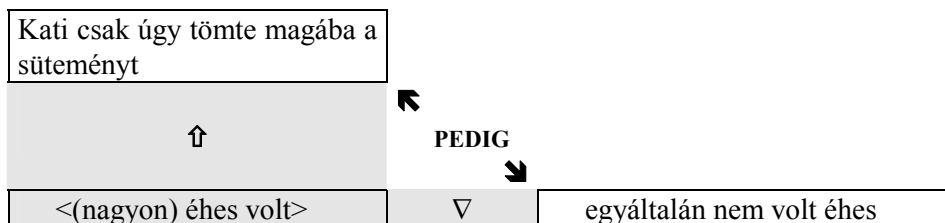
Emlékeztető: a *de*-féle konnektorokhoz kapcsolódó jelentésszerkezetek

Az ellentétet jelző konnektorok egy alapvető — negáción alapuló — jelentésvizonyok különböző felszíni megvalósulásaiban a bennük kódolt procedurális információ révén úgy kapcsolják egymáshoz a szövegösszetevőket, hogy az azokhoz a fogalmi sémák és a világról szóló tudás kereteiben fűződő implicit tartalmak aktiválódnak. Ezekre szükség van a megnyilatkozás koherenssé minősítéséhez, a kommunikációs szándék megértéséhez. E ki nem fejezett tartalmak feltárása nem okoz gondot a következő példákban:

(7) *Kati csak úgy tömte magába a süteményt, PEDIG egyáltalán nem volt éhes.*

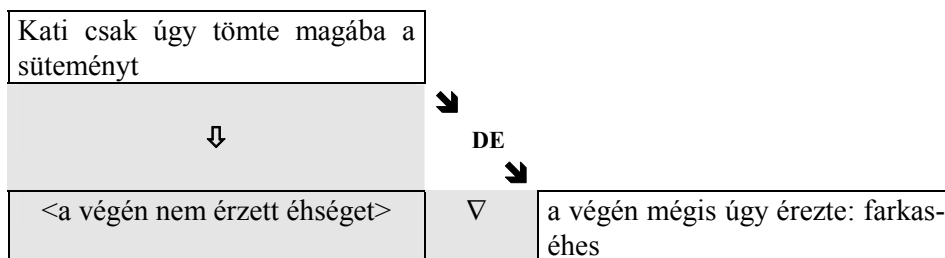
(8) *Kati csak úgy tömte magába a süteményt, DE a végén mégis úgy érezte: farkaséhes.*

Amint a 2. ábra mutatja, 7-ben az ellentét implikáció-tagadásnak köszönhető: ha valaki ételt töm magába, az rendszeren az éhség jele. Ez Kati esetében viszont most nem áll. Látjuk, hogy bináris viszonyban álló, egymást kizáró fogalmi tartalmakra épül az ellentétviszony, s e tartalmak egyike explicite megjelenik. Ezért nevezzük ezt direkt (közvetlenül megjelenő) megengedő ellentétviszonynak. (Az ábrán árnyékolt mezőben a nem explicit tartalmakat/viszonyokat tüntettem fel, az üres nyilak a virtuális/potenciális kapcsolódást, a tele nyilak a tényleges kapcsolódást jelzik).

2. ábra

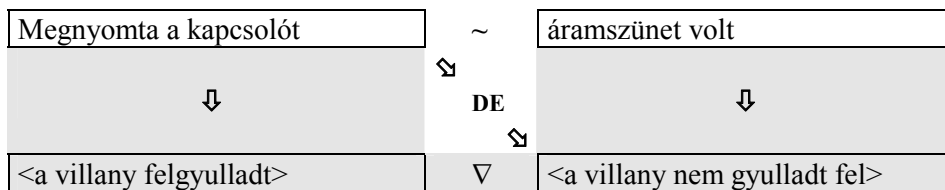
8-ban (3. ábra) csaknem ugyanez a helyzet, azzal a különbséggel, hogy itt elvárás-törlést találunk (ha valaki ételt töm magába, az rendszeren az éhség megszűnéséhez vezet):

3. ábra

A harmadik példa (9), 4. ábra, indirekt (közvetetten megjelenő) megengedő ellentétviszonyt tartalmaz, ebben ugyanis a bináris negatív relációban lévő mögöttes fogalmi tartalmak egyike sem kap explicit megformálást:

(9) Megnyomta a kapcsolót, DE áramszünet volt.

4. ábra

Jegyezzük meg, hogy a *de* kötőszó környezetstruktúrája az efféle jelentés-komponenseket (részben) explicite is feltüntetheti, mint (10) -ben:

(10) Megnyomta a kapcsolót, DE a villany nem gyulladt fel, MERT áramszünet volt.

Hogyan kalkulálnak és vevődnek tekintetbe az implicit tartalmak?

(7)–(10) esetében könnyű feltárni az implicit tartalmakat: a mondatokat alkotó szavak jelentéskomponensei, a hozzájuk legszorosabban kapcsolódó tudáskezetek és forgatókönyvek kézenfekvővé teszik az interpretációt. Elég a MÉKSz-t fellapoznunk, hogy erről meggyőződjünk (még ha az e szótár „nem furcsa” voltából eredő körköröség egy ponton utunkat is állja az összefüggések pontos és kimerítő kifejtésében):

(11) **töm 1.** *~i magába az ételt:* mohón eszik

(12) **eszik 1.** Étkezik, táplálékot fogyaszt

(13) **éhes 1.** Éhséget érző, táplálékot kívánó

(14) **kíván 1.** Szeretne megkapni vmit, vágyik rá.

A dolog azonban nem mindig ilyen egyszerű. Túl azon, hogy a voltaképpen szembeállított szövegösszetevők azonosítása eleve bonyolultabb interpretációs feladatnak bizonyulhat, nehezebb lehet e szövegösszetevőknek a jelentés mélyszerkezetében szembenálló tartalmait feltárni is. Ilyen összetettebb értelmező eljárást kíván (15) is:

(15) **Georginát néhány évvel ennekelőtte tévedésből internálták,** a szomszéd öreg tábornokot kellett volna, az ő lakása nézett a dombról a Dunára, Beéry Guidó bácsié, Béri Georgina az úgynevezett házmesterlakás egy szobájában lakott, tehát főlöszleges lett volna rá is kiterjeszteni a történelmileg oly jogos éberséget, de hát az 51-es esztendő Medárd utáni esőí, hajnalban, nem kímélték a hivatalos papírokat sem és a Guidóról amúgy sem látszott, hogy férfinév. **Hamar orvosolták AZONBAN a hibát, és elvitték a tábornokot is.** (*Esterházy Péter: Hrabal könyve*)

A megengedő ellentétviszony esetében, amint a (7)–(9) példák elemzésén láttuk, a két pólus kapcsolatának megértéséhez egy olyan harmadik elemet kell találnunk, amely az egyik pólussal oksági jellegű, a másikkal pedig kizáró ellentétes viszonyban áll; a közvetett megengedés esetében pedig még egy második „rejtett” elem felkutatására is szükség van, hogy ezt az utóbbit (a kizáró viszonyt) feltárjuk. (15)-ben (nagyjából) a következő lépéseket kell elvégezni, ha meg akarjuk érteni, hogy mi alapján is állítja ellentétbe az *azonban* kötőszó a hozzá kapcsolódó pólusokat: először is a második mondatban előforduló *hibát* szó jelentésmezejéhez kötjük az első mondatban szereplő *tévedésből*-t, és az első pólushoz az *<a hatóságok hibát követtek el>* tartalmat kapcsoljuk. A (szöveg felidézte) világról szóló hiedelemnek/tudásnak kell ezután aktiválódnia: *<a hatóság tévedéseit nem szokta belátni, az elkövetett hibáit nem szokta orvosolni>*. Ezzel közvetlenül ellentétben áll a második mondat tartalma: *hamar*

orvosolták a hibát. Emellett azonban — a második mondat második tagmondatának hatására — számot kell vetnünk a közvetett megengedő ellentét sémájának megfelelő értelmezés lehetőségével is. Ekkor az első mondathoz az általánosabb jelentésű (és kevésbé specifikus háttérismereteket feltételező) <*hiba, tehát baj történt*> tartalmat kapcsoljuk, a másodikhoz pedig azt, hogy <*orvosolták a hibát, tehát nem történt baj*>. Így jutunk el a (15)-ben megnyilvánuló ironia megértéséhez: szövegünk azt állítja, hogy a dolgok rendben vannak, miközben ártatlanok és „vétkesek” egyforma bűnhődéséről tudósít.

Ez az interpretációs jelentéskalkulus tehát, melynek elvégzésére az *azonban* konnektor procedurális jelentése, instrukciói indítottak, meglehetősen bonyolultnak tűnik; a szövegben talált lexikai elemekhez kötődő tudáskeretek és forgatókönyvek mellett a (kérdéses szövegrész által felidézett) világról szóló tágabb tudásra is szükségünk volt ahhoz, hogy végrehajthassuk. Föltűnik ráadásul, hogy még a lexikailag kódolt fogalmi sémák egymáshoz kapcsolódását is csak elnagyolt módon mutattuk be.

Az értelmezés lehetőségeinek egyértelmű behatárolása nem is mindig lehetséges. (16) két tagmondatához egy olyan ki nem mondott tartalmat kellene kapcsolnunk, mely megengedné, hogy közvetett megengedő ellentétviszonyként értelmezzük a *de* által jelzett relációt. Közvetlenül ugyanis a számításba jöhető <*a társadalmilag ellenőrizhető és igazságos megoldások nem hatékonyak*>, illetve <*a hatékony megoldások nem ellenőrizhető/nem igazságosak*> ki nem mondott tartalmaknak a kimondottakkal való globális összeférhetlensége miatt nem értelmezhetjük.

(16) A kormány kidolgozza a privatizálás teljes programját. Társadalmilag ellenőrizhető és igazságos, DE kizárólag a hatékonyságot szem előtt tartó megoldásokat alkalmaz. (*Dr. Antall József kijelölt miniszterelnök programbeszéde 1990-ben*)

Annyi bizonyos: nem értettük meg, ami a szövegekben az ellentétet jelző konnektorok körül írva (mondva) áll, amíg nem találtunk egy olyan implicit jelentéstartalmat, amellyel a kimondottakat koherens módon, logikusan úgy egészíthetjük ki, hogy az ellentétet egymást kizáró, tagadó tudati entitások két-elemű viszonyaként szemlélhessük. A keresés alapjául, kiindulópontjául minden esetben a fogalmi sémák fognak szolgálni.

A procedurális jelentés vizsgálata a fogalmi sémák szempontjából: egy példa elemzése

Francia nyelvterületen a nyelvészeti és a pragmatikai kutatások régóta és intenzíven foglalkoznak a konnektor szerepű lexikai egységek működésével, jelentésével. Az e lexikai egységek által jelzett szemantikai-pragmatikai relá-

cióknak a szövegekben tapasztalt változatossága, árnyalatgazdagsága nem egy szerzőt arra indított, hogy egy-egy ilyen egységet (jellemzően kötőszót, határozószót, illetve kötőszói vagy határozószói szó szerkezetet) úgyszólván poliszémiaként kezeljen, azaz működésében különböző jelentésárnyalatokat, funkciókat fedezzen fel. Ezekkel szemben azonban sokszor joggal lehetnek fenntartásaink.

Jó példát találunk erre Carel (2002) elemzésében, melyben egy Feydeau-darab párbeszéd részletét tárgyalja.⁸

(17) [Amália otthonában néhány barátja társaságában; épp most hallgattak meg egy Caruso-lemezt.]

Valcreuse: Tu n'as pas un Delna? (*Nincs egy Delnád?*)

Amélie: Non! Mais j'ai le récit de Thérèse par Silvain. (*Nincs. De megvan Théréséné sz elbeszélése Silvainnel.*)

Carel — helyesen — megadja a szövegvilág ismeretéhez szükséges háttérinformációkat is: *Delna* egy francia énekesnő álneve (1875–1932), *Silvain* a *Comédie-Française* társulatának tagja (1851–1930), a szóban forgó felvételen Racine Phaedrójából olvassa fel azt a részt, melyben Théréséné Hippolit halálát beszéli el. Ebből kiindulva analógiás eljárással arra a következtetésre jut, hogy a *mais (de)* konnektornak van egy sajátos, *illusztratív* jelentése is:

a *mais (de)* valamely használata illusztratív, ha létezik egy olyan T kifejezés, hogy az egyik szegmentum T-t illusztrálja, míg a másikat T tagadásának illusztrációjaként lehet felfogni. (196)

Carel felfogásában, az általa kifejtett TBS-elmélet értelmében (*théorie des blocs sémantiques* = a jelentéstömbök elmélete) illusztrálni annyi, mint a kifejezések *belső argumentációt* kifejezni. (Eszerint például a *Péter nagyképű* mondat belső argumentációként foglalná magába azt a jelentéstartalmat, hogy *Mindenki utálja Pétert.*) Mit illusztrál mármint Carel szerint ez a Feydeau-példa?

1) Amália érvényesnek tekinti a *megvan nekem Théréséné sz elbeszélése Silvainnel* interpretációját, mely — lévén, hogy azt illusztrálja: *művelt vagyok* — felidézi azt, hogy *Théréséné sz elbeszélése Silvainnel egy kultúrlemez, tehát megvan nekem*;

2) Amália elutasítja a *nincs Delnám* interpretációját, mely ugyanakkor lehetségesként jelenik meg; ez — lévén, hogy azt illusztrálja: *nem vagyok*

⁸ Feydeau, Georges (Párizs, 1862. december 8. — Rueil, 1921. június 5., a párizsi vaudeville műfajának legünnepeltebb művelője) *Occupe-toi d'Amélie!* című darabjáról van szó (magyar fordítás: Góth S.: *Vigyázz a nőre!*, a cím magyarul szó szerint: *Foglalkozz Amáliával!*).

művelt — felidézi azt, hogy *Delna lemezei kultúr-lemezek, még sincsenek meg nekem*;

3) Amália a *nincs Delnám* egy másik interpretációját fogadja el: egy egyszerű ténymegállapítást, vagy valami olyasmit, hogy *nem szeretem Delnát, tehát sincsenek meg a lemezei*. (201)

Hogy ez tényleg így volna, lehetséges ugyan, de kétség fér hozzá. A humor forrása kétségkívül lehet ez is: nevetethet az olvasó (a néző) azon, hogyan erőlködik Amália magát mindenáron kultúrlénynek feltüntetni. De biztosra ezt nem vehetjük, nincs jogunk és egzakt alapunk sem erre a kizárólagos és leszűkítő interpretációra. Nem lehet ugyanis kizárni más implicit tartalmakat, más fogalmi sémákat sem. Ahogyan az 5. ábra mutatja, Amália kijelentésében leginkább indirekt (közvetetten megjelenő) megengedő ellentétviszonyt valószínűsíthetünk, miután a *Nincs [Delnám], tehát Thérámenész elbeszélése Silvainnel sincs meg nekem* implicit tartalom kevéssé tűnik elképzelhetőnek. Hogy az üres helyeket hogyan s mivel töltjük ki, az a beszélő kommunikációs céljáról és a megnyilatkozás annak értelmében nyert funkciójáról alkotott hipotézisünkön múlik.

Nincs [Delnám].	~	megvan Thérámenész elbeszélése Silvainnel
↓?↑	?	↓?↑
<?>	DE	<?>
	?	
	∇	

5. ábra

A mögöttes tartalmak terén egyéb lehetőségekként kínálkoznak

- az új lemezek
- a szórakoztató lemezek
- a valamilyen/akármilyen lemez még az előzőn kívül
- ...

kategóriái aszerint, hogy a szempont az újdonságok megismerése, a könnyed időtöltés vagy a csendben való unatkozás elkerülése. A választás a beszélői szándéktól, illetve az erről az interpretáció során előállt képtől függ. (Márpedig ha az iménti listából, mondjuk, a harmadik lehetőséget választjuk, bajosan mondhatjuk, hogy a *Nincs [Delnám]* állítás a *nincs más valamilyen/akármilyen lemez még az előzőn kívül* kifejezést „illusztrálná”). A vígjátékrészletben a humor forrása nem annyira az, hogy Amália igyekszik magát kultúrlényként feltüntetni (hiszen ez — ennyiből — nem is bizonyítható), mint sokkal inkább a beszélői szándékoknak, s így a mögöttes tartalmaknak az interakcióban létrejövő konfliktusa, a beszélői szándék és annak interpretációja között feszülő ellentét, a

más-más fogalmi sémákban való gondolkodás. Így éppenséggel hiba a párbeszéd más-más résztvevőjéhez tartozó megnyilatkozások között olyan szoros koherenciát feltételezni, mint Carel. Utolsó példánk kommentár nélkül is jól szemlélteti ezt:

(18) János: *Van gyufád?*

Péter: *Nincs, de van öngyújtóm.*

[János a marhahús-rostokat szeretné a fogából kipiszkálni.]

Mindennek fényében szükségtelennek tűnik a *mais (de)* konnektornak külön értékeként (mintegy külön *lexie*-ként) megadni az *illusztratív* jelentést, különösen úgy, hogy a lexikai mezejéhez tartozó további egységekre s az azokhoz fűződő viszonyára nem is voltunk tekintettel.

5. Összefoglalás

E tanulmányban elsősorban a fogalmi sémák (tudáskeret, forgatókönyv) tezaurisztikus reprezentációjára irányuló elméleti kutatások lehetőségeinek és kívánatos irányainak kérdésére kerestünk választ. Az extenzív munkálatokkal szemben a részterületeket célzó intenzív kutatást véltük előnyben részesítendőnek. Azt tapasztaltuk, hogy a fogalmi sémák feltárásához a funkcionális lexikai egységek (például konnektorok) vizsgálata is hozzásegíthet. Ezt megfordítva is érvényesnek láttuk: a funkcionális lexikai egységek (például konnektorok) megismeréséhez szükség van az általuk aktivált fogalmi sémák vizsgálatára is. Az ilyen lexikai egységeket jellemző procedurális jelentést csak szövegszinten, a funkcionális szempont érvényesítésével, és csak paradigmaticusan láttuk vizsgálhatónak.

Irodalomjegyzék

- Békési Imre 1993. *Jelentésszerkezetek interpretációs megközelítése*. Szeged, JGYTF Kiadó.
- Boda I. Károly—Porkoláb Judit 2003. *A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében*. (Jakab László (szerk.): A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 81. szám.) Debrecen, 145.
- Carel, Marion 2002. „«Occupe-toi d’Amélie»: Emploi contrastif de *mais* et illustration”. In: *Nouveaux regards sur les mots du discours = CLF 24*, Genf, Université de Genève, 169–205.
- Esterházy Péter 1990. *Hrabal könyve*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Mel’čuk, Igor A.—Clas, André—Polguère, Alain 1983. *Introduction à la lexicologie explicative et combinatoire*. Louvain-la-Neuve, Duculot.

- Mel'cuk I.—Arbatchewsky-Jumarie N.—Elnitsky L.—Iordanskaja L.—Lessard A. 1984. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherches lexico-sémantiques I*. Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal, 172.
- Mel'cuk I.—Arbatchewsky-Jumarie N.—Dagenais L.—Elnitsky L.—Iordanskaja L.—Lefebvre M.-N.—Mantha S. 1988. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherches lexico-sémantiques II*. Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal, 332.
- Mel'cuk I.—Arbatchewsky-Jumarie N.—Iordanskaja L.—Mantha S. 1992. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherches lexico-sémantiques III*. Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal, 323.
- Mel'cuk I.—Arbatchewsky-Jumarie N.—Iordanskaja L.—Mantha S.—Polguère A. 1999. *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherches lexico-sémantiques IV*. Montréal, Les Presses de l'Université de Montréal, 347.
- Általános információk a *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain*-ről az Interneten: <http://www.olst.umontreal.ca/decfr.html>
- Magyar értelmező kéziszótár (MÉKSz). Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- Moeschler, Jacques—Reboul, Anne 1994. *Dictionnaire encyclopédique de pragmatique*. Paris, Éditions du Seuil.
- Petőfi, Sándor János—Dobi, Edit 2000. Tezaurisztikus explikációk alkalmazása a szemiotikai-textológiai koreferenciaelemzésben. In: *Officina Textologica 4*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 124–149.

9.

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

DOBI EDIT—KUKI ÁKOS

A szöveg jelentéstani összefüggése elsősorban a szójelentések összefüggésére vezethető vissza, ennek megfelelően a szövegkohézió vizsgálata kapcsolatba hozható a szójelentés vizsgálatával. A szójelentés vizsgálata — a szövegösszefüggés szemszögéből — a tudáskeret elemei közötti jelentésviszonyoknak az elemzését jelenti, illetve az egyes tudáskeretek közötti kapcsolatok vizsgálatát.

A szaknyelvi szövegek általában következetesen felépített jelentésszerkezetet kínálnak az elemzőnek. A szerző az egyértelműség eszközeként a szóválasztásban és a mondatfűzésben is olyan formák használatára törekszik, amelyekkel a jelentésviszonyok explicitté tehetők. A vizsgálat tárgyául választott szövegrész Kálmán Béla *A nevek világa* című kötetének kezdő szakasza, amely — a nem szakavatott olvasó számára is rendkívül érthetően — az egyes tulajdonnévtípusok eredetével foglalkozik.

A szaknyelvi szövegek jellemzően egyizotópiás szövegek vagy olyan szövegek, amelyekben egy fő izotópiásik mellett néhány kevésbé meghatározó (de a kohézióban szerepet játszó) izotópiásik állapítható meg. Az egyes izotópiásikok egy-egy tudáskeret elemeiből szerveződnek. A tudáskeret hívószava jellegzetesen a szöveg valamely kulcsszava, *A nevek világában a név*.

A szaknyelvi szövegek mondatfűzésében is többnyire olyan (jól tipologizálható) formák fedezhetők fel, amelyek az értelmezést egyszerűbbé teszik: mint például a Békési Imre által megállapított — leginkább az érvelő szövegekre jellemző — elemi jelentésszerkezet, amely két viszonynak a viszonyából jön létre. E két viszony között nem (grammatikai értelemben vett) hierarchia van, hanem helyzeti, s — a helyzettel járó — szerepkülönbség. (Békési) A vizsgált szövegrészben például: *Mivel a nagyobb vizeket, hegyeket már az ősi időkben elnevezte valamilyen emberi közösség, ezek a nevek pedig az évezredek folyamán egyik néptől a másikig öröklődtek, nem mindegyiknek a nevét tudjuk megfejtetni.* E mondat jelentéssémája: 1 KAPCSOLAT 2 OK-OKOZAT 3, ahol a főviszony az ok-okozati, az alviszony pedig a kapcsolatos viszony.

A tudáskeretek szerepét a szaknyelvi szöveg kohéziójában két megközelítésből vizsgáljuk:

Az első megközelítés Petőfi S. János modelljét követő vizsgálat; amely a szövegeknek vertikális és horizontális szerveződését elemzi, illetve azt, hogy az ezekben a szervezésekben kirajzolódó összefüggésekben milyen szerep jut a tudáskeret(ek) elemei közötti jelentéskapcsolatoknak.

A másik megközelítés korpusznyelvészeti: abból a feltevésből kiindulva, hogy bármely szöveggörpusz szójelentései között formalizálható szabályszerűségek rajzolódnak ki, azt kívánja feltárni, hogy ezek a jelentés-összefüggések mennyiben formalizálhatók.

1. A szövegösszefüggést biztosító jelentésviszonyok vizsgálata

1.1. A szövegegységek vertikális és horizontális szerveződésének elemzése

Petőfi S. János a szöveg és a szövegösszefüggés fogalmát a szemiotikai textológia keretében értelmezi: szövegnek tekint „minden olyan (verbális vagy verbális összetevőt is tartalmazó) nyelvi objektumot, amely egy adott vagy feltételezett kommunikációs helyzetben, egy adott vagy feltételezett funkciónak (intenciónak) eleget tevő, összefüggőnek és teljesnek tekinthető *tényállás-konfigurációt* juttat kifejezésre összefüggő és teljes megformáltságúnak tekinthető *szövegmondat/szövegmondatlánc* formájában”. (Petőfi 2004: 11)

E meghatározás kifejezi a Petőfi-féle szövegvizsgálatnak azt a sajátosságát, hogy bármely nyelvileg megvalósuló objektum a nyelvi sík és a nyelvileg kifejeződő valóságsík kapcsolataként létezik, ahol külön beszélhetünk a nyelvi sík összefüggéséről és a valóságsík összefüggéséről. Petőfi S. a szövegösszefüggés nyelvi síkján kohézióról és konnexitásról, a valóságsík — azaz a tényállás-konfigurációk — összefüggésével kapcsolatban konstringenciáról beszél. Az összefüggéstípusok viszonyára nézve azt a szabályt fogalmazza meg, hogy a szövegységnek a konnexitás és a kohézió sem feltétele, egyedüli feltétele a konstringencia és a tényállásspecifikus horizontális organizáció, amely feltételt a koherencia feltételének nevezi. (Petőfi 2004: 11)

Elemzésre az alábbi szövegrészt választottuk:

T1:

A nevek világa

Előszó

Minden tulajdonnév végső soron köznévből származik. Így minden személynévnek és helynévnek volt eredetileg jelentése is. Mivel azonban a személynévek és helynévek rendszerint több évszázados vagy évezredes múltra tekintenek vissza, egy-egy helynév vagy személynév gyakran csak értelmetlen, pusztá hangsor a mai magyar ember számára. Vezetéckneveink csupán néhány száz éve-

sek, ezért sok érthető közülük, mint *Kovács, Nagy, Fazekas, Veres, Arany*. Sokat viszont csak a szakember tud megfejteni, mint *Bartók, Balla, Dékány, Gerencsér, Molnos*, mert ma már elavult szavakból vagy tájszavakból keletkeztek. Számos, nálunk is használatos név idegen nyelvből való, mint *Novák, Hirt, Valentini*. Keresztneveink nagy része héber, görög vagy latin eredetű, kisebb részük germán, szláv vagy török. Az eredeti magyar nevek száma elég csekély. A legtöbb ember nem maga választja meg a nevét. Vezetéknevét apjától örökli, keresztnevét rendszerint szülei határozzák meg. Esetleges ragadványnevét az a közösség ruhazza rá, amelyben él. Nevét azonban hivatalosan is megváltoztathatja, egyesek (főleg művészek) pedig álnevet (művészi nevet) választanak maguknak.

A helyneveket rendszerint egy közösség adja, hogy a természetben könnyebben tájékozódhassék. Mivel a nagyobb vizeket, hegyeket már az ősi időkben elnevezte valamilyen emberi közösség, ezek a nevek pedig az évezredek folyamán egyik néptől a másikig öröklődtek, nem mindegyiknek a nevét tudjuk megfejteni, sőt gyakran azt sem tudjuk eldönteni, milyen nyelvű népcsoport nevezte el (pl. *Duna, Tisza, Alpok*).

T1/1:

Az első fokú (egyszerű) [=K], valamint az összetett *másod-* [=K⁰] és a kétszeresen vagy többszörösen összetett [=K^{00...}] *harmadfokú*, illetve többfokú lexikai makroegységek láncá¹:

[K0¹]A nevek világa

[K0²]Előszó

[K1]Minden tulajdonnév végső soron köznévből származik. [K2]Így minden személynévnek és helynévnek volt eredetileg jelentése is. [K3⁰][K3.1]Mivel [K3.2]azonban [K3.1]a személynévnek és helynévnek rendszerint több évszázados vagy évezredek múlta tekintenek vissza, [K3.2]egy-egy helynév vagy személynév gyakran csak értelmetlen, pusztán hangsor a mai magyar ember számára. [K4⁰⁰][K4.1]Vezetékneveink csupán néhány száz évesek, [K4.2⁰][K4.2.1]ezért sok érthető közülük, [K4.2.2]mint *Kovács, Nagy, Fazekas, Veres, Arany*. [K5⁰⁰][K5.1⁰][K5.1.1]Sokat viszont csak a szakember tud megfejteni, [K5.1.2]-mint *Bartók, Balla, Dékány, Gerencsér, Molnos*, [K5.2]mert ma már elavult szavakból vagy tájszavakból keletkeztek. [K6⁰][K6.1]Számos, nálunk is használatos név idegen nyelvből való, [K6.2]mint *Novák, Hirt, Valentini*. [K7⁰][K7.1]Keresztneveink nagy része héber, görög vagy latin eredetű, [K7.2]kisebb részük germán, szláv vagy török. [K8]Az eredeti magyar nevek száma elég csekély.

¹ Mivel az elemzésben nem játszik lényeges szerepet a mondatbeli összetevők lineáris elrendezésének vizsgálata, az összetartozó elemek konkatenálásától eltekinttünk.

[K9]A legtöbb ember nem maga választja meg a nevét. [K10[◊]][K10.1]Vezetéknévét apjától örökli, [K10.2]keresztnevét rendszerint szülei határozzák meg. [K11[◊]][K11.1]Esetleges ragadványnevét az a közösség ruhazza rá, [K11.2]amelyben él. [K12[◊]][K12.1]Nevét azonban hivatalosan is megváltoztathatja, [K12.2]egyesekek (főleg művészek) pedig álnevet (művészi nevet) választanak maguknak.

[K13[◊]][K13.1]A helyneveket rendszerint egy közösség adja, [K13.2]hogy a természetben könnyebben tájékozódhassék. [K14^{◊◊}][K14.1[◊]][K14.1.1[◊]]-[K14.1.1.1]Mivel a nagyobb vizeket, hegyeket már az ősi időkben elnevezte valamilyen emberi közösség, [K14.1.1.2]ezek a nevek pedig az évezredek folyamán egyik néptől a másikig öröklődtek, [K14.1.2]nem mindegyiknek a nevét tudjuk megfejteni, [K14.2[◊]][K14.2.1[◊]][K14.2.1.1]sőt gyakran azt sem tudjuk eldönteni, [K14.2.1.2]milyen nyelvű népcsoport nevezte el ([K14.2.2]pl. *Duna, Tisza, Alpok*).

T1/2:

Az *első fokú* (egyszerű) [=K], valamint az összetett *másod-* [=K[◊]] és a kétszeresen vagy többszörösen összetett [=K^{◊◊...}] *harmadfokú*, illetve többfokú lexikai makroegységek láncja nominális referenciaindexekkel kiegészítve²:

[K0¹]A nevek[=i01] világa

[K0²]Előszó

[K1]Minden tulajdonnév[i01] végső soron köznévből[=i02] származik(i01). [K2]Így minden személynév[=i03]nek és helynév[=i04]nek volt(=i05) eredetileg jelentése[=i05](i03, i04) is. [K3[◊]][K3.1]Mivel [K3.2]azonban [K3.1]a személynévek[i03] és helynevek[i04] rendszerint több évszázados vagy évezredek múlt[=i06]ra tekintenek(i03, i04) vissza, [K3.2]egy-egy helynév[i04] vagy személynév[i03] gyakran csak értelmetlen, pusztán hangsor[=i07] a mai magyar ember[=i08] számára. [K4[◊]][K4.1]Vezetékneveink[=i09] csupán néhány száz évesek(i09), [K4.2[◊]][K4.2.1]ezért sok(i09) érthető közülük(i09), [K4.2.2]mint *Kovács, Nagy, Fazekas, Veres, Arany*. [K5^{◊◊}][K5.1[◊]][K5.1.1]Sokat(i09) viszont csak a szakember[=i10] tud(i10) megfejteni, [K5.1.2]mint *Bartók, Balla, Dékány, Gerencsér, Molnos*, [K5.2]mert ma már elavult szavak[=i11]ből vagy tájszavak[=i12]ből keletkeztek(i09). [K6[◊]][K6.1]Számos, nálunk is használatos név[i03] idegen nyelv[=i13]ből való, [K6.2]mint *Novák, Hirt, Valentini*.

² A referenciaindexek zárójeles jelölései a következőképpen értelmezendők:

[...]: verbális elemmel kifejtett, nominális fogalmi referenciájú elem;

[=...]: a fenti elemnek első előfordulása;

(...): grammatikai utalás valamely fogalmi referenciájú elemre;

(=...): először grammatikai jegy utal valamely fogalmi referenciájú elemre (ritkán fordul elő).

[K7^o][K7.1]Keresztneveink[=i14](i08) nagy része(i14) héber, görög vagy latin eredetű, [K7.2]kisebb részük(i14) germán, szláv vagy török. [K8]Az eredeti magyar nevek[=i15] száma(i15) elég csekély. [K9]A legtöbb ember[i08] nem maga(i08) választja(i08)(i03) meg a nevét[i03](i08). [K10^o][K10.1]Vezetéknévét[i09](i08) apjá[=i16](i08)tól örökli(i08)(i09), [K10.2]keresztnevét[i14](i08) rendszerint szülei[=i17](i08) határozzák(i17)(i14) meg. [K11^o][K11.1]Esetleges ragadványnevét[=i18](i08) az a közösség[=i19] ruházza(i19)(i18) rá(i08), [K11.2]amely(i19)ben él(i08). [K12^o][K12.1]Nevét[i03](i08) azonban hivatalosan is megváltoztathatja(i08)(i03), [K12.2]egyesekek(i08) (főleg művészek[=i20]) pedig álnevet[=i21] (művészi nevet[=i21]) választanak(i20) maguknak(i20).

[K13^o][K13.1]A helyneveket[i04] rendszerint egy közösség[i19] adja(i19)-(i04), [K13.2]hogyan a természet[=i22]ben könnyebben tájékozódhassék(i19). [K14^{oo}][K14.1^{oo}][K14.1.1^o][K14.1.1.1]Mivel a nagyobb vizek[=i23]et, hegyek[=i24]et már az ősi idők[=i25]ben elnevezte(i19)(i23, i24) valamilyen emberi közösség[i19], [K14.1.1.2]ezek a nevek[i04] pedig az évezredek[=i26] folyamán egyik nép[=i27]től a másik(i27)ig öröklődtek(i04), [K14.1.2]nem mindegyik(i23, i24)nek a nevét[i04](i23, i24) tudjuk(i08, i04) megfejteni, [K14.2^{oo}][K14.2.1^o][K14.2.1.1]sőt gyakran azt sem tudjuk(i08) eldönteni, [K14.2.1.2]milyen nyelvű népcsoport[i27] nevezte(i27)(i23, i24) el ([K14.2.2]-pl. *Duna, Tisza, Alpok*).

Ebben a reprezentációban a következő referenciaindexeket alkalmaztam:

név/tulajdonnév = i01	a szakember = i10	művészek = i20
köznév = i02	elavult szó = i11	álnév/művészi név = i21
személynév = i03	tájszó = i12	természet = i22
helynév = i04	idegen nyelv = i13	vizek = i24
jelentés = i05	keresztnév = i14	hegyek = i24
több évszázados vagy évezredes múlt = i06	eredeti magyar név = i15	ősi idők = i25
hangsor = i07	apa = i16	az évezredek = i26
a mai magyar ember = i08	szülők = i17	közelebből meg nem határozott nép = i27
vezetéknév = i09	ragadványnév = i18	
	közösség = i19	

1.1.1. A T1/1 horizontális kompozíciós organizációja

Egy szöveg horizontális kompozíciós organizációját a jelentés, a grammatikai megformáltság és az ábrázolt valóság síkján a lineáris folytonosságot és összefüggést — a szöveg szempontjából a korreferencialitást — biztosító eszközök teremtik meg. Az alábbi táblázat az egyes szövegmondatok közötti szemantikai és grammatikai kapcsolatot megteremtő eszközöket tekinti át:

Vizsgált szövegmondat-kapcsolatok	Kohéziót teremtő eszközök	Konnexitást teremtő eszközök
1. és 2. között	2: <i>így</i> (mellérendelő kötőszó) 1: <i>tulajdonnév, helynévnek, személynévnek</i> (felosztás, mezőösszefüggés)	
2. és 3. között	3: <i>azonban</i> (mellérendelő kötőszó) 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i> (variált ismétlés, korreferencia) 3.1/3.2: <i>mivel</i> (mellérendelő kötőszó)	<i>a személynevek és helynevek</i> (szövegelőzményből ismert elemek)
3. és 4. között	4: <i>vezetékneveink, Kovács, Nagy, Fazekas, Veres, Arany</i> (felosztás, mezőösszefüggés) 4: <i>vezetékneveink</i> (hiányos felosztás, mezőösszefüggés – 3: <i>személynév</i>) 4.1/4.2: <i>ezért</i> (mellérendelő kötőszó)	4.2: <i>sok</i> 4.2: <i>közülük</i> (névmási utalás, antecedens: <i>vezetékneveink</i>)
4. és 5. között	5: <i>viszont</i> (mellérendelő kötőszó) 5: <i>szakember</i> (kontextuális antonima – 3: <i>mai magyar ember</i>) 5: <i>Bartók, Balla, Dékány, Gerencsér, Molnos</i> (hiányos felosztás, mezőösszefüggés – 4: <i>vezetékneveink</i>) 5: <i>elavult szavak, tájszavak</i> (jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i> ; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i> ; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i> ; 4: <i>vezetékneveink</i>) 5.1/5.2: <i>mert</i> (kötőszó: ok-okozat)	5: sokat
5. és 6. között	6: <i>név, Novák, Hirt, Valentini</i> (teljes felosztás)	
6. és 7. között	7: <i>keresztneveink</i> (jelentésmező, mezőösszefüggés: – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i> ; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i> ; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i> ; 4: <i>vezetékneveink</i> , 5: <i>elavult szavak, tájszavak</i>) 7: <i>héber, görög, latin, germán, szláv, török</i> (teljes felosztás, mezőösszefüggés – 6: <i>idegen nyelvből</i>) 7.1/7.2: <i>nagy – kis</i> – antonimák, mezőösszefüggés)	7.2: <i>részük</i> (grammatikai utalás)

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

7. és 8. között	8: <i>magyar</i> (jelentésmező, mezőösszefüggés – 7: <i>héber, görög, latin, germán, szláv, török</i>) 8: <i>nevek</i> (variált ismétlés, korreferencia – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i> ; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i> ; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i> ; 4: <i>vezetékneveink</i> ; 6: <i>név</i>)	az eredeti magyar nevek (szövegelőzményből ismert elem)
8. és 9. között	9: <i>ember</i> (ismétlés, korreferencia – 3) 9: <i>nevét</i> (variált ismétlés, korreferencia – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i> ; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i> ; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i> ; 4: <i>vezetékneveink</i> ; 6: <i>név</i> ; 8: <i>nevek</i>)	
9. és 10. között	10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i> (hiányos felosztás, mezőösszefüggés – 2: <i>személynévnek</i> ; 3: <i>személynevek, személynév</i>)	10: <i>vezetéknevét, keresztnévét, apjától, öröklő, szülei</i> (grammatikai utalás – antece-dens: 9: <i>a legtöbb ember</i>)
10. és 11. között	11: <i>ragadványnevét</i> (jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i> ; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i> ; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i> ; 4: <i>vezetékneveink</i> ; 6: <i>név</i> ; 8: <i>nevek</i> ; 9: <i>nevét</i> ; 10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i>)	11: <i>ragadványnevét</i> (grammatikai utalás – antece-dens: 9: <i>a legtöbb ember</i>) 11: <i>rá</i> (névmási utalás – antece-dens: 9: <i>a legtöbb ember</i>) 11: <i>él-</i> (grammatikai utalás, egyes szám harmadik személy – antecedens: 9: <i>a legtöbb ember</i>)
11. és 12. között	12: <i>azonban</i> (mellérendelő kötőszó) 12: <i>nevét</i> (ismétlés, korreferencia – 9: jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i> ; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i> ; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i> ; 4: <i>vezetékneveink</i> ; 6: <i>név</i> ; 8: <i>nevek</i> ; 9: <i>nevét</i> ; 10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i>) 12: <i>álnevet, művészi nevet</i> (jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i> ; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i> ; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i> ; 4: <i>vezetékneveink</i> ; 6: <i>név</i> ; 8: <i>nevek</i> ; 9: <i>nevét</i> ; 10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i> ; 11: <i>ragadványnevét</i>) 12.1/12.2: <i>pedig</i> (mellérendelő kötőszó)	12: <i>nevét</i> (grammatikai utalás – 9: <i>a legtöbb ember</i>) 12: <i>megváltoztathatja</i> (grammatikai utalás – 9: <i>a legtöbb ember</i>) 12: <i>egyesek</i> (névmási utalás – 9: <i>a legtöbb ember</i>)

12. és 13. között	<p>13: <i>helyneveket</i> (variált ismétlés, korreferencia – 3: <i>helynevek, helynév</i>; jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i>; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i>; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i>; 4: <i>vezetékneveink</i>; 6: <i>név</i>; 8: <i>nevek</i>; 9: <i>nevét</i>; 10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i>; 11: <i>ragadványnevét</i>; 12: <i>álnevet, művészi nevet</i>)</p> <p>13: <i>közösség</i> (ismétlés, korreferencia – 11)</p>	<i>a helyneveket</i> (szövegelőzményből ismert elem)
13. és 14. között	<p>14: <i>közösség</i> (ismétlés, korreferencia – 13)</p> <p>14: <i>emberi</i> (variált ismétlés, korreferencia – 9: <i>ember</i>)</p> <p>14: <i>nevek</i> (ismétlés, korreferencia – 8; jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i>; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i>; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i>; 4: <i>vezetékneveink</i>; 6: <i>név</i>; 8: <i>nevek</i>; 9: <i>nevét</i>; 10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i>; 11: <i>ragadványnevét</i>; 12: <i>álnevet, művészi nevet</i>; 13: <i>helyneveket</i>)</p> <p>14: <i>nevét</i> (ismétlés, korreferencia – 9; jelentésmező, mezőösszefüggés – 1: <i>tulajdonnév, köznévből</i>; 2: <i>személynévnek, helynévnek</i>; 3: <i>személynevek, helynevek, helynév, személynév</i>; 4: <i>vezetékneveink</i>; 6: <i>név</i>; 8: <i>nevek</i>; 9: <i>nevét</i>; 10: <i>vezetéknevét, keresztnévét</i>; 11: <i>ragadványnevét</i>; 12: <i>álnevet, művészi nevet</i>; 13: <i>helyneveket</i>)</p> <p>14: <i>évezredek</i> (variált ismétlés, korreferencia – 3: <i>évezredes</i>)</p> <p>14: <i>Duna, Tisza, Alpok</i> (felosztás, mezőösszefüggés – 13: <i>helyneveket</i>)</p>	<p><i>a nagyobb vizeket, hegyeket</i> (ismert jelentésmezőhöz tartozó elemek);</p> <p><i>az ősi időkben</i> (ismert jelentésmezőhöz tartozó elem);</p> <p><i>az évezredek</i> (ismert jelentésmezőhöz tartozó elem)</p>
	14.1/14.2: <i>néptől / népcsoport</i> (jelentésmező, mezőösszefüggés)	<p>14.1.3: <i>mindegyiknek</i> (névmási utalás – 14.1.1: <i>vizeket, hegyeket</i>)</p> <p>14.2.2: <i>nevezte el</i> (grammatikai utalás – 14.1.1: <i>vizeket, hegyeket</i>)</p>

Ahogy a táblázatban látható, a szövegösszefüggést elsősorban kohezív eszközök teremtik meg:

A **kohézió** hordozói legjellemzőbben az azonos jelentésmezőbe tartozó kifejezések, amelyek általában egy-egy egységen belül teljes vagy hiányos fel-

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

osztást alkotnak, azaz hierarchikus (hiponima – hiperonima) viszonyban állnak egymással. A teljes szövegrész kohéziójában öt jelentésmező játszik lényeges szerepet: a név, az ember, a természet, az idő és a nyelvek jelentésmezője. Ezek közül legdominánsabb a név jelentésmezője által teremtett összefüggés.

Az egyes jelentésmezőkbe az alábbi kifejezéseket sorolhatjuk:

NÉV: *tulajdonnév, köznév, személynév, helynév, jelentés, hangsor, vezetéknev, keresztnév, ragadványnév, álnév, művészi név, elavult szó, tájszó, eredeti magyar név;*

EMBER: *a mai magyar ember, a szakember, apa, szülő, közösség, művész, emberi közösség, nép, népcsoport;*

TERMÉSZET: *természet, vizek, hegyek;*

IDŐ: *évszázados, évezredes, múlt, ősi idők, évezredek;*

NYELVEK: *magyar, idegen nyelv, héber, görög, latin, germán, szláv, török.*

E kulcsszavak és a körjük szerveződő jelentésmezők segítségével a szövegrész tartalmát valahogy így körvonalazhatnánk: az elemzett szövegrész a NEVEK — ezen belül a személynévek és a helynévek — keletkezési IDEJÉRŐL és a névadás fő körülményeiről szól, úgymint a név adóiról, választóiról (KÖZÖSSÉG, NÉP, APA, SZÜLŐ, MŰVÉSZEK), a nevek eredetéről (milyen NYELV-ből származnak), illetve a nevek viselőiről (HEGYEK, VIZEK, TERMÉSZETI JELENSÉGEK). Nézőpont kérdése, hogy ezeket e jelentésmezőket a *név* hívószó köré szerveződő tudáskeret részhalmozainak tartjuk-e, vagy pedig önálló részleges tudáskereteknek. Célszerűbbnek tűnik különálló tudáskeretként vizsgálni őket, amelyek más kontextusban más-más tudáskeretekkel összefonódva teremthetnek összefüggést.

A **konnexitás** hordozói — ahogy ez a táblázat adataiból is kiderül — leginkább a birtokos személyragok és a névmási utalások, illetve a grammatikai összefüggés létrehozásában szerepet játszik a határozott névelők egy része is, valamint elvétele az ellipsis jelentéstapadásos formája. A konnexitás — ami leginkább valamilyen verbális mondat- vagy szövegelem hiányával jár együtt — mint szövegösszetartó erő nem kap nagy szerepet a szaknyelvi szövegben, mivel erre a szövegtípusra a kifejtettség jellemző. A konnexitás eszközeinek vizsgálatakor feltűnik, hogy ezek az eszközök szinte kivétel nélkül olyan szóalakokban fordulnak elő, amelyek valamelyik jelentésmező elemeként egyben kohéziós eszközök, a tudáskeret tartozékai: 3: **a** *személynevek és helynevek* (szövegelőzményből ismert elemek); 4: *sok* (ti. vezetéknev), *közülük* (antecedens: 4: *vezetékneveink*); 5: *sokat* (ti. vezetéknevet); 7: *részük* (antecedens: 7: *keresztneveink*); 8: **az** *eredeti magyar nevek* (szövegelőzményből ismert elem); 10: *vezetéknevét, keresztnévét, apjától, öröklé, szülei* (antecedens: 9: *a legtöbb ember*); 11: *ragadványnévét* (antecedens: 9: *a legtöbb ember*); 11: *rá* (antecedens: 9: *a legtöbb ember*); 11: *él-* (antecedens: 9: *a legtöbb ember*); 12: *nevét* (antecedens –

9: *a legtöbb ember*); 12: *megváltoztathatja* (antecedens: 9: *a legtöbb ember*); 12: *egyesek* (antecedens: 9: *a legtöbb ember*); 13: *a helyneveket* (szövegelőzményből ismert elem); 14: *mindegyiknek, nevezte el* (antecedens: *vizeket, hegyeket*), *a nagyobb vizeket, hegyeket* (ismert jelentésmezőhöz tartozó elemek), *az ősi időkben* (ismert jelentésmezőhöz tartozó elem), *az évezredek* (ismert jelentésmezőhöz tartozó elem).

A kohéziós és konnexiós eszközök működésének feltétele egyaránt az, hogy megfelelően mozgósítani tudják a szövegben kifejezett tényállásokra vonatkozó tudásunk elemeit. Petőfi S. János szerint „ezeknek a tudáselemeknek egy része egy enciklopédikus szótár (tezaurusz) tartalmához tartozónak — és ennek következtében a kohéziórelációk rendszert képező alapjának — tekinthető, másik része viszont csak adott kontextusokban feltételezett konstringenciarelációkból vezethető le.” (Petőfi 2004: 17) Mivel azonban a szaknyelvi szövegek interpretációja általában nem függ az adott kontextustól — ahogy Szikszainé Nagy Irma fogalmaz: „A hivatalos, szakmai szövegek értelme a szavak szótári jelentéséből fakadó litterális jelentésből adódik” (Szikszainé Nagy 1999: 161) — a szaknyelvi szövegek nyelvi síkon megjelenő kohéziórelációi a kifejezett tényállások közötti konstringenciarelációktól eltekintve is vizsgálhatók.

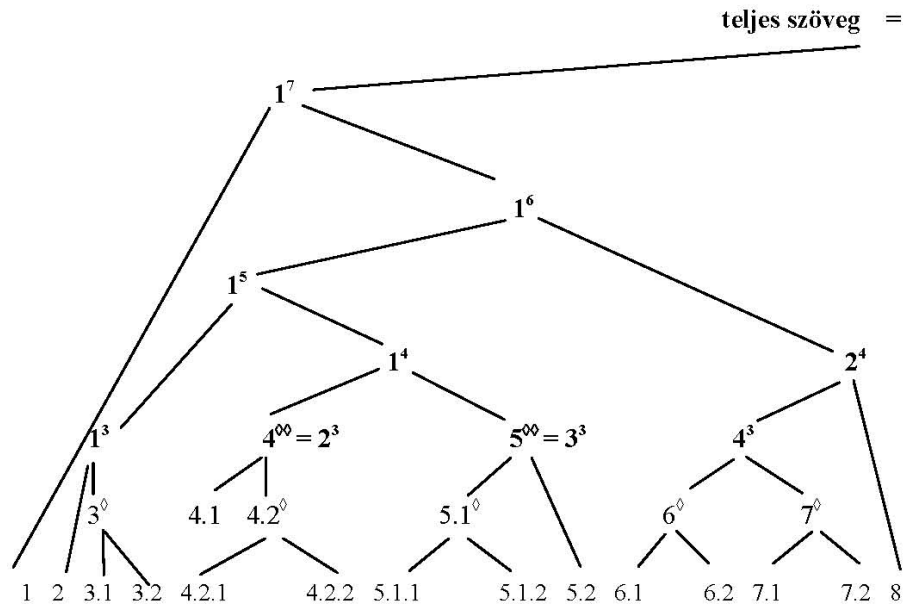
1.1.2. A T1/1 vertikális kompozíciós organizációja

A következő lapon látható — a referenciaindexekkel ellátott T1/2 alapján létrehozott — ágrajzban a „K..” szimbólumok nemcsak a mikrokompozíciós egységeket jelzik, hanem egyben az egyes mikrokompozíciós egységek által jelölt tényállásokat is. Az ágrajzon kívül a tényállások konstringenciáját (szerves összefüggését) kifejezésre juttató kapcsolóelemeket is sorra vesszük.

Az egyes mikrokompozíciós egységek az alábbi kötőelemek révén kapcsolódnak össze komplexebb mikrokompozíciós egységekké:

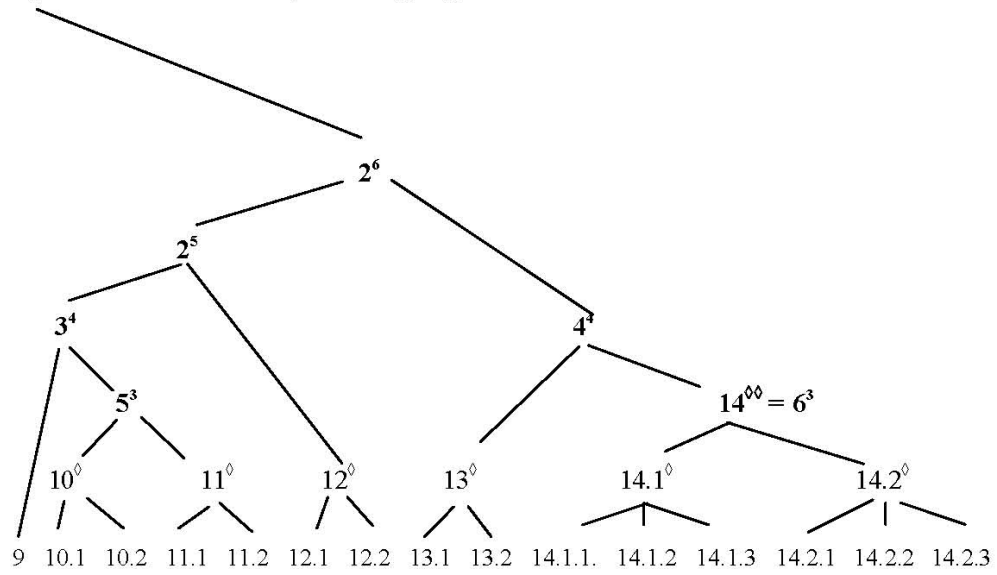
- 3°: egy tényállást (K3.2: *gyakran csak értelmetlen, pusztá hangsor a mai magyar ember számára*) és okát (K3.1: *rendszerint több évszázados vagy évezredek múlta tekintenek vissza*) összekötő konstringens kapcsolat; mindkét tényállás szereplői *a személynevek[i03]* és *helynevek[i04]*.
- 4.2^o: egy tényállást (K4.2.1: *érthető közülnük*) és részletezését (K4.2.2: *mint /érthető/*) összekötő konstringens kapcsolat, a K4.1.2-ben kifejtett és a K4.2.2-be beleérthető tényállás szereplői a következő vezetéknevek: *Kovács, Nagy, Fazekas, Veres, Arany*.
- 5.1^o: egy tényállást (K5.1.1: *csak a szakember tud megfejteni*) és részletezését (K5.1.2: *mint /csak a szakember tudja megfejteni/*) összekötő konstringens kapcsolat, a K5.1.1-ben kifejtett és a K5.1.2-be beleérthető tényállás szereplői egyaránt a következő vezetéknevek: *Bartók, Balla, Dékány, Gerencsér, Molnos*.

- 6°: egy tényállást (K6.1: *idegen nyelvből való*) és részletezését (K6.2: *mint /idegen nyelvből való még/*) összekötő konstingens kapcsolat, a K6.1-ben kifejtett és a K6.2-be beleérthető tényállás elszenvedői egyaránt a következő vezetéknevek: *Novák, Hirt, Valentini*.
- 7°: egy tényállást (K7.1: *nagy része héber, görög vagy latin eredetű*) és kontextuális ellentétét (K7.2: *kisebb részük germán, szláv vagy török*) összekötő konstingens kapcsolat, a K7.1-ben és a K7.2-ben kifejtett tényállás szereplői egyaránt a *keresztneveink*[=i14](i08).
- 10°: egy tényállást (K10.1: *apjától öröklí*) és egy hozzá kapcsolódó tényállást (K10.2: *rendszerint szülei határozzák meg*) összekötő konstingens kapcsolat, a K10.1-ben és a K10.2-ben kifejtett tényállás szereplőit a hiányos felosztás mezőösszefüggést teremtő viszonya kapcsolja össze: a K10.1-ben kifejtett tényállás szereplője a *vezetéknév*[i09](i08) (amely a legtöbb ember[i08] vezetékneveként értendő), a K10.2-ben kifejtett tényállás a *keresztnevét*[i14](i08) (amely a legtöbb ember[i08] keresztneveként értendő).
- 11°: egy tényállást (K11.1: *esetleges ragadványnevét az a közösség ruhazza rá*) és e tényállás egyik elemét kifejtő másik tényállást (K11.2: *amelyben él*) összekötő konstingens kapcsolat, a K11.1-ben és a K11.2-ben kifejtett tényállás szereplője a legtöbb ember[i08], amely a K9-ben van kifejtve, a K11.1 és a K11.2 tényállásban grammatikai elem utal rá: *ragadványnevét*[=i18](i08); *él*(i08).
- 12°: egy tényállást (K12.1: *nevét hivatalosan is megváltoztathatja*) és egy hozzá kapcsolódó másik tényállást (K12.2: *álnevet (művészi nevet) választanak maguknak*) összekötő konstingens kapcsolat, a K12.1-ben kifejtett tényállás szereplője a *legtöbb ember*[i08], amely a K9-ben van kifejtve, a K12.2-ben kifejtett tényállás a legtöbb ember egy halmaza: *egyese*(i08) (*főleg művészek*[=i20]), tehát a két tényállás szereplői között egész-rész kapcsolat van.
- 13°: egy tényállást (K13.1: *a helyneveket rendszerint egy közösség adja*) és a tényállásban kifejtett cselekvés célját megfogalmazó tényállást (K13.2: *a természetben könnyebben tájékozódhassék*) összekötő konstingens kapcsolat, mindkét tényállás szereplője *egy közösség*[i19].
- 14.1.1^o: egy tényállást (K14.1.1.1: *a nagyobb vizeket, hegyeket már az ősi időkben elnevezte valamilyen emberi közösség*) és a tényállásban kifejtett tartalommal időrendi kapcsolatban lévő tényállást (K14.1.1.2: *ezek a nevek az évezredek folyamán egyik néptől a másikig öröklődtek*) összekötő konstingens kapcsolat. A két tényállást az kapcsolja össze, hogy a K14.1.1.1 tényállásban kifejeződő cselekvés (*elnevezte*) eredményei a K14.1.1.2 tényállás szereplői: *ezek a nevek*[i24].

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

nyolcadfokú makrokompozíciós egység

- 14.2.1[◊]: egy tényállást (K14.2.1.1: *gyakran azt sem tudjuk eldönteni*) és a tényállásban kifejtett cselekvés tárgyát kifejtő tényállást (K14.2.1.2: *milyen nyelvű népcsoport nevezte el*) összekötő konstingens kapcsolat.
- 1³: egy elemi tényállást (K2: *minden személynévnek és helynévnek volt eredetileg jelentése is*) és egy komplex tényállást (K3[◊]) összekötő konstingens kapcsolat. Az elemi és a komplex tényállás szereplői is a *személynevek*[i03] és a *helynevek*[i04].
- 4^{◊◊} = 2³: egy elemi tényállást (K4.1: *vezetékneveink csupán néhány száz évesek*) és egy komplex tényállást (K4.2[◊]) összekötő konstingens kapcsolat. Az elemi és a komplex tényállás szereplői is a *vezetékneveink*[=i09] (mindkét tényállásban a kifejezett cselekvés alanyaként).
- 5^{◊◊} = 3³: egy komplex tényállást (K5.1[◊]) és egy elemi tényállást (K5.2: *ma már elavult szavakból vagy tájszavakból keletkeztek*) összekötő konstingens kapcsolat. A komplex és az elemi tényállás szereplői is a *vezetékneveink*[=i09] (K5.1-ben a cselekvés tárgyaként, K5.2-ben a cselekvés alanyaként.)
- 4³: egy komplex tényállást (K6[◊]) és egy másik komplex tényállást (K6[◊]) összekötő konstingens kapcsolat. A két komplex tényállást az *idegen nyelv* és az ő jelentésmezőjébe tartozó kifejezések, mint *héber, görög, latin, germán, szláv, török* összetevők közötti jelentésviszony kapcsolja össze, illetve az, hogy ezek mindegyike a vezetéknevekre vonatkozik.
- 5³: egy komplex tényállást (K10[◊]) és egy másik komplex tényállást (K11[◊]) összekötő konstingens kapcsolat. A két komplex tényállást az kapcsolja össze, hogy mindegyikben kifejezett cselekvés szereplője a *legtöbb ember*[i08], amelyre grammatikai elemek utalnak: K10.1: *vezetéknevét*[i09](i08) *apjá*[=i16](i08)*tól örökl*(i08)(i09); K10.2: *keresztnevét*[i14](i08), *szülei*[=i17](i08); K11.1: *ragadványnevét*[=i18](i08), *rá*(i08); K11.2: *él*(i08).
- 14.1^{◊◊}: egy komplex tényállást (K14.1.1[◊]) és a komplex tényállásban kifejtett cselekvés következményét kifejtő tényállást (K14.1.2: *nem mindegyiknek a nevét tudjuk megfejtteni*) összekötő konstingens kapcsolat. A K14.1.2 tényállást a *nem mindegyik*(i24, i25)*nek a nevét*[i04](i24, i25) szerkezetes összetevője kapcsolja a K14.1.1[◊] komplex tényállás egységeihez a következőképpen: a *mindegyik* és a *nevét* birtokos személyragja utal a K14.1.1.1-beli *a nagyobb vizek*[=i24]*et, hegyek*[=i25]*et* összetevőjére; a *nevét* pedig a K14.1.1.2-beli *nevek* variált ismétlése.
- 14.2^{◊◊}: egy komplex tényállást (K14.2.1[◊]) és a komplex tényállásban kifejtett cselekvésre adott példákat kifejtő tényállást (K14.2.2: *pl. Duna, Tisza, Alpok*) összekötő konstingens kapcsolat.
- 1⁴: egy komplex tényállást (K4^{◊◊}) és egy másik komplex tényállást (K5^{◊◊}) összekötő konstingens kapcsolat. A két komplex tényállást az kapcsolja össze, hogy mindkettő szereplői a *vezetékneveink*[=i09], amelyre grammatikai esz-

- közök utalnak: K4.2[◊]: *sok*(i09), *közülük*(i09); K5.1[◊]: *sokat*(i09), K5.2: *kelekeztek*(i09).
- 2⁴: egy komplex tényállást (4³) és egy elemi tényállást (K8) összekötő konstringens kapcsolat. A komplex tényállást és az elemi tényállást a *nyelv* és az ő jelentésmezőjébe tartozó kifejezések, mint *héber, görög, latin, germán, szláv, török, magyar* összetevők közötti jelentésviszony kapcsolja össze, illetve az, hogy ezek mindegyike a nevekre (K6.1: *név*[i03]; *keresztnevin*[=i14](i08); *az eredeti magyar nevek*[=i15]) vonatkozik.
- 3⁴: egy elemi tényállást (K9) és egy komplex tényállást (5³) összekötő konstringens kapcsolat. Az elemi tényállást és a komplex tényállást egyrészt a tényállásokban kifejtett cselekvések közös alanya (*a legtöbb ember*[i08] — K10.1: *vezetéknevét*[i09](i08) *apj*[=i16](i08)*tól örökli*(i08)(i09); K10.2: *keresztnevét*[i14](i08), *szülei*[=i17](i08); K11.1: *ragadványnevét*[=i18](i08), *rá*(i08); K11.2: *él*(i08).) kapcsolja össze; másrészt pedig a mezőösszefüggésen alapuló felosztás viszony a K9-beli *nevét*[i03](i08), a K10.1-beli *vezetéknevét*[i09](i08), a K10.2-beli *keresztnevét*[i14](i08) és a K11.1-beli *ragadványnevét*[=i18](i08) között.
- 14^{◊◊} = 4⁴: egy komplex tényállást (K14.1^{◊◊}) és egy másik komplex tényállást (K14.2^{◊◊}) összekötő konstringens kapcsolat. A két komplex tényállást az kapcsolja össze, hogy mindkettő szereplői a *a nagyobb vizek*[=i24] és *hegyek*[=i25], amelyekre grammatikai eszközök utalnak: K14.1.2: *nem mindegyik*(i24, i25)*nek a nevét*[i04](i24, i25); K14.2.1.1: *nevezte*(i28)(i24, i25) *el*; K14.2.2: *Duna, Tisza, Alpok*.
- 1⁵: egy komplex tényállást (1³) és egy másik komplex tényállást (1⁴) összekötő konstringens kapcsolat. A két komplex tényállást a K2-beli *jelentése* összetevő jelentésmezőjébe tartozó kifejezések kapcsolják össze: K3.2: *értelmetlen, puszta hangsor*; K4.2.1: *érthető*; K5.1.1: *megfejtteni*.
- 2⁵: egy komplex tényállást (3⁴) és egy másik komplex tényállást (K12[◊]) összekötő konstringens kapcsolat. A két komplex tényállást egyrészt a személynévadás és -kapás jelentésmezőjébe tartozó kifejezések (*választja meg, örökli, határozzák meg, ruházza rá, megváltoztathatja, választanak*); másrészt pedig a mezőösszefüggésen alapuló felosztás viszony a K9-beli *nevét*[i03](i08), a K10.1-beli *vezetéknevét*[i09](i08), a K10.2-beli *keresztnevét*[i14](i08), a K11.1-beli *ragadványnevét*[=i18](i08), és a K12.2-beli *álnevet*[=i21] (*művészi nevet*[=i21]) közötti viszony kapcsolják össze.
- 3⁵: egy komplex tényállást (K13[◊]) és egy másik komplex tényállást (4⁴) összekötő konstringens kapcsolat. A két komplex tényállás közötti legkézzelfoghatóbb kapcsolatot a helynevek adására jellemző forrás, a *közösség* jelentésmezője teremti meg: K13.1: *egy közösség*[i19]; K14.1^{◊◊}: *valamilyen emberi közösség*[i19]; *egyik nép*[=i28]*től a másik*(i28)*ig*; K14.2^{◊◊}: *nép*csoport[i28].

- 1⁶:** egy komplex tényállást (1⁵) és egy másik komplex tényállást (2⁴) összekötő konstingens kapcsolat. A két komplex tényállás közötti kapcsolatot a személynevek eredetének és jelentésének jelentésmezőjébe tartozó kifejezések közötti összefüggés teremti meg: K2: *eredetileg jelentése*; K3[◊]: *múltra tekintenek vissza, értelmetlen*; K4^{◊◊}: *néhány száz évesek, érthető*; K5^{◊◊}: *keletkeztek*; K7[◊]: *eredetű*; K8: *eredeti*.
- 2⁶:** egy komplex tényállást (2⁵) és egy másik komplex tényállást (3⁴) összekötő konstingens kapcsolat. A két komplex tényállás közötti kapcsolatot a személynevek és helynevek adásának, tehát általában véve a névadásnak a jelentésmezőjébe tartozó kifejezések közötti összefüggés teremti meg: K9: *választja meg*; K10[◊]: *örökli, határozzák meg*; K11[◊]: *ruházza rá*; K12[◊]: *megváltoztathatja, választanak*; K13[◊]: *adja*; K14^{◊◊◊}: *elnevezte, öröklődtek, nevezte el*.
- 1⁷:** egy komplex tényállást (1⁶) és egy másik komplex tényállást (2⁶) összekötő konstingens kapcsolat. A két komplex tényállás közötti kapcsolatot a személynevek és helynevek jelentésmezőjébe tartozó összes névtípus által teremtett jelentés-összefüggés teremti meg: K2: *személynév[=i03]nek, helynév[=i04]nek, jelentése[=i05](i03, i04)*; K3[◊]: *a személynevek[i03], helynevek[i04], tekintenek(i03, i04) vissza, helynév[i04], személynév[i03]*; K4^{◊◊}: *vezetékneveink[=i09], sok(i09), közülük(i09), Kovács, Nagy, Fazekas, Veres, Arany*; K5^{◊◊}: *sokat(i09), Bartók, Balla, Dékány, Gerencsér, Molnos, keletkeztek(i09)*; K6[◊]: *név[i03], Novák, Hirt, Valentini*. K7[◊]: *keresztneveink[=i14](i08)*; K8: *az eredeti magyar nevek[=i15] száma(i15)* K9: *választja(i08)(i03) meg a nevet[i03](i08)*; K10[◊]: *vezetéknevét[i09](i08), örökli(i08)(i09), keresztnevét[i14](i08), határozzák(i14)(i17) meg*; K11[◊]: *ragadványnevét[=i18](i08), ruházza(i19)(i18)*; K12[◊]: *nevét[i03](i08), megváltoztathatja(i08)(i03), álnevet[=i21], művészi nevet[=i21]*, K13[◊]: *a helyneveket[i04], adja(i19)(i04)*; K14^{◊◊◊}: *ezek a nevek[i04], öröklődtek(i04), a nevet[i04](i24, i25) tudjuk(i08, i04), Duna, Tisza, Alpok*.
- teljes szöveg (1⁷):** egy elemi tényállást (K1) és egy komplex tényállást (1⁷) összekötő konstingens kapcsolat, amelyet a K1-beli *tulajdonnév* és az 1⁷-beli *személynév*hez és *helynév*hez kötődő korreferencialánc teljes felosztás viszonya teremt meg (hiperonima: *tulajdonnév*; hiponimák: *helynév, személynév, vezetéknev, keresztnev, ragadványnév, álnév, művésznév*)

Látható tehát, hogy az egyes mikorkompozíciós egységeket komplexebb mikrokompozíciós egységgé összekapcsoló elemek kivétel nélkül valamely tudáskerethez tartoznak.

1.2. A szótár mint jelentések és jelentésviszonyok halmaza

Ahogy a bevezetőben Petőfi S. nyomán említettük, a szöveg, így a szaknyelvi szöveg összefüggésének is feltétele az adott szöveg által jelölt tényálláskonfiguráció összefüggése, azaz a szöveg konstringenciája. Egy szöveget akkor tartunk konstringensnek, ha ismerjük azokat a tudáselemeket, amelyeket a szöveg által kifejezett tényálláshoz tartozónak gondolunk. E tudáselemek egy része független az adott kontextustól, másik része a kontextusfüggő interpretáció során aktivizálódik. A kontextustól független, azaz prototipikusnak tartható elemek közül a statikus jelentésűek tudáskeretet, a dinamikus jelentésűek pedig forgatókönyvet alkotnak. Az elemzett szaknyelvi szövegrész — és általában a szaknyelvi szövegek — esetében az interpretáció a tudáskeret elemeit, azaz a statikus jelentésű elemeket mozgósítja, forgatókönyv típusú fogalmi séma nem értelmezhető.

Ahogy a fenti elemzésből kiderül, egy szaknyelvi (illetve az adott szövegben szaknyelvinek tekinthető) szavakat, kifejezéseket tartalmazó szótár döntően (de lehetséges, hogy kivétel nélkül) litterális jelentésű elemek halmaza. A szövegkohézió vizsgálatának szempontjából ennek abban van jelentősége, hogy a szótár elemei mint valamely szövegben érvényesülő potenciális tudáskeretelemek (aktuális kontextus figyelembe vétele nélkül) rendszerelvéen vizsgálhatók, ahol a rendszer a szótárbeli elemekből és a köztük lévő relációkból tevődik össze.

A választott szövegrésszel kapcsolatban legmeghatározóbban egy **név**-tudáskeret „megnevezéséről és részleges kifejtéséről” beszélhetünk. A megnevezéssel a címben találkozunk, a részleges kifejtéssel a szövegrészben. Mivel a szövegrész a nevek keletkezéséről szól, a szövegrész témaazonosságához, illetve -folytonosságához a névtípusokon kívül a néveredetnek, a névkeletkezés idejének, a névadás motivációjának, illetve a névadóknak a jelentésmezőjébe tartozó kifejezések is hozzájárulnak (l. az 1.1.1-ben ismertetett tudáskereteket). Az itt következő általános észrevételek alapjául — az egyszerűség kedvéért — csupán a szövegrész fő tudáskerete, a *név*-tudáskeret szolgál.

E tudáskeret alapelemeihez a *Magyar értelmező kéziszótár* a következő értelmezéseket rendeli:

név: 1. Valaminek a megjelölésére, azonosítására és másoktól való megkülönböztetésére használt szó, kifejezés. *Mi a neve ennek a virágnak?* | A szó hangalakja. ~ és jelentés. 2. Tulajdonnév. *Földrajzi* ~. 3. Személynév. *Női* ~.

álnév: A valódi név helyett önkényesen használt név. ~en ír.

elavult szó:

elavult: Ami (rég) kiment a divatból, a használatból. ~ szavak.

szó: A nyelvnek meghatározott hangalakú és jelentésű, viszonylag önálló egysége.

eredeti magyar név:

eredeti: A maga nemében időben az első, és egy vagy több későbbinek alapjául vagy forrásául tekinthető. *Az ~ javaslat.*

magyar: Tömegében Magyarországon élő, finnugor <nép>, illetve ehhez vagy Magyarországhoz tartozó, vele kapcsolatos, rá jellemző.

hangsor: Egymást követő beszédhangok együttese.

helynév: Helységek, illetve földrajzi alakulatok (dűlő, folyó stb.) neve (pl. *Kékes*).

idegen nyelv:

idegen: Valakihez való viszonyában annak szűkebb közösségén kívül álló, ismeretlen <személy>.

nyelv: Szavakat alkotó beszédhangokból álló jelrendszer mint a gondolatok kifejezésének és a társadalmi érintkezésnek az eszköze. *Ért valamilyen ~en.*

jelentés: Az a gondolati, érzelmi, akarati tartalom, amelyet valamely szó, nyelvi jel a tudatban felidéz(het). *A szó ~ei.* | Az a gondolati tartalom, amelyre valamely (egyezményes) jel(kép) utal. *A nyíllal átlőtt szív ~e.*

keresztnév: Utónév.

köznév: Nem tulajdonnévi jelentésű főnév (pl. *fa, tűz, ész*).

művésznév: Némely művészek a nyilvánosság előtt használt álneve.

ragadványnév: A hivatalos névvel rendszerint együtt használt (tréfás v. gúnyos) megkülönböztető személynév (pl. *Görbe Balogh István*).

személynév: Személyt jelölő tulajdonnév. | Utónév, keresztnév.

tájszó: Csak nyelvjárás(ok)ban használt, illetve ott a köznyelvitől eltérő hangalakú vagy jelentésű szó.

tulajdonnév: Személynek, állatnak vagy dolognak azonosító és megkülönböztető szerepű, egyedi neve (pl. *Olívia, Duna*).

vezetéknév: (Magyar) családnév.

A név-tudáskeret itt felsorolt elemei és értelmezéseik közötti kapcsolat nyilvánvaló, mivel a tudáskeret elemeinek nagy része a *név* terminussal jelölt valószínűségi egység — a tudományosságra nagyon jellemző — kategorizálásának eredménye, ami által az elemek közötti jelentésbeli kapcsolódás még explicitebbé válik (például: a vezetéknév, a keresztnév, a ragadványnév, a művészi név és az álnév is a személynév kategóriájába tartozik; a személynév és a helynév is tulajdonnév; a tulajdonnév és a köznév is név).

A fenti név-tudáskeret — de ugyanígy bármilyen tudáskeret — elemeihez rendelt definíciók közötti összefüggéseket Petőfi S. János szerint személetesen tudja megmutatni egy tezaurusz, amelyben bármely címszóhoz rendelt értelme-

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

zés úgy jön létre, hogy a címszó tudáskeretéhez tartozó szavakat logikai és jelentésbeli összefüggések alapján rendezzük el. (Az alábbi reprezentáció struktúrája megegyezik a Petőfi S. János által használt Soergel-féle táblázat szerkezetével: oszloponként követik egymást: a kategóriák rövidített elnevezései; a kategóriák magyar nevei; a név kulcsszóhoz rendelhető nyelvi elemek a kategóriáknak megfelelően.) A *név* szóhoz rendelhető teaurusz-szócikket az alábbi formában képzelhetjük el:

	<i>kulcsszó</i> (descriptor)	<i>név</i>
<i>SY</i>	szinonim terminus	
<i>EQ</i>	ekvivalens terminus	<i>elnevezés, tulajdonnév</i>
<i>TR</i>	fordítás /translation/	<i>Name</i>
<i>DEF</i>	explicáció /definition/	Valaminek a megjelölésére, azonosítására és másoktól való megkülönböztetésére használt szó, kifejezés. <i>Mi a neve ennek a virágnak?</i> A szó hangalakja. ~ és jelentés. 2. Tulajdonnév. <i>Földrajzi ~. 3. Személynév. Női ~.</i>
<i>SN</i>	tartomány /scope note/	
<i>SF</i>	szemantikai elemei /sem. factors are/	<i>saját</i>
<i>ISF</i>	szemantikai elem /is sem. factor of/	
<i>FIELD</i>	tematikai csoport /thematic group/	
<i>CAT</i>	kategória [anyag, tulajdonság stb.]	
BT	szélesebb /broader/ értelmű terminusok	
<i>BT-LOG</i>	logikai értelemben véve	<i>szó</i>
<i>BT-WH</i>	egész /whole/ értelemben véve	<i>nyelv</i>
<i>BT-CON</i>	más módon kapcsolódó	
NT	szűkebb /narrower/ értelmű terminusok	
<i>NT-LOG</i>	logikai értelemben véve	
<i>NT-PT</i>	rész /part/ értelemben véve	<i>tulajdonnév, köznév, személynév, helynév, ragadványnév, álnév, művésznév</i>
<i>NT-CON</i>	más módon kapcsolódó	<i>névnap, névadás, névjegy, keresztelő</i>
COL	társ /collateral/ terminusok	
<i>COL-LOG</i>	logikai értelemben véve	
<i>COL-PT</i>	rész /part/ értelemben véve	
<i>COL-CON</i>	más módon kapcsolódó	
ASC	asszociált terminusok	
<i>ASCR</i>	reflexív módon asszociált	
<i>ASCT</i>	asszociált –hoz /to/	<i>személy, hegy, város, falu, állat stb.</i>
<i>ASCF</i>	asszociált –ból /from/	
<i>EC</i>	empirikusan kapcsolódó	

Egy integratív teaurusz-szócikk struktúrája

Petőfi S. János szerint a szövegösszefüggés vizsgálatának szempontjából „nagyobb relevanciájú a *dokumentációs teauruszok* struktúrájának elemzése. Ezeket a teauruszokat azért hozták létre, hogy ha egy adott tárgyra/jelenségre vonatkozó dokumentumokat keresünk egy számítógépben tárolt dokumentumhalmazban, a szóban forgó tárgyra/jelenségre utaló *kulcsszóból* kiindulva, az általa jelölt fogalomhoz bármilyen jelleggel, de szisztematikusan kapcsolódó közeli és távoli fogalomhoz könnyen el tudjunk jutni, hogy azután az azokra utaló nyelvi kifejezéseket további kereső kérdéseinkben fel tudjuk használni.” (Petőfi 2004: 19)

2. Formalizálható összefüggések a szótárban

Petőfinek fenti megállapításával hozható összefüggésbe az általunk **Szóháló** névre keresztelt elemzési módszer, amely a szövegkohézió hátterében álló tudáskeret elemei közötti összefüggéseket az ezekhez az elemekhez rendelhető definíciók közötti kapcsolatok formalizált vizsgálata alapján írja le.

Ez a megközelítés az alábbi kérdésekre keresi a választ:

Hány lépésben lehet eljutni egy tudáskeret egyik összetevőjétől ugyanazon tudáskeret másik összetevőjéig az egyes összetevők definícióinak elemein keresztül?

Ez a művelet egy kiindulópontként (továbbiakban: forrásként) és egy végpontként (továbbiakban: célként) választott elem távolságát elemzi; mind a forrás, mind a cél ugyanannak a tudáskeretnek az eleme. Az azonos tudáskeretbe tartozó szavak szótárára vonatkozó vizsgálat eredményei összevetendők tetszőleges ugyanennyi szóra vonatkozó adattal.

Hány lépésben lehet eljutni egy adott szöveg egyik tudáskeretének elemeitől ugyanazon szöveg egy másik tudáskeretének elemeihez?

Ez a művelet egy forrás és egy cél távolságát elemzi; a forrás és a cél ugyanannak a szövegnek különböző tudáskeretébe tartozik. Az ugyanazon szöveghez (azaz azonos témához) tartozó különböző tudáskeretek közötti kapcsolatot jellemző mutató szintén összevetendő a tetszőleges ugyanennyi szóra vonatkozó adattal.

Egy adott szó (kulcsszó) milyen szavak definíciójában szerepel?

A talált szavak nagy biztonsággal beletartoznak a kulcsszó tudáskeretébe.

Milyen a lépések száma szerinti eloszlás egy szövegre jellemző tudáskeretek elemeiből álló halmaz szavai közötti távolságokat tekintve?

A szám adatok összevetendők egy tetszőleges szavakból álló korpusz eloszlásának adataival.

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

A vizsgálat alapjául egy speciális — szövegre szabott — szótár szolgál:

A szótár az elemzett szövegrészt véve alapul 44 szócikket tartalmaz, azokat a szavakat, amelyek a szövegrész meghatározó tudáskereteiben szerepelnek, így az elemzett szöveg szemantikai összefüggéséhez is hozzájárulnak

A címszavak kétfélek: egyrészt a szövegben szereplő, referenciaindexekkel ellátott (főnévi tulajdonságú) szavak tartoznak közéjük; másrészt pedig azok a (nem főnévi tulajdonságú) szavak, amelyek referenciaindexet nem kaptak, de a szövegkohézióhoz hozzájárulnak, mint pl.: *héber, görög, latin* stb.

Az egyes címszavak definíciói a *Magyar értelmező kéziszótár* második, változatlan kiadásából valók (szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1975);

A címszóként álló szónak csak az a referenciális értéke van megadva, amely az elemzett szövegben aktualizálódik.

Azoknak a szerkezetes kifejezéseknek a jelentését, amelyek esetében a teljes szerkezet jelentése járul hozzá a szövegkohézióhoz, olyan módon adjuk meg, hogy a szerkezet összetevőit címszóként kezelve ezek fogalmi referenciáját egyenként definiáljuk (pl. az *elvont* szóhoz két definíció tartozik, az *elvont* és a *szó* definíciója).

Megjegyzés: Természetesen hiányosságként vetődhet fel annak figyelmen kívül hagyása, hogy bármely szó jelentése többféleképpen — más-más szavakat használva — is megadható. E felvetés elkerülése végett szolgál alapul a *Magyar értelmező szótár* mint a jelentésdefiníciók valamiféle standardja.

Ennek értelmében az itt ismertetett célra szolgáló szótár kiegészül a szövegösszefüggést teremtő további négy — a név-tudáskeretnél jóval kevesebb elemű — tudáskeretnek az elemeivel: az *ember*-tudáskeretével, a *múlt*-tudáskeretével, a *nyelvek* tudáskeretével és a *természet*-tudáskeretével, tehát az alábbi címszavakkal és ezek definíciójával:

Az ember-tudáskeret elemei:

a mai magyar ember (általában):

mai: A beszélő korában élő, működő, érvényes; jelenlegi. *A ~ nők. ~ pénzben.*

magyar: (l. fent)

ember: Meghatározatlan személy, valaki, akárki. *Megesik ilyesmi az ~rel.*

apa: Az a férfi, akinek gyermeke van. *Fiatal ~. | Valakinek az apja: az, aki nemzette.*

közösség: Közös élet- vagy munkaviszonyok között élő, illetve közös eszmék, célok által egyesített emberek csoportja. *Az egyén és a ~ viszonya.*

szülő: Apa, illetve anya. *A ~k:* az apa és az anya (együttvéve).

művész: A művészet valamely ágában alkotó tevékenységet folytató (képesített) személy.

nép: Nagyobb emberi közösség, amelyet a közös nyelv, a (részben) közös eredet és a közös hagyományok fűznek össze. *A magyar ~; az afrikai ~ek.*

nép csoport: Valamely népnek néprajzilag, nyelvjárásban elkülönülő, illetve más népben kisebbséget alkotó csoportja.

szakember: Valamely tudomány(ága)t, szakmát (alaposan) ismerő és (hivatásszerűen) művelő személy.

A múlt-tudásköri elemek:

évezred: Ezer évből álló időszak. | Ez mint az időszámításunk kezdetétől számított időegység. *A 2. ~.*

ős idők:

ős: Nagyon régi. *~ vár.*

idő: A történelem, a társadalmi, politikai élet folyama, illetve ennek egy szakasza. *Az Árpádok idejében.*

több évszázados vagy évezredes múlt:

több: Egnél nagyobb számú, néhány. *~ évet ült.*

évszázados: 1. Kb. száz évet magában foglaló. 2. (Néhány) évszázad óta tartó. *~ szokások.*

évezredes: 1. Kb. ezer évet magában foglaló. 2. (Néhány) ezer év óta tartó. *~ hagyomány.*

múlt: Az elmúlt idő mint a jelen és a jövő ellentéte. *Valami a ~é.* a) elmúlt; b) elavult, idejét múlta; *a ~ban:* régen.

A nyelvek-tudásköri elemek:

germán: Az indoeurópai nyelvcsalád egyik ágát alkotó, tömegében Közép-, Észak- és Nyugat-Európában élő, vagy onnan származó <népek csoportja>, illetve e népekhez tartozó, velük vagy nyelvükkel kapcsolatos. *~ nyelvek, filológia.*

görög: Zömében Görögországban élő, indoeurópai nyelvű <nép>, illetve ehhez tartozó, vele kapcsolatos.

héber: *~ nyelv:* az ókori zsidóság sémi nyelve, az izraeli rítusban és Izrael államban ma is használt nyelv.

latin: Az ókori rómaiaktól — a katolikus egyházban napjainkig — használt indoeurópai <nyelv>, illetve ehhez tartozó, ezzel kapcsolatos.

szláv: Az indoeurópai nyelvcsalád egyik ágába tartozó, tömegükben Kelet-, közép-Európában és a Balkán félszigeten élő <népek csoportja>, illetve e népekhez tartozó, velük, vagy nyelvükkel kapcsolatos. *~ népek, nyelvek.*

török: Tömegében Törökországban élő, altaji nyelvet beszélő <nép>, illetve ehhez tartozó, vele kapcsolatos, ott szokásos. *~ kávé:* szüretlenül főzött és fogyasztott kávé.

A természet-tudásköri elemek:

természet: Az anyagi világ. *A ~ erői; élő ~:* a szerves világ; *élettelen ~:* a szervetlen világ.

hegy: A dombnál magasabb (és meredekebb) földfelszíni kiemelkedés. *A ~ekben lakik, él stb.:* hegyes vidéken lakik, él.; ~nek föl: a hegyen fölfelé.

víz: 1. A Föld nagy részét borító, az élethez nélkülözhetetlen (színtelen, szagtalan, íztelen) folyadék. 2. E folyadéknak a földfelszín valamely részét borító tömege. *A tenger vize.* | Ez mint földrajzi egység. *Európa vizei.*

A számítógéppel végzett formális elemzés számára a szótár sajátos adatbázissá alakítandó, amelyben

– a számítógépes program korpuszaként álló szótár nem tartalmazza az egyes szócikkek összes szavát, csak a fogalmi referenciájukat, következésképpen a definíciók szóanyagából töröltük a névelőket, a névutókat, a kötőszókat, a tagadószókat, az esetleges módosítószókat vagy partikulákat, a névmásokat (névmási utalásokat), valamint a példákat is (mivel ezek egyrészt „~” jel formájában tartalmazzák a címszót, másrészt a példa többi szavának viszonya az elemzett szöveg kontextusához, valamint a többi szócikk szóanyagához teljesen véletlenszerű). A felsoroltakon kívül töröltem a létigéket, a funkciógéket, a féltartalmas igék és ezek képzett formáit szintén jelentéstanilag részben motiválatlan használatuk miatt: pl.: *magában foglaló* (= rejtő), *ezer évből álló* (= ~et magában foglaló, felölelő stb.)

– az egyes szócikkek belső szerkezete eltér a *Magyar értelmező szótár* szócikkeitől, miszerint bennük a címszó után egymást követik fölülről lefelé haladva a definícióban szereplő tartalmas szavak a definícióbeli sorrendjüknek megfelelően;

– a definícióban szereplő szóalakokat — ha ezek nem az adott szavak alapalakjai — úgy adom meg, hogy nem természetes nyelvi eszközökkel jelölöm

– az összetett szavakban az összetétel határát, többszörösen összetett szavakban az összetételek határait,

– todalékolt szavakban az abszolút, illetve a relatív szótó és a todalék határát, minden todalék esetében, mert bár köztudott, hogy a képző új szófajú, új jelentésű szót hozhat létre, az alapszó és a származékszó jelentése között szoros kapcsolat maradhat, amely a szövegösszefüggés szempontjából figyelembe veendő,

– az összetett szóbeli előtag és utótag határának jelölésére a „+”, a szótó és a todalék határának jelölésére a „/” jel szolgál; például: *beszédhangok* → *beszéd+hang/ok*; *jelentésű* → *jelent/és/ű*; ahol a todalékolt forma töve eltér az alapalaktól, a tövet az alapalakra változtatom: *neve* → *név/e*.

Ezeket az elveket követve az egyes címszók explikációi az alábbi formában jelennek meg:

Dobi Edit—Kuki Ákos

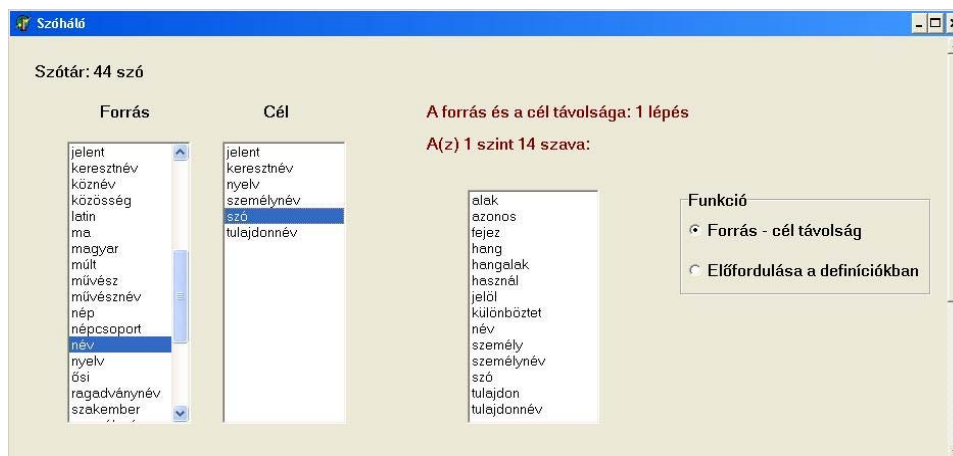
apa férfi gyermek/e nemz/ett/e	ál+név valódi név önkény/es/en használ/t név	el\avul/t rég ki\megy/t divat/ból használ/at/ból	ember meg\határoz/atlan személy
eredeti idő/ben első késő/bb/i/nek alap/ja/ul forrás/a/ul tekint/het/ő	év+ezred ezer év/ből idő+szak idő+számít/ás/unk kezdet/e/től idő+egység	év+ezred/es ezer év/et néhány	év+század/os száz év/et néhány év+század
germán indo+európa/i nyelv+család ág/a/t tömeg/e/ben közép- észak- Nyugat+Európa/ban él/ő származ/ó nép/ek csoport/ja nép/ek/hez tartoz/ó nyelv/ük/kel kapcsolat/os	görög zöm/e/ben Görög+ország/ban él/ő indo+európa/i nyelv/ű nép tartoz/ó kapcsolat/os	hang+sor követ/ő beszéd+hang/ok együtt/es/e	héber ó+kor zsidó/ság sémi nyelv/e izrael/i rítus/ban Izrael állam/ban ma használ/t nyelv
hegy domb/nál magas/abb meredek/ebb föld+felszín/i ki\emelked/és	hely+név hely/ség/ek föld+rajz/i alak/ul/at/ok dülő folyó név/e	idegen viszony/a/ban szűk/ebb közösség/én ismer/etlen személy	idő történelem társadalom/i politika/i élet folyam/a szakasz/a
jelent/és gondol/at/i érzelem/i akar/at/i tartalom szó nyelv/i jel tud/at/ban fel\idéz/het egyezmény/es jel+kép utal	kereszt+név utó+név	köz+név tulajdon+név/i jelent/és/ű fő+név	közösség közös élet+viszony/ok munka+viszony/o k él/ő eszmek cél/ok egyesít/ett ember/ek csoport/ja
latin ó+kor/i róma/i/ak/tól katolikus egyház/ban nap/jaink/ig használ/t indo+európa/i nyelv tartoz/ó kapcsolat/os	ma/i beszél/ő kor/a/ban él/ő működ/ő érvény/es jelenleg/i	magyar tömeg/e/ben Magyar+ország/on él/ő finn+ugor nép Magyar+ország/hoz tartoz/ó kapcsolat/os jellem/ez/ő	múlt el\múl/t idő jelen jövő ellentét/e el\avul/t régén

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

<p>művész művész/et ága/ban tevékeny/ség/et képesít/ett személy</p>	<p>művész+név némely művész/nek nyilvános/ság használt ál+név/e</p>	<p>nép nagy/obb ember/i közösség közös nyelv rész/ben ered/et hagyomány/ok</p>	<p>nép+csoport nép/nek nép+rajz/i/lag nyelv+járás/ban elkülönül/ő nép/ben kisebb/ség/et csoport/ja</p>
<p>név megjelöl/és/e/re azonos/ít/ás/a/ra megkülönböztet/és/e /re használt szó ki\fejez/és hang+alak/ja tulajdon+név személy+név</p>	<p>nyelv szó/k/at beszéd+hang/ok/ból jel+rendszer gondol/at/ok ki\fejez/és/e/nek társadalom/i érintkez/és/nek eszköz/e</p>	<p>ósi nagyon rég</p>	<p>ragadvány+név hivatalos név/vel együtt használt tréfa/s gúny/os megkülönböztet/ ő személy+név</p>
<p>szak+ember tudomány+ág/at szakma/t alapos/an ismer/ő hivatás/szerű/en művel/ő személy</p>	<p>személy+név személy/t jelöl/ő tulajdon+név utó+név kereszt+név</p>	<p>szláv indo+európa/i nyelv+család ág/a/ba tartoz/ó tömeg/ük/ben Kelet-+közép- +Európ/a/ban Balkán fél+sziget/en él/ő nép/ek csoport/ja nép/ek/hez tartoz/ó nyelv/ük/kel kapcsolat/os</p>	<p>szó nyelv/nek meghatároz/ott hang+alak/ú jelent/és/ű önálló egység/e</p>
<p>szülő apa anya együtt</p>	<p>táj+szó nyelv+járás/ok/ban használt köz+nyelv/i/től hang+alak/ú jelentés/ű szó</p>	<p>természet anyag/i világ szerv/es szerv/etlen</p>	<p>több egy/nél nagy/obb szám/ú néhány</p>
<p>török tömeg/e/ben török+ország/ban él/ő altaj/i nyelv/et beszél/ő nép tartoz/ó kapcsolat/os szokás/os</p>	<p>tulajdon+név személy/nek állat/nak dolog/nak azonos/ít/ő megkülönböztet/ő szerep/ű egyedi név/e</p>	<p>vezeték+név magyar család+név</p>	<p>víz föld nagy rész/e/t élet/hez nélkülöz/het/etlen szín/telen szag/talan íz/telen folyadék/nak föld+felszín tömeg/e föld+rajz/i egység</p>

Ezt a szóanyagot a számítógépes program adatok halmazaként kezeli, amelyben az alábbi műveleteket végzi el.

1. A program meg tudja adni lépésekben valamely forrásként megjelölt szónak és valamely célként megjelölt szónak a távolságát. Egy szó forrásként való megjelölésekor a program lehetséges célként csak azokat a szavakat kínálja föl választásra, melyekkel a forrásként megjelölt szó kapcsolatban van. A kapcsolat ebben az esetben azt jelenti, hogy a forrásnak a definíciójában, vagy a definícióban szereplő szavak definíciójában stb. a célként megjelölhető szavak fordulnak elő. A forrás és a cél távolságát a program lépésekben adja meg: a cél 1 lépésre van a forrástól, ha a forrás definíciójában szerepel; 2 lépésre, ha a forrás definíciójában előforduló valamely szó vagy szavak definíciójában szerepel stb. (A program megadja az adott lépés szintjén — 1 lépés távolság esetén az 1. szinten, 2 lépés távolság esetén a 2. szinten — szereplő összes szót is.)

Például: A forrásként megjelölt *név* szó, a *jelent*, *keresztnev*, *nyelv*, *személynev*, *szó*, *tulajdonnev* szavakkal van kapcsolatban. A *név* és a *személynev*, a *név* és a *szó*, valamint a *név* és a *tulajdonnev* távolsága 1 lépés, ami azt jelenti, hogy e három szó definíciójában a *név* szerepel. A *név* és a *jelent*, a *név* és a *keresztnev*, valamint a *név* és a *nyelv* távolsága 2 lépés, ami azt jelenti, hogy a *név* e három szó definíciójában szereplő valamely szó definíciójában szerepel.

2. A program meg tudja adni azokat a szavakat, amelyek definíciójában valamely megjelölt szó szerepel.

Például: A *név* szó az *álnév*, a *helynév*, a *keresztnev*, a *köznev*, a *művésznév*, a *ragadványnev*, a *személynev*, a *tulajdonnev* és a *vezetéknév* definíciójában fordul elő. (A két funkció összefüggését szemléltetve: ez tehát azt jelenti, hogy ezektől a szavaktól a *név* 1 lépés távolságra van.)

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

3. A program meg tudja adni a távolságok szótárbeli eloszlását, azaz azt, hogy a szótár 44 szava között elképzelhető összes lehetséges — azaz 44 szó esetében $44 \times 43 = 1892$ — kapcsolat közül hány esetben 1, hány esetben 2 lépés stb. a forrásként megjelölt szó és a célként megjelölt szó távolsága.

A számítógépes program e funkcióit alkalmazva lássuk, milyen eredmények fogalmazhatók meg a fentebb feltett kérdésekkel kapcsolatban:

Az 1. kérdés azt kutatja, hogy fedezhető-e fel lényeges különbség az ugyanazon tudáskereten belüli elemek közötti távolság, valamint tetszőleges (egymással jelentéstani kapcsolatban nem vagy csupán véletlenszerűen lévő) szavak távolsága között. Próbaképpen a szövegben érvényesülő név-tudáskeretben adathozható 10 távolság átlagértékét hasonlítottuk össze egy elektronikus adatbázis formájában is elérhető angol egynyelvű szótárban fellelhető 10 tetszőleges távolság átlagértékével.³

A név-tudáskeretben vizsgált távolságok a következőképpen alakultak:

- a *név* és a *személynév* távolsága: 1 lépés;
- a *név* és a *keresztnév* távolsága: 2 lépés;
- a *név* és a *tulajdonnév* távolsága: 1 lépés;
- a *ragadványnév* és a *keresztnév* távolsága: 2 lépés;
- a *ragadványnév* és a *személynév* távolsága: 1 lépés;
- a *ragadványnév* és a *tulajdonnév* távolsága: 2 lépés;
- a *vezetéknév* és a *keresztnév* távolsága: 3 lépés;
- a *vezetéknév* és a *személynév* távolsága: 2 lépés;
- a *vezetéknév* és a *tulajdonnév* távolsága: 2 lépés;
- az *álnév* és a *név* távolsága: 1 lépés.

Az átlagos távolságmutató 10 tudáskeretelem-pár vizsgálata alapján: **1,7**. Ez úgy értelmezendő tehát, hogy a név-tudáskereten belül a szavak átlagosan 1,7 lépés távolságra vannak egymástól, azaz leginkább egymás definíciójában, vagy egy definíció elemeinek definícióiban fordulnak elő.

Ugyanez a vizsgálat az említett angol nyelvű értelmező szótár tetszőleges 10 kapcsolatára a következő eredményt hozta:

- az *oven* (sütő) és a *weather* (időjárás) távolsága: 3 lépés;
- a *father* (apa) és a *smell* (szag) távolsága: 3 lépés;
- a *moon* (hold) és a *god* (isten) távolsága: 2 lépés;
- a *night* (éjszaka) és a *jam* (lekvár) távolsága: 4 lépés;
- a *wife* (feleség) és az *embassy* (nagykövetség) távolsága: 4 lépés;
- a *couch* (heverő) és a *cacao* (kakaó) távolsága: 3 lépés;
- az *athletics* (atlétika) és a *hotel* (szálloda) távolsága: 4 lépés;
- a *letter* (levél) és az *eye* (szem) távolsága: 3 lépés;
- a *factory* (gyár) és a *child* (gyerek) távolsága: 3 lépés;
- a *text* (szöveg) és a *star* (sztár) távolsága: 3 lépés.

Az átlagos távolságmutató 10 tetszőleges szópár vizsgálata alapján: **3,2**. Ez azt jelenti, hogy a szavak átlagosan 3 lépés távolságra vannak egymástól, azaz

³ Elektornikus formátumban, azaz számítógépes feldolgozásra alkalmas formában magyar nyelvű adatbázis tudomásunk szerint egyelőre nem létezik. A Magyar Nyelvtudományi Intézet Korpusznyelvészeti Részlege jelenleg is dolgozik ilyen adatbázison.

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

az egyik szó a másik szó definíciójában szereplő valamely szó definíciójában előforduló valamely szó definíciójában fordul elő.

A különbség tehát elég látványos: az azonos tudáskeretbe tartozó szavak jelentésmeghatározásaik révén jóval szorosabban kapcsolódnak egymáshoz, mint az egymással tetszőleges jelentésviszonyban álló kifejezések.

A 2. kérdés azt vizsgálja, hogy fedezhető-e fel lényeges különbség az ugyanazon szöveghez rendelhető, de más-más tudáskeretbe tartozó kifejezések közötti távolság, valamint tetszőleges (egymással jelentéstani kapcsolatban nem vagy csupán véletlenszerűen lévő) szavak távolsága között. Próbaképpen ebben az esetben az elemzett szövegrészben érvényesülő öt különböző tudáskeret kifejezései között adatolható 10 távolság átlagértékét hasonlítottuk össze ugyanannak az elektronikus adatbázis formájában is elérhető angol egynyelvű szótárban fel-lelhető 10 tetszőleges távolságnak az átlagértékével.

A vizsgálat az alábbi eredményt hozta:

a *germán* (nyelvek-tk.) és a *közösség* (ember-tk.) távolsága: 2 lépés;

a *héber* (nyelvek-tk.) és a *ma* (idő-tk.) távolsága: 1 lépés;

a *latin* (nyelvek-tk.) és a *szó* (név-tk.) távolsága: 2 lépés;

a *magyar* (nyelvek-tk.) és a *nép* (ember-tk.) távolsága: 1 lépés;

a *magyar* (nyelvek-tk.) és a *szó* (név-tk.) távolsága: 3 lépés;

a *nép* (ember-tk.) és a *szó* (név-tk.) távolsága: 2 lépés;

a *vezetéknév* (név-tk.) és a *nyelv* (nyelvek-tk.) távolsága: 3 lépés;

a *népcsoport* (ember-tk.) és a *nyelv* (nyelvek-tk.) távolsága: 1 lépés;

a *szláv* (nyelvek-tk.) és a *jelent* (név-tk.) távolsága: 3 lépés;

a *népcsoport* (ember-tk.) és a *szó* (név-tk.) távolsága: 2 lépés.

Az átlagos távolságmutató 10 — más-más tudáskerethez tartozó — szópár vizsgálata alapján: **2,0**. Ez úgy értelmezendő, hogy az azonos szövegrészhez rendelhető, de bizonyos szempontból különböző tudáskeretekhez tartozó szavak átlagosan 2 lépés távolságra vannak egymástól, azaz egy szó valamely másik szó definíciójában szereplő valamely szó definíciójában bukkan fel. Ez a mutató nagyobb az azonos tudáskerethez tartozó szavak távolságának mutatójánál, és kisebb a tetszőleges szavak távolságát kifejező mutatónál. Ez az adat számszerűen azt fejezi ki, hogy az azonos szöveghez (azaz ugyanahhoz a témához), de más-más tudáskerethez tartozó szavak jelentéskapcsolata lazább, mint az ugyanazon tudáskereten belüli szavaké, erősebb azonban a véletlenszerű jelentéskapcsolatban álló szavakénál.

Ez a vizsgálat azzal az érdekes adalékkal is szolgál, hogy felfedezhetjük: az ugyanahhoz a szövegrészhez rendelhető tudáskeretek közül melyek között szorosabb, és melyek között kevésbé szoros a jelentésbeli kapcsolódás. Elég jól tāttható e kevés szópár alapján is, hogy a nyelv és az ember tudáskerete elég szoros jelentéskapcsolatban áll egymással (*magyar – nép, népcsoport – nyelv*), a nyelv

és a név tudáskerete között azonban elég laza a jelentésbeli kapcsolat (*vezeték-név – nyelv, szláv – jelent*).

A 3. kérdés arra irányul, hogy egy — a szövegösszefüggés szempontjából — fontos szerepű szó mely szavak definíciójában fordul elő. Ezzel az elemzéssel körvonalazhatók az egy-egy kulcsszó köré szerveződő jelentésmezők, legalábbis olyan jelentéskapcsolatok, amelyek tudáskeretek megállapítását segíthetik.

Néhány példa:

Az ember a közösség és a nép definíciójában fordul elő.

Az idő az eredeti, az évezred és a múlt definíciójában fordul elő.

Az név az álnév, a helynév, a keresztnév, a köznév, a művésznév, a ragadványnév, a személynév, a tulajdonnév és a vezetéknév definíciójában fordul elő.

Végül **a 4. kérdés** azt kutatja, hogy milyen a lépések száma szerinti eloszlás az elemzett szövegrészre jellemző tudáskeretek elemeiből álló halmaz szavai közötti távolságokat tekintve. A mutató 44 szó esetében 44×43 , azaz 1892 kapcsolódásra vonatkozik. Ha ezt a mutatót összevetjük egy tetszőleges szavakból (de ugyanennyi, azaz 44 szóból) álló korpusz eloszlásának adataival, jelentős és ezáltal informatív eltérést tapasztalunk.

a) Az elemzett szövegrészbeli tudáskeretek 44 eleme közötti távolságok eloszlásának mutatói: a forrás és a cél ...

- 1 lépésben kapcsolódik 51 esetben,
- 2 lépésben kapcsolódik 52 esetben,
- 3 lépésben kapcsolódik 33 esetben,
- 4 lépésben kapcsolódik 1 esetben,
- 5 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 6 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- a 6-nál több lépésben való kapcsolódások száma is minden bizonnyal 0.

b) Ezek a mutatók az eddig is összevetésre használt angol egynyelvű szótár tetszőleges 44 általunk ismert szava közötti távolságokra:

- 1 lépésben kapcsolódik 9 esetben,
- 2 lépésben kapcsolódik 1 esetben,
- 3 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 4 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 5 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 6 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- a 6-nál több lépésben való kapcsolódások száma is minden bizonnyal 0.

c) Ezek a mutatók az eddig is összevetésre használt angol egynyelvű szótár tetszőleges 44 szava közötti távolságokra: a forrás és a cél ...

- 1 lépésben kapcsolódik 1 esetben,
- 2 lépésben kapcsolódik 0 esetben,

A tudáskeretek elemzése szaknyelvi szövegben (A formalizálás lehetőségei)

- 3 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 4 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 5 lépésben kapcsolódik 0 esetben,
- 6 lépésben kapcsolódik 0 esetben.

Az eloszlás mutatója más-más 44 tetszőleges szó kapcsolódásainak az esetében — tapasztalataink szerint — vagy ugyanígy, vagy gyakran úgy alakul, hogy egyáltalán nincs két olyan szó, amely kapcsolatban van egymással. Ez azt jelenti, hogy tetszőleges 44 szó lehetséges kapcsolódásait elemezve valószínűleg nem találhatunk két olyan szót, amelyek jelentéskapcsolatban állnak egymással definícióikon keresztül (1, 2, 3, 4, 5 vagy 6 lépésben). Ez a mutató azért nagyon informatív, mert egy 20 ezer szót tartalmazó szótár szavainak jelentős része marginális, azaz velük nem definiálunk más szavakat, azaz más szavakhoz nem kapcsolódnak.

Látható tehát, hogy a jelentésbeli kapcsolódást illusztráló távolságok eloszlása azt mutatja, hogy egy témáját tekintve egységes szövegrészhez tartozó tudáskeretekben előforduló szavak kapcsolatai sokkal szorosabbak (kisebb az egymáshoz való távolságuk); mint egy tetszőleges ugyanennyi szóból álló korpusz szavainak a kapcsolatai (ha egyáltalán adatolható kapcsolat közöttük).

3. A formalizálás lehetőségei és korlátai a jelentéskapcsolatok elemzésében

Formalizálni olyan vizsgálatokat lehet, amelyekben megnyilvánuló összefüggések matematikai képletekkel explicitté tehetők. Be kell látni, hogy a valóság bonyolult összefüggésinek kifejezésére született nyelvi alakulatok nemigen csúszdíthatók le matematikai törvényszerűségekbe. Azt is be kell látni azonban, hogy már a generatív nyelvtan rájött arra, hogy a nyelvi jelenségek olyan bonyolult emberi gondolatoknak a megnyilvánulásai, hogy az emberi agy szüleményeként megnyilvánuló nyelvi formák lehetőség szerinti explicit leírására nem elégséges a nyelvi rendszer eszközeivel operálni, ehhez a nyelv rendszerénél bonyolultabb metanyelv szükséges. A metanyelvként alkalmazható szimbólumok téra csaknem végtelen.

A fenti számítógépes vizsgálat eredményei meggyőzőnek tűnnek annak bemutatásában, hogy egyes szavak jelentései összefüggnek-e, illetve milyen mértékben függnek össze.

A fentebb ismertetett elemzés során kiderülhetett, hogy egy szöveg jelentésösszefüggésének hátterében álló tudáskeret, ill. tudáskeretek összetevőinek fontos szerepük van a szövegnek mind a horizontális, mind pedig a vertikális organizációjában. (A szövegkohézióban az azonos jelentésmezőbe tartozó összetevők szövegmondatról szövegmondatra való visszatérése kap nagy hangsúlyt; a mondatok és a nagyobb szövegegységek vertikális szerveződését tekintve pedig az egyes mikrokompozíciós egységek komplexebb egységekké való szerveződés-

sének háttérben áll valamely — két kisebb egységet jelentéstanilag összekapcsoló — tudáskeret-összetevő.)

A számítógépes elemzés során az is láthatóvá vált, hogy bizonyos szavak jelentéskapcsolatáról árulkodó mutatók összhangban állnak az elemzett szövegrészhez rendelhető tudáskeretek szerveződésével. Azaz az ugyanazon tudáskeret összetevői közötti, valamint az ugyanazon szövegrészhez tartozó, de különböző tudáskeretbe tartozó szavak közötti jelentéskapcsolatot a formalizált elemzés is nyilvánvalóvá tette, szemben a tetszőleges szavak közötti jelentéskapcsolattal.

Be kell látni azonban, hogy a jelentéskapcsolatok ilyenfajta vizsgálata túlságosan leegyszerűsíti a „jelentésbeli összefüggés” értelmezését: eleve komplex jelentésű (jelentés-összetevők bonyolult összefüggésiből létrejövő jelentésű) szavak előfordulását vizsgálja a definíciókban. Figyelmen kívül hagyva a jelentés-meghatározások bizonyos mértékű önkényességét a szóválasztást tekintve, és nem törődve azzal sem, hogy egy nyelvileg megformált jelentés-meghatározás nem tartalmaz (mert nem tartalmazhat) minden jelentés-összetevőt szavak, azaz explicit nyelvirendszer-eszközök formájában. Vizsgálni pedig — akár formálisan, akár természetes nyelvi eszközökkel — csak olyan jelentéseket lehet, amelyben az összetevők valamilyen halmazelemként foghatók fel.

A fenti vizsgálat talán egzaktabb eredményt hozna egy lexiko-szemantikai alapon összeállított teaurusz alapján, amelyben egy-egy szó jelentése nem más — szintén összetett jelentésű — szavakból létrehozott definícióként van megadva, hanem ún. elemi predikátumok, azaz jelentéstanilag tovább nem szegmentálható szemantikai kategóriák soraként. (Kiefer 2000: 65). Például:

	EMBER	FÉRFI	FELNŐTT
Férfi	+	+	+
Nő	+	—	+
Lány	+	—	—
Fiú	+	+	—

A szóháló módszerével közelítve meg korpuszként a lexiko-szemantikai explikációkat jelentéstanilag összefüggő szóhalmazokat lehetne definiálni, ennek következtében talán kontextustól független tudáskereteket is.

Irodalomjegyzék

- Kiefer Ferenc é. n. *Jelentéselmélet*. Budapest, Corvina.
 Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest, Osiris.
 Petőfi S. János 2004. A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai. (Lásd jelen kötetben.)

Abstract

1. As regards the so-called architectonics of texts we can distinguish different forms of organisation (see Fig 1).

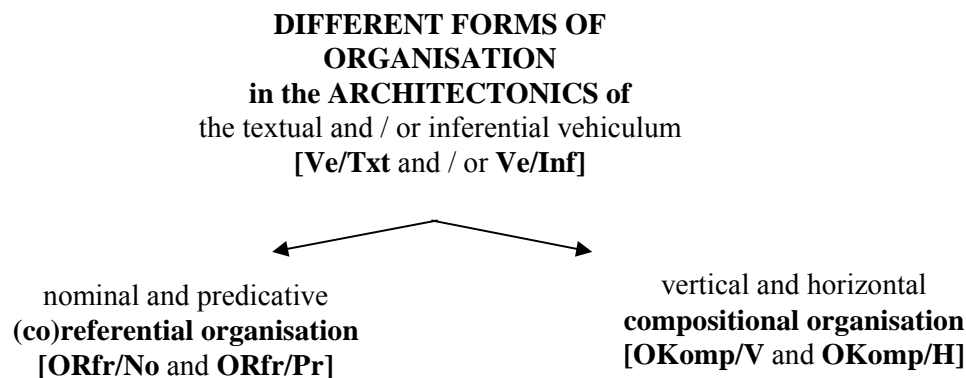

Fig 1: Different forms of organisation in architectonics

1.1. Textual and inferential vehiculum

When analysing the architectonics we can consider either those elements or units which are actually, physically present in the vehiculum to be analysed, or complete the given vehiculum with all the elements or units which are not physically present in it but can be considered as part of it, because they can be deduced from those elements or units that are actually present in the vehiculum. In the first case the vehiculum can be referred to as *textual*, and in the second case as *inferential* vehiculum.

1.2. (Co)referential nominal and predicative organisation

Using the symbols [=O] for organisation, [=Rfr] for (co)referential, [=No] for nominal, and [=Pr] for predicative, the (co)referential nominal form of organisation, denoted by [=ORfr/No], means the organisation of those nominal language units which refer to people, objects, or facts. The (co)referential predicative form of organisation, denoted by [=ORfr/Pr], means the organisation of those verbal collocations or syntagms which, being either simple or complex, convey the information content of the text. It is suitable to represent the (co)referential nominal form of organisation as a thematic net of (co)referential indexes.

1.3. Vertical and horizontal compositional organisation

The vertical compositional organisation, denoted by [=OKomp/V], expresses the ‘hierarchical’ composition of the vehiculum which can be built up from the minimal identifiable units of the vehiculum to the maximal organisation unit, that is, to the text-vehiculum itself. To illustrate this, it is suitable to represent the vertical organisation as a tree structure.

The horizontal compositional organisation, denoted by [=OKomp/H], expresses both the ‘linear or sequential links’ between the elements of the vehiculum (i.e. the constituents of text sentences, or the text sentences), and the formal or semantic configuration of the elements that occur repeatedly in the different hierarchical levels of the vertical organisation.

While the *vertical* compositional organisation is based on the different manifestations of the real or assumed relationship between facts (i.e. the so-called *constringency*), it is the formal as well as lexico-semantic relationship between text sentences (i.e. *connexion* and *cohesion*, respectively) which plays the major role in the case of *horizontal* compositional organisation.

2. Conceptual schemas play a central role in the analysis of the compositional organisation of texts. The thorough exploration of its various aspects was the core subject of a thematic conference, held in the University of Debrecen at December 10 2004, the presentations of which are included in this volume of *Officina Textologica*.

2.1. In his study ‘*Various aspects of the analysis of the relations providing context*’, János S. Petőfi directs attention to the representation of constringency (i.e. the verbal manifestations of the real or assumed relationship between facts, see 1.3) as a fundamental aspect of the analysis of the context. Among the various relations providing context, the author points out the relations between microcompositional units of text and conceptual schemas. In this respect, he deals with a special thesauristic representation of cognitive frames.

In her study ‘*Cognitive frames, reference, pronouns*’, Andrea Csúry gives a representation for the role of certain indefinite pronouns of the French language in the context with the detailed analysis of four text segments. Her considerations are based on conceptual schemas, that is, cognitive frames and scripts.

In their study ‘*The role of cognitive frames in poetic texts*’, Károly I Boda and Judit Porkoláb elaborate a specific cognitive model for the interpretation process of poems. Their approach to the interpretation process is based on the selection of appropriate concordances from various sources which can be linked to the poem to be interpreted. The corpus, which is the source of the

concordances, forms a computer-based world of texts. Its hypertextual organisation leads to a specific model for the interpretation process where the examination of cognitive frames plays a central role.

In her study '*Conceptual frames and context in the short story «Omlette à Woburn» by Dezső Kosztolányi*', Ágnes de Bie Kerékgyártó gives a cognitive analysis of the short story. The central concept of the author's theory is that the successful interpretation of a text — that is, the text-based process of its meaning —, is based on the harmonised mobilisation of the writer's and reader's knowledge of the world.

In his study '*WRITING as a specific cognitive objectivation*', László Jagusztin discusses the different aspects of the relationship between writing (or text) and the world as it is reflected in the short story "Kinevez... Tetik hadnagy" by Tinyanov.

In her study '*Filling in indefinite places*', Franciska Skutta interprets a few introductory paragraph from the novel "*A gyertyák csonkig égnek*" by Sándor Márai. The author concentrates on such features of the context the interpretation of which requires information that is based, beyond the verbally expressed context, on the reader's own knowledge of the world. Her final conclusion is that the "indefinite places" (Roman Ingarden) may never be filled in entirely.

In his study '*Ways of decoding*', Sándor Kiss analyses the first chapter of the novel "*Fanni hagyományai*" by József Kármán in order to illuminate the decoding process of interpretation during which the reader's knowledge on the world of text has been developing. So that this process should be successful, the author considers to be very important the knowledge of the cognitive frames that can be attached to text to be interpreted.

In his study '*How to create strange vocabularies?*', István Csúry deals with the representation possibilities of cognitive frames and scripts. The author takes standard lexicological practice as the starting point of his considerations in order to raise theoretical and practical issues concerning a thesaurus which can serve for representation of conceptual schemas. The problems of describing conceptual schemas. The author analyses selected examples to illustrate the problems that arise while describing conceptual schemas.

In their study '*Analysing and ways of formalising cognitive frames in specialised texts*', Edit Dobi and Ákos Kuki try to reveal the role and significance of the formal description in the characterisation of the semantic relations occurring between the elements of the cognitive frames that can be attached to the same text. Analysing a relatively simple part of a specialised text as well as the cognitive frames that cover it, the authors try to explore and formalise the structure of the semantic relations between the elements of the cognitive frames which reflect the semantic structure of the analysed text.

REPERTORIUM

METALINGUISTICA

Herausgegeben von
ANDRÁS KERTÉSZ

Die Reihe *MetaLinguistica* ist ein Forum für Untersuchungen, die theoretische, methodologische und philosophische Probleme der linguistischen Forschung thematisieren.

The *MetaLinguistica* series is a forum for studies focusing on theoretical, methodological, and philosophical problems of linguistic inquiry.

1. ANDRÁS KERTÉSZ (Hrsg.): *Sprache als Kognition – Sprache als Interaktion. Studien zum Grammatik-Pragmatik-Verhältnis*. 1995. 280 S., zahlr. Darst. ISBN 3-631-47705-8. 40.10 €
2. TIBOR LACZKÓ: *The Syntax of Hungarian Noun Phrases. A Lexical-Functional Approach*. 1995. 207 pp., num. tab. and graph. ISBN 3-631-47791-0. 31 €.
3. PÉTER PELYVÁS: *Subjectivity in English. Generative Grammar Versus the Cognitive Theory of Epistemic Grounding*. 1996. 208 pp., num. fig. ISBN 3-631-49534-X. 31.00 €.
4. ANDRÁS KERTÉSZ (Hrsg.): *Metalinguistik im Wandel. Die 'kognitive Wende' in Wissenschaftstheorie und Linguistik*. 1997. 232 S., 1 Abb., 2 Graf. ISBN 3-631-30635-0. 33 €.
5. GÁBOR ALBERTI: *Argument Selection*. 1997. 186 pp., 6 graph. ISBN 3-631-32202-X. 31.00 €.
6. ZSUZSANNA IVÁNYI: *Wortsuchprozesse. Eine gesprächsanalytische Untersuchung und ihre wissenschaftsmethodologischen Konsequenzen*. 1998. 300 S. ISBN 3-631-32746-3. 42.50 €.
7. PIROSKA KOCSÁNY & ANNA MOLNÁR (Hrsg.): *Wort und (Kon)text*. 2001. 290 S. ISBN 3-631-36790-2. 42.50 €.
8. ÉVA SÁFÁR: *Persuasive Texte. Eine vergleichende Untersuchung sprachlicher Argumentationsstrategien*. 2001. 200 S., 2 Abb. ISBN 3-631-36756-2. 31.00 €.
9. ANDRÁS KERTÉSZ (ed.): *Approaches to the Pragmatics of Scientific Discourse*. 2001. 248 pp., 8 fig., num. tables. ISBN 3-631-37293-0. 37.80 €.
10. ZSUZSANNA IVÁNYI & ANDRÁS KERTÉSZ (Hrsg.): *Gesprächsforschung. Tendenzen und Perspektiven*. 2001. 260 S., 5 Abb. ISBN 3-631-37627-8. 37.80 €.
11. PETER PLÖGER: *Wissenschaft durch Wechselwirkung. Bausteine zu einem diskursiven Modell der Wissenschaften*. 2002. 226 S., zahlr. Graf. ISBN 3-631-38559-5. 35.30 €.
12. ANNA MOLNÁR: *Die Grammatikalisierung deutscher Modalpartikeln. Fallstudien*. 2002. 129 S. ISBN 3-631-38190-5. 23.50 €.

13. LÁSZLÓ HUNYADI: *Hungarian Sentence Prosody and Universal Grammar. On the Phonology – Syntax Interface*. 2002. 328 pp., num. graphs and tables. ISBN 3-361-38251-0. 46.80 €.
14. MARCELLO LA MATINA: *Texts, Pictures and Scores. Some Aspects of a Philosophy of Languages*. 2002. 296 pp., 16 fig., 2 tab. ISBN 3-631-39076-9, pb. 42.50 €.
15. KRISZTINA KÁROLY: *Lexical Repetition in Text. A Study of the Text-Organizing Function of Lexical Repetition in Foreign Language Argumentative Discourse*. 2002. 208 pp., num. fig. and tab. ISBN 3-631-39135-8, pb. 33.00 €.
16. LÁSZLÓ TARNAY & TAMÁS PÓLYA: *Specificity Recognition and Social Cognition*. 2004. 349 pp., num. graphs and tables. ISBN 3-631-50226-5, pb. 50.10 €.

Anschrift der Redaktion:

Universität Debrecen
Lehrstuhl für germanistische Linguistik
Pf.: 47., H-4010 Debrecen
Tel.: (36) 52/512-900
Fax: (36) 52/412-336
E-mail: akertesz@tigris.unideb.hu

SZEMIOTIKAI SZÖVEGTAN

JGYTF Kiadó, Szeged

Szerkesztők: PETŐFI S. JÁNOS—BÉKÉSI IMRE—VASS LÁSZLÓ

Tanulmányok, recenziók, bibliográfiák és repertóriumok a dominánsan verbális humán kommunikáció kutatása köréből.

1. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése, 1990, 1993².
2. A magyar szövegkutatás irodalmából (I), 1991, 1996².
3. A magyar szövegkutatás irodalmából (II), 1991.
4. A verbális szövegek megőzelítésének aspektusaihoz (I), 1992.
5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok, 1992.
6. A verbális szövegek megőzelítésének aspektusaihoz (II), 1993.
7. A multimediális kommunikátumok szemiotikai textológiai megközelítéséhez, 1994.
8. A verbális szövegek megőzelítésének aspektusaihoz (III), 1995.
9. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (I), 1996.
10. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (II), 1997.
11. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (III), 1998.
12. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok (II.), 1999.
13. A szaknyelvi és a tankönyvi szövegek szövegtanához. 2001.
14. A szövegtani kutatás általános kérdései I. 2001.
15. A szövegtani kutatás általános kérdései II. 2003.

Levelezési cím:

Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék

Vass László

Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

Tel.: 62/454-000

E-mail: vassl@ella.hu

RESERACH IN TEXT THEORY
UNTERSUCHUNGEN ZUR TEXTTHEORIE

Walter de Gruyter Co. Berlin—New York
Editor: JÁNOS S. PETŐFI, Macerata, Italy

A sorozat célja az, hogy lehetőséget adjon olyan monográfiák, konferenciaakták és tanulmánykötetek megjelenésére, amelyek általános szövegelméleti kérdésekkel, illetőleg különböző típusú szövegek elemzésével, interpretálásának kérdéseivel foglalkoznak. A sorozat vitafórumot kíván teremteni mindazoknak, akik szövegkutatással foglalkoznak, függetlenül attól, hogy milyen diszciplínák képviselői.

1. TEUN A. VAN DIJK and JÁNOS S. PETŐFI (eds.): *Grammars and Descriptions (Studies in Text Theory and Text Analysis)*, 1977.
2. WOLFGANG U. DRESSLER (ed.): *Current Trends in Text Linguistics*, 1977.
3. WOLFGANG BURGHARDT and KLAUS HÖLKER (eds.): *Text Processing — Textverarbeitung (Papers in Text Analysis and Textdescription — Beiträge zur Textanalyse und Textverarbeitung)*, 1979.
4. JÁNOS S. PETŐFI (ed.): *Text and Discourse Constitution (Empirical Aspects, Theoretical Approaches)*, 1987.
5. DIETER METZING (ed.): *Frame Conceptions and Text Understanding*, 1979.
6. HANS-JÜRGEN EIKMEYER and HANNES RIESER (eds.): *Words, Worlds and Contexts (New Approaches in Word Semantics)*, 1981.
7. GERT RICKHEIT and MICHAEL BOCK (eds.): *Psycholinguistic Studies in Language Processing*, 1983.
8. DAFYDD GIBBON and HELMUT RICHTER (eds.): *Intonation, Accent and Rhythm (Studies in Discourse Phonology)*, 1984.
9. THOMAS T. BALLMER (ed.): *Linguistic Dynamics (Discourse, Procedures and Evolution)*, 1985.
10. TEUN A. VAN DIJK (ed.): *Discourse and Communication (New Approaches to the Analysis of Mass Media Discourse and Communication)*, 1985.
11. LÁSZLÓ HALÁSZ (ed.): *Literary Discourse (Aspects of Cognitive and Social Psychological Approaches)*, 1987.
12. W. HEYDRICH, F. NEUBAUER, J. S. PETŐFI, E. SÖZER (eds.): *Connexity and Coherence (Analysis of Text and Discourse)*, 1989.

13. DIETRICH MEUTSCH and REINHOLD VIEHOFF (eds.): *Comprehension of Literary Discourse (Results and Problems of Interdisciplinary Approaches)*, 1989.
14. STURE ALLÉN (ed.): *Possible Worlds in Humanities, Arts and Sciences (Proceedings of Nobel Symposium 65)*, 1989.
15. HEINRICH F. PLETT (ed.): *Intertextuality*, 1991.
16. HARTMUT SCHRÖDER (ed.): *Subject-oriented Texts (Languages for Special Purposes and Text Theory)*, 1991.
17. ANTONIO GARCÍA-BERRIO: *A Theory of the Literary Text*, 1992.
18. ROGER G. VAN DE VELDE: *Text and Thinking. On Some Roles of Thinking in Text Interpretation*, 1992.
19. RACHEL FORDYCE and CARLA MARELLO (eds.): *Semiotics and Linguistics in Alice's Worlds*, 1994.
20. JÁNOS S. PETŐFI and TERRY OLIVI (eds.): *Approaches to Poetry. Some Aspects of Textuality, Intertextuality and Intermediality*, 1994.
21. UTA M. QUASTHOFF (ed.): *Aspects of Oral Communication*, 1995.
22. GERT RICKHEIT and CRISTOPHER HABEL (eds.): *Focus and Coherence in Discourse Processing*, 1995.
23. ELISABETH RUDOLPH: *Contrast. Adversative and Concessive Relations and their Expressions in English, German, Spanish, Portugese on Sentence and Text Level*, 1996.
24. RAIJA MARKKANEN and HARTMUT SCHRÖDER (eds.): *Hedging and Discourse. Approaches to the Analysis of a Pragmatic Phenomenon in Academic Texts*, 1997.
25. SAM INKINEN (ed.): *Mediapolis. Aspects of Texts, Hypertexts and Multimedial Communication*, 1999.

Information:

Petőfi Sándor János
 Università degli Studi di Macerata, Facoltà di Lettere e Filosofia
 Dipartimento di Filosofia e Scienze umane
 Via Garibaldi 20.
 I - 62100 Macerata
 Tel.: 39/0733/258-306
 Fax: 39/0733/258-333
 E-mail: petofi@mercurio.it

***A Debreceni Egyetem
kiadványaiból:***

STUDIES IN LINGUISTICS

Board of Editors includes

JÓZSEF ANDOR, BÉLA HOLLÓSY, LÁSZLÓ KOMLÓSI, BÉLA KORPONAY, ZOLTÁN
KÖVECSES, TIBOR LACZKÓ, PÉTER PELYVÁS and GÜNTER RADDEN.

Studies In Linguistics is the journal of the Department of English Linguistics, Lajos Kossuth University, Debrecen, Hungary. It was begun in 1991, as a supplement to *Hungarian Studies in English*, more recently *The Hungarian Journal of English and American Studies (HJEAS)*, the journal of the Institute of English and American Studies, now specializing in literature.

Studies in Linguistics publishes papers on experimental phonetics, morphology, lexicology, (computational) lexicography, Case grammar, the theory of government and binding, lexical-functional grammar, semantics, cognitive grammar, pragmatics and corpus linguistics.

Megjelent kötetek:

Studies in Linguistics I. (A Supplement to Hungarian Studies in English). *Korponay Béla—Pelyvás Péter* (szerk.). Debrecen, KLTE, 1991.

Studies in Linguistics II. (A Supplement to Hungarian Studies in English). *Hollósy Béla—Korponay Béla—Laczkó Tibor* (szerk.). Debrecen, KLTE, 1993.

Studies in Linguistics III. (A Supplement to the Hungarian Journal of English and American Studies). *Korponay Béla—Pelyvás Péter* (szerk.). Debrecen, KLTE, 1994.

Studies in Linguistics in Honour of Béla Korponay. The Diversity of Linguistic Description. A Special Issue. *József Andor—Béla Hollósy—Tibor Laczkó—Péter Pelyvás* (szerk.) Debrecen, KLTE, 1998.

Studies in Linguistics IV. (A Supplement to the Hungarian Journal of English and American Studies). *Korponay, Béla—Hollósy Béla* (szerk.). Debrecen, KLTE, 2000.

Studies in Linguistics V. (A Supplement to the Hungarian Journal of English and American Studies). *James T. Riordan—Hollósy Béla* (szerk.) Debrecen, KLTE, 2001.

Studies in Linguistics VI. (A Supplement to the Hungarian Journal of English and American Studies). *Kissné Gulyás Judit—Hollósy Béla* (szerk.) Debrecen, DE, 2002.

For further information, please contact:

Department of English Linguistics, University Debrecen

H - 4010 Debrecen, Pf.: 73.

Phone: (36) 52/512-900/2192

e-mail: pelyvas@pmail.arts.klte.hu

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

A Magyar Nyelvtudományi Tanszék évkönyve

Szerkesztő: HOFFMANN ISTVÁN—KIS TAMÁS—NYIRKOS ISTVÁN

- I. Szerk. BÁRCZI GÉZA. Debrecen, 1951.
- II. Szerk. KÁLMÁN BÉLA. Budapest, 1953.
- III. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (D. BARTHA KATALIN, PAPP ISTVÁN). Budapest, 1956.
- IV. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (D. BARTHA KATALIN, PAPP ISTVÁN). Budapest, 1957.
- V. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (D. BARTHA KATALIN, PAPP ISTVÁN). Budapest, 1959.
- VI. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (D. BARTHA KATALIN, PAPP ISTVÁN). Budapest, 1960.
- VII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (PAPP ISTVÁN). Budapest, 1961.
- VIII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (PAPP ISTVÁN). Budapest, 1962.
- IX. Szerk. KÁLMÁN BÉLA. Budapest, 1963.
- X. Szerk. KÁLMÁN BÉLA. Budapest, 1964.
- XI. Szerk. KÁLMÁN BÉLA. Debrecen, 1965.
- XII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1966.
- XIII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1967.
- XIV. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1968.
- XV. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (PAPP ISTVÁN, SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1969.
- XVI. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (PAPP ISTVÁN, SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1970.
- XVII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1971.
- XVIII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (PAPP ISTVÁN, SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1972.
- XIX. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1973.
- XX. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1974.
- XXI. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1975.
- XXII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1979.
- XXIII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1980.
- XXIV. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1982.
- XXV. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1983.
- XXVI-XXVII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1984-1985.
- XXVIII-XXIX. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1990.
- XXX. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1992.
- XXXI. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1993.
- XXXII. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1995.
- XXXIII. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1996.
- XXXIV. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1997.
- XXXV. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1998.
- XXXVI. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1999.
- XXXVII. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN—MEZŐ ANDRÁS—NYIRKOS ISTVÁN, Debrecen, 1999.
- XXXVIII. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN—KIS TAMÁS—NYIRKOS ISTVÁN, Debrecen, 2000.
- XXXIX. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN—KIS TAMÁS—NYIRKOS ISTVÁN, Debrecen, 2001.
- XL. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN—KIS TAMÁS—NYIRKOS ISTVÁN, Debrecen, 2002.
- XLI. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN—KIS TAMÁS, Debrecen, 2003.

Szerkesztőség címe, információk:

Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

4010 Debrecen, Pf.: 54.

Tel.: 52/512-900/2522

E-mail: bakaduma@tigris.unideb.hu

SPRACHTHEORIE UND GERMANISTISCHE LINGUISTIK

Herausgegeben von: ANDRÁS KERTÉSZ

Redaktion: ZSUZSANNA IVÁNYI, ANNA MOLNÁR

Wissenschaftlicher Beirat: ULRICH DAUSENSCHÖN-GAY (Bielefeld), GUNTHER DIETZ (München) REINHARD FIEHLER (Mannheim), NORBERT FRIES (Berlin), HELMUT FROSCH (Mannheim), ERNEST W.B. HESS-LÜTTICH (Bern), PIROSKA KOCSÁNY (Debrecen), JÜRGEN PAFEL (Stuttgart), MARGA REIS (Tübingen), MONIKA SCHWARZ-FRIESEL (Jena), ANITA STEUBE (Leipzig), RICHARD WIESE (Marburg)

Zielsetzung: *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* setzt sich zum Ziel, Forschungen zur germanistischen Linguistik zu fördern, die auf sprachtheoretisch reflektierte Weise betrieben werden und mit Grundlagenproblemen der theoretischen Linguistik verbunden sind.

Erscheinungsweise: *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* wurde 1995 gegründet und erschien bis Band 7 (1997) in unregelmäßiger Folge als eine Schriftenreihe für Arbeitspapiere. Ab Band 8 (1998) ist *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* eine internationale Zeitschrift, die als Gemeinschaftsproduktion zwischen *Nodus Publikationen (Münster)* und *Kossuth Egyetemi Kiadó (Debrecen)* veröffentlicht wird. Alle eingereichten Beiträge werden begutachtet. Erscheinungsweise: zweimal jährlich. Jahresabonnement: DM 75,-. Vertrieb: NODUS PUBLIKATIONEN KLAUS D. DUTZ – WISSENSCHAFTLICHER VERLAG, Postfach 5725, D-48031 Münster, Tel. & Fax: [+49]–<0>251-661692, e-mail: dutz.nodus@t-online.de.

Anschrift der Redaktion:

Universität DEBrecen
Lehrstuhl für germanistische Linguistik
Pf.: 47.
H-4010 Debrecen
Tel.: (36) 52/512-900
Fax: (36) 52/412-336
E-mail: akerteszt@tigris.unideb.hu

ITALIANISTICA DEBRECENIENSIS

**A Kossuth Lajos Tudományegyetem Olasz Tanszéke
és az Olasz Felvilágosodás és Romantika Kutatóközpont
kiadványai**

Szerkesztő: MADARÁSZ IMRE

Italianistica Debreceniensis Évkönyvek:

- I.: 1993-1994
- II.: 1995
- III.: 1996
- IV.: 1997
- V.: 1998
- VI.: 1999
- VII.: 2000
- VIII.: 2001
- IX.: 2002
- X.: 2003
- XI.: 2004

Italianistica Debreceniensis monográfiák:

1. MADARÁSZ IMRE: *Az Alpokon innen és túl... A francia forradalom hatása az olasz irodalomra.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
2. BITSKEY ISTVÁN: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
3. JÁSZAY MAGDA: *A kereszténység védőbástyája — olasz szemmel. Az olasz kortárs írók a XV-XVIII. századi Magyarországról.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

Italianistica Debreceniensis jegyzetek:

1. GIANCARLO GOGOI: *Lineamenti di storia del Risorgimento italiano.* 1997.
2. PETE LÁSZLÓ: *Girolamo Savonarola, a költő, hitszónok és politikai gondolkodó.* 1997.
3. SZTANÓ LÁSZLÓ: *La fonologia in Italia.* 1998.
4. GIANCARLO COGOI: *Lineamenti di storia del Regno d'Italia.* 1998.

Egyéb könyvek:

1. MADARÁSZ IMRE: *Olasz váteszek.* Alfieri, Manzoni, Mazzini. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1996.
2. MADARÁSZ IMRE: *Kalandozások az olasz Parnasszuson. Italianisztikai tanulmányok.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1996.
3. MADARÁSZ IMRE: *Az olasz irodalom antológiája.* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
4. MADARÁSZ IMRE: *„Titus íve alatt”. Az antik Róma öröksége az olasz felvilágosodás és romantika irodalmában.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1998.

5. MADARÁSZ IMRE: *Az olasz irodalom története* (ötödik kiadás). Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1998.
6. MADARÁSZ IMRE: „*Az emberélet útjának felén*” *Italianisztika jelen időben*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1999.
7. PETE LÁSZLÓ: *Monti ezredes és az olasz légió a magyar szabadságharcban*. Debrecen, Multiplex Média - Debrecen University Press, 1999.
8. GIANCARLO COGOI—PETE LÁSZLÓ: *A szentévek története*. Debrecen, Multiplex Média - Debrecen University Press, 2000.
9. MADARÁSZ IMRE: „*Kik hallgatjátok szerteszórt dalokban...*” *Olasz klasszikusok – mai olvasók*. Budapest, Hungarovox Kiadó, 2000.
10. MADARÁSZ IMRE: „*Költők legmagasabbja*”. *Dante – tanulmányok*. Budapest, Hungarovox Kiadó, 2001.
11. MADARÁSZ IMRE: *Az érzékek irodalma. Erotográfia és pornográfia az olasz irodalomban*. Budapest, Hungarovox Kiadó, 2002.
12. SZTANÓ LÁSZLÓ: *Az ezernevű város*. Budapest, Attraktor Kiadó, 2002.
13. MADARÁSZ IMRE: *Letérés*. Budapest, Hungarovox Kiadó, 1. kiadás: 2000, 2. kiadás: 2002.
14. SZÁRAZ ORSOLYA—PETE LÁSZLÓ (fordítás): *Girolamo Savonarola: Prédikációk Aggeus prófétáról*. Gödöllő-Máriabesnyő, Attraktor, 2002.
15. SZTANÓ LÁSZLÓ: (fordítás) *Sándor Csoóri: Così mi veda chi vuol vedermi (Így lásson, aki látni akar.) Válogatott versek*. Budapest, Hungarovox Kiadó, 2002.
16. PETE LÁSZLÓ: *Il colonnello Monti e la Legione italiana nelle lotta per la libertà ungherese*. Catanzaro, Rubbetino, 2003.
17. MADARÁSZ IMRE: „*Örök megújítások*” Budapest, Hungarovox Kiadó, 2003.
18. MADARÁSZ IMRE: *Vittorio Alfieri életműve*. Budapest, Hungarovox Kiadó, 2004.

Levelezési cím:

Madarász Imre

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Olasz Tanszék

4028 Debrecen, Kassai u. 26.

Tel.: (52) 315-700, 412-424

STUDIA ROMANICA de DEBRECEN

Publication annuelle du Département de Français
de l'Université Lajos-Kossuth de Debrecen

Series Litteraria (sous la direction de T. GORILOVICS)

1. T. GORILOVICS, *Recherches sur les origines et les sources de la pensée de Roger Martin du Gard*, 1962.
2. P. LAKITS, *La Châtelaine de Vergi et l'évolution de la nouvelle courtoise*, 1966.
3. T. KARDOS, *Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi*, 1967.
4. P. EGRI, *Survie et réinterprétation de la forme proustienne: Proust – Déry – Semprun*, 1969.
5. A. SZABÓ, *L'accueil critique de Paul Valéry en Hongrie*, 1978.
6. T. GORILOVICS, *La Légende de Victor Hugo de Paul Lafargue*, 1979.
7. K. HALÁSZ, *Structures narratives chez Chrétien de Troyes*, 1980.
8. F. SKUTTA, *Aspects de la narration dans les romans de Marguerite Duras*, 1981.
9. *Roger Martin du Gard*, 1983.
10. *Jean-Richard Bloch*, 1984.
11. *Analyses de romans*, 1985.
12. *Figures et images de la condition humaine dans la littérature française du dix-neuvième siècle*, 1986.
13. G. TEGYEY, *Analyse structurale du récit chez Colette*, 1988.
14. T. GORILOVICS, *Correspondance (1921–1939) de Jean-Richard Bloch et André Monglond*, 1989.
15. L. SZAKÁCS, *Le sens de l'espace dans La Fortune des Rougon d'Emile Zola*, 1990.
16. A. SZABÓ, *Le personnage sandien, Constantes et variations*, 1991.
17. K. HALÁSZ, *Images d'auteur dans le roman médiéval (XIIe-XIIIe siècles)*, 1992.
18. *Retrouver Jean-Richard Bloch*, 1994.
19. G. TEGYEY, *L'inscription du personnage dans les romans de Rachilde et de Marguerite Audoux*, 1995.
20. T. GORILOVICS, *Jean-Richard Bloch: Lettres du régiment (1902–1903)*, 1998.
21. *Lectures de Zola*, 1999.
22. *Études de littérature médiévale*, 2000.
23. *Destins du siècle — Jean-Richard Bloch, Roger Martin du Gard. Mélanges offerts au Professeur Tivadar Gorilovics. Textes réunis par K. Halász et I. Csúry*, 2003. ISBN 963 472 791 3–247 p.

Bibliothèque Française

- N° 1.: *Le chantier de George Sand – George Sand et l'étranger*. Actes du Xe Colloque International George Sand, 1993.
- N° 2.: *Préfaces de George Sand*. Édition établie et annotée par Anna Szabó I-II, 1997.
- N° 3.: Lieve Spaas, *Le cinéma nous parle. Stratégies narratives du film*, 2000.
- N° 4.: Exils. Colloque international de Herstmonceux (Sussex, Grande-Bretagne) 31 mai – 3 juin 2001. L'imaginaire et l'écriture de l'exil. L'exil politique, 2002.

Regards croisés. Recherches en Lettres et en Histoire, France et Hongrie. Textes publiés sous la responsabilité de Jean-Luc FRAY et Tivadar GORILOVICS. 2003. ISBN 963 472 757 3–288 p.

Series Linguistica (sous la direction de S. Kiss)

1. L. GÁLDI, Esquisse d'une histoire de la versification roumaine, 1964.
2. S. KISS, Les transformations de la structure syllabique en latin tardif, 1972.
3. Etudes contrastives sur le français et le hongrois, 1974.
4. S. KISS, Tendances évolutives de la syntaxe verbale en latin tardif, 1982.
5. S. KISS—F. SKUTTA, Analyse grammaticale – analyse narrative, 1987.
6. *La linguistique textuelle dans les études françaises.* Actes du colloque LITEF (Debrecen, 12–13 novembre 1999) publiés par I. Csűry, 2001.
7. I. CSŰRY, *Le champ lexical de MAIS*, 2001.
8. A. Csűry, *Les pronoms indéfinis du français contemporain. Une approche sémiotique textuelle.* 2003. ISBN 963 472 792 1–170 p.
9. Ildikó Szilágyi, Les tendances évolutives de la versification française à la fin du XIXe siècle (La problématique du vers libre). 2004. ISBN 963 472 870 7–257 p.

Bibliothèque de l' Étudiant:

N°1.: M. MAROSVÁRI, Conditions et limites de la traduction littéraire: le cas de *L'Assommoir* d'Émile Zola, 1990.

N°2.: Analyses de textes. 2002.

Études de linguistique française. 2003. ISBN 963 472 787 5–105 p.

Önálló kiadványok:

Hankiss János redivivus (Hankiss János Tudományos Ülésszak, Debrecen, 1993. szeptember 17–18.), Szerk.: Gorilovics Tivadar, Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995.

Magyar irodalom fordításokban (1920-1970) (II. Hankiss János Tudományos Ülésszak, Debrecen, 1997. október 16–18.), Szerk.: Gorilovics Tivadar, Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998.

Rédaction:

Debreceni Egyetem, Francia Nyelv és Irodalom Tanszék
4010 Debrecen, Pf.: 33.

Tel. et fax: (52) 512-926

Internet: www.unideb.hu/~francia

E-mail: kiss@tigris.unideb.hu

Az Officina Textologica kötetei:

Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Sorozatszerkesztő: PETŐFI S. JÁNOS

Megjelent:

1. PETŐFI S. JÁNOS, Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. 1997.
2. Koreferáló elemek – koreferenciarelációk. (Magyar nyelvű szövegek elemzése.) Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS, 1998.
3. Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. (Magyar nyelvű szövegek elemzése.) Szerk.: SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, 1999.
4. Koreferáló elemek – koreferenciarelációk. (Magyar nyelvű szövegek elemzése. 2: Diszkusszió.) Szerk.: DOBI EDIT—PETŐFI S. JÁNOS, 2000.
5. Grammatika – szövegnyelvészet – szövegtan. Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS—SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, 2001.
6. Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. (Magyar nyelvű szövegek elemzése. 2: Diszkusszió) Szerk.: SZIKSZAINÉ NAGY IRMA. 2002.
7. A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: téma–réma-szerkezet.) Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS—SZIKSZAINÉ NAGY IRMA. 2002.
8. DOBI EDIT, Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben. 2002.
9. A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: tematikus progresszió) Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS—SZIKSZAINÉ NAGY IRMA. 2003.

Levelezési cím:

Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Dobi Edit

4010 Debrecen, Pf.: 54.

Tel.: 52/512-900/2193

Fax: 52/512-900/2193

E-mail: dobie@tigris.unideb.hu